

ISSN 1829-0833

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԹԵԿՆՈԼՈԳԻԱ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ 2008

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

V

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԵՐԵՎԱՆ - 2008

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Տպագրվում է պետական հովանավորությամբ

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Խ Ո Ր Հ ՈՒ Ր Դ

**Գևորգյան Գ. (մախագահ), Խանգադյան Մ.,
Ղազարյան Ռ., Շաքարյան Ա., Սանփանյան Լ.,
Փաշայան Ա. (պատասխանատու քարտուղար)**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Կարախանյանի

Ժողովածուն ընդգրկում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում
կազմակերպված Երիտասարդ արևելագետների միջազգային XXIX
գիտաժողովի նյութերը (Երևան, 2008թ. հունիսի 11-13):

Գրքում գետեղված հոդվածները նվիրված են Մերձավոր և Հեռավոր
Արևելքի, ինչպես նաև Կովկասի երկրների ու ժողովուրդների պատմության,
քաղաքականության, միջազգային հարաբերությունների և մշակույթի մի շարք
հիմնահարցերին:

Նախատեսված է արևելագետների, հայագետների, բուհերի ուսանողների
և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Ստորագրված է տպագրության՝ 01.10.2008թ.:

Չափսը՝ 60x84 ¹/₃₂: Թուղթը օֆսեթ №1:

Տառատեսակը՝ «Times Armenian»:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 14.25 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 170 օրինակ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ՝ lusakn@rambler.ru

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NEAR EAST

V

HISTORY
POLITICS
CULTURE

YEREVAN – 2008

The book is recommended for publication by the Scientific Council of
the Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences,
Republic of Armenia

EDITORIAL BOARD

**G. Gevorgyan (Chairman), M. Khanzadyan, R. Ghazaryan
A. Shakaryan, L. Stepanyan, A. Pashayan
(Responsible Secretary)**

Computer Design: N. Karakhanyan

The book includes articles presented at the 29th International
Conference of Young Orientalists (Yerevan, 11-13 June, 2008)

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ՀՀ ԳԱԱ – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիա
ԱԻ – ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
ՀՅԹԻ – ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության քանգարան-
ինստիտուտ
ՀԱԻ – ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ԵՊՀ – Երևանի պետական համալսարան
ՌՀ(Ս)Հ – Ռուս-Հայկական (Սլավոնական) համալսարան
ՀՀՀ – Հայաստանի Հանրային Հեռուստատեսություն
ՔՀԻ – Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ
ԳՊՀ – Գորիսի պետական համալսարան
ԵՀԱՀ – Երևանի Հրաչյա Աճառյան Համալսարան

ABBREVIATIONS

NAS RA – National Academy of Sciences, Republic of Armenia
IOS – Institute of Oriental Studies, NAS RA
AGMI – Armenian Genocide Museum-Institute, NAS RA
IAE – Institute of Archeology and Ethnography, NAS RA
YSU – Yerevan State University
RA(S)U – Russian-Armenian (Slavonic) University
PTCA – Public Television Company of Armenia
IPR – Institute of Political Research
GSU – Goris State University
YHAU – Yerevan Hrachia Acharyan University

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ՍԱՐԻԱՆՆԱ (ԵՊՀ) ԱՍԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԵՎ ՈՌԻՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՀԵՐԸ ԿԱՄՊՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	14
ԱԶՐՈՅԱՆ ՌՈՒՋԱՆՆԱ (ԱԻ) ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ԻՐԱՆՈՒՄ 1960-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.....	20
ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԱՐՄԵՆ (ԱԻ) ԲԱՀՐԱՄՄԱԼ-ԱՐՄԱՆԻԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ 1135-1140 ԹԹ.....	26
ԱՎԴԱԼՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ (ԱԻ) 1952Թ. ՀՈՒԼԻՍՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՉԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՂՊՏԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՎՐԱ.....	30
ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ ԱՐՓԻՆԵ (ՀՅԹԻ) ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳԻՑ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՄՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ (1880-1914ԹԹ.): ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ	37
ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ ԱՐԱՄ (ԱԻ) 1913 Թ. ՆԵՋԴՈՒՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹՈՒԼԱՅՈՒՄԸ. ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՆՅՈՒԹԵՐ	42
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ (ԱԻ) ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԳՐ. ՂԱՓԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒՄ	47
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ (ԵՊՀ) «ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐ» ՍԱՅԻԴ ԿՈՒՏԲԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	52

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՌ (ՄԻ) 2008թ. ԱՊՐԻԼԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ԱՆՑԿԱՅՎԱԾ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՈՒՐՁ	56
ՋԱՔԱՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ (ՀՅԹԻ) ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ.....	62
ԹԱՄՐԱՋՅԱՆ ԱՆՈՒՇ (ԱԻ) ՍՈՒՖԻՉՄԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՓՈՐՁԸՆԹԱՅ ԻՍԼԱՄԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ	69
ՀԱԿՈԲՅԱՆ ԱՐՄԵՆ (ԱԻ) ԺԱ ԴԱՐՈՒՄ ԸԻՐՎԱՆՇԱՀԵՐԻ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ԸՈՒՐՁ	75
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ (ԱԻ) ՉԺՀ-Ի ՄԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1970-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ	80
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԵՎԱ (ԱԻ) ՃԱՊՈՆԻԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՈՐՈՇ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ 1973թ. ՆԱՎԹԱՅԻՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ	87
ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ ՀԱՄՍԻԿ (ԱԻ) ԱՐԵՎԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՎԱՋԱՆՈՒՄ	93
ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (ԶՀԻ) ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՏԻԵՉԵՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԾԻ ԵՎ ՀԱԿԱՕԴԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՀՐԹԻՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ԸՈՒՐՁ	99
ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՀԱՅԿ (ՀՅԹԻ) ԱԴԱՆԱՅՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՕՅԳԵՆ ԲՅՈՒԳԵԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻ ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ.....	106
ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՌՈՒԲԵՆ (ԵՊՀ) ՀԱՅ ԵՐԵՖԱՆՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (ԸՍՏ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ)	112

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ ՀԱՅԿԱՐԱՄ (ՀՀՀ)	
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԼՈՐԲԻՆԳԻ ԱԿՏԻՎԱՅՄԱՆ	
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ	117

ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԼԻ (ՄԻ)	
ՊԱՐՄԱԿԱԿԱՆ ԿՈՋԱԿԱԿԱՆ ԲՐԻԳԱԴԸ ՈՐՊԵՍ ՑԱՐԱԿԱՆ	
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԼՃԱԿ	
ՂԱՋԱՐԱԿԱՆ ԻՐԱՆՈՒՄ	123

ՉԱՎԻԿՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ (ԵՊՀ)	
ԹՈՒՐԶԻԱՅՈՒՄ ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԳԵԼՄԱՆ	
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ	130

ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (ԳՊՀ)	
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ «ԱԴՐԲԵՋԱՆՅԻ»	
ԷԹՆԱՆՎԱՆ ԳՈՐԾԱՌՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ	137

ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ (ԱԻ)	
ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԻՐԱՆՈՒՄ	
1920-1940-ԱԿԱՆ ԹԹ	145

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳՈՀԱՐ (ԵՀԱՀ)	
ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ ԲԱԲԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ	
ԲԱՀԱՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	155

ՎԱՐԴԵՐԵՍՅԱՆ ՍՐԵՆ (ՄԻ)	
ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ	
ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ	
ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄ	161

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԴԱՍՅԱՆ ՍՈՒՄԱՆՆԱ (ՀԱԻ)	
ՄԵՊԱԳԻՐ ԵՎ ԱՅԼԱԼԵԶՈՒ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
ՄԵՍՐՈՊ ՄՄԲԱՏՅԱՆՅԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	169

ԱՄԱՏՐՅԱՆ ՀԱՄՄԻԿ (ԵՊՀ)	
ՔԸՐՇԵՀԻՐԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ	
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	178

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԷՍՄԱ (ՌՀՄՀ)	
ԻԱՐԱԲԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ	186

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՇՈՒՇԱՆ (ԵՀԱՀ)	
ԱԴՈՆԻՍ: ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊՈԵԶԻԱՅԻ	

ԱՎԱՆԳԱՐԴԻՍՏ ՊՈԵՏ ԵՎ ՓԻԼՍՈՓ	192
ԿՈՔԵԼՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ (ԵՊՀ)	
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊԱՐՄԿԱԼԵՁՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	
ՄԿՋԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ԸՈՒՐՋ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)	199
ՈՄԿԱՆՅԱՆ ԱՆԻ (ՀՅԹԻ)	
ԱՆՁԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆՆ	
ՕՐՀԱՆ ՓԱՄՈՒՔԻ «ՉՅՈՒՆ» ՎԵՊՈՒՄ	205
ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ (ԵՊՀ)	
«SERVET-İ FÜNUN» ՀԱՆԴԵՄԻ	
ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ	
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՈՒՐՋ	209
ՄԻՄՈՆՅԱՆ ՍԱՐԹԱ (ԵՊՀ)	
ԱՀՄԱԴ ԸԱՍԼՈՒԻ ԱՐՉԱԿԸ	215
ՓԱՇԱՅԱՆ ԱՆԻ (ՌՀՄՀ)	
ՉԱՐԵՆՅԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔԸ	222

C O N T E N T S

HISTORY

MARIANNA ABRAHAMYAN (YSU) THE INTERESTS OF THE USA AND RUSSIAN FEDERATION IN THE CONTEXT OF CASPIAN REGION'S SECURITY	17
RUZANNA AZROYAN (IOS) EDUCATIONAL REFORMS IN IRAN IN 1960-1970s	25
ARSEN ARAKELYAN (IOS) BAHRAM AL-ARMANI'S ACTIVITY IN EGYPT (1135-1140).....	30
ARTHUR AVDALYAN (IOS) THE IMPACT OF 1952's JULY REVOLUTION ON THE POLITICAL AND ECONOMIC SITUATION OF THE EGYPT COPTIC COMMUNITY	36
ARPINE BABLUMYAN (AGMI) THE MAIN CAUSES OF IMMIGRATION OF ARMENIANS FROM KHARBERT VILAYET TO THE USA (1880-1914). THE CONSEQUENCES OF IMMIGRATION	41
ARAM GASPARYAN (IOS) THE WEAKENING OF OTTOMAN AUTHORITIES IN NAJD IN 1913: NEW DOCUMENTS	45
SONA GRIGORYAN (IOS) ACADEMICIAN GRIGOR KAPANTSYAN AND THE TOPONYMS OF OLD ARMENIA IN THE URARTIAN CUNEIFORM WRITINGS.....	50
SONA GRIGORYAN (YSU) "ISLAMIC SOLUTIONS" IN THE WORKS OF SAYID QUTB	55
GOR GEVORGYAN (IOS) ON THE MUNICIPAL ELECTIONS IN EGYPT ON APRIL, 2008	59

TIGRAN ZAKARYAN (AGMI) THE AMERICAN MISSIONARY ACTIVITY IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE ARMENIANS: THE QUESTIONS OF HISTORIOGRAPHY AND METHODOLOGY	67
ANUSH TAMRAZIAN (IOS) SUFISM AS PHILOSOPHY AND PRACTICE IN ISLAMIC SPIRITUAL SYSTEM.....	74
ARSEN HAKOBYAN (IOS) ON THE ISSUE OF IRANIZATION OF THE SHIRVANSHAHS' DYNASTY IN THE 11 TH CENTURY	78
AGHAVNI HARUTYUNYAN (IOS) PRC'S MIDDLE EASTERN POLICY BY THE LATE 1970's	84
YEVA HARUTYUNYAN (IOS) THE JAPAN'S POLICY TOWARDS SOME OF THE MIDDLE EASTERN COUNTRIES DURING 1973's OIL CRISES	89
HASMIK HMAYAKYAN (IOS) THE SUN CULT IN THE BASIN OF THE LAKE VAN.....	97
LEVON HOVSEPYAN (IPR) ON THE PROBLEM OF TURKEY'S "SPACE PROJECT" AND MODERNIZATION OF AIR-DEFENCE AND MISSILE SYSTEMS.....	104
HAYK MARTIROSYAN (AGMI) REPORTS OF THE GERMAN CONSUL OF ADANA EUGENE BUGE ON THE MASSACRES OF ARMENIANS IN THE BEGINNING OF 20 TH CENTURY.....	110
RUBEN MELKONYAN (YSU) THE ISLAMIZATION OF ARMENIAN CHILDREN IN THE PERIOD OF THE ARMENIAN GENOCIDE (ACCORDING TO THE TURKISH SOURCES)	116
HAYKARAM NAHAPETYAN (PTCA) THE TENDENCIES OF THE ACTIVIZATION OF AZERI LOBBY	122

NAZELY NAVASARDYAN (IOS) THE COSSACK BRIGADE AS RUSSIAN EMPIRE'S INFLUENCE LEVER IN QAJAR PERSIA	128
PETROS CHAVIKYAN (YSU) ON THE ISSUE OF BAN OF THE POLITICAL PARTIES IN TURKEY	134
GEVORG STEPANYAN (GSU) THE USAGE OF THE ETHNIC NAME OF "AZERBAJANIAN" IN THE EASTERN TRANSCAUCASUS ...	143
LUSINE STEPANYAN (IOS) FINANCIAL REFORMS IN IRAN IN 1920-1940's.....	153
GOHAR VARDANYAN (YHAU) THE ARMENIAN AUTHORS ON BABISM AND BAHA'ISM	159
AREN VARDERESYAN (IOS) THE ATTITUDE OF ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN TOWARDSTHE FOREIGN POLITICAL OREINTATIONS OF AZERBAIJAN	167
 LINGUISTICS AND LITERARY CRITICISM	
SUSANNA ADAMYAN (IAE) CUNEIFORM AND FOREIGN LANGUAGE INSCRIPTIONS IN THE WORKS OF MESROP SMBATIANTC.....	175
HASMIK ASATRYAN (YSU) SOME PHONETIC SPECIFICATIONS OF THE KIRSHEHIR DIALECT	185
EMMA KHACHATRYAN (RA(S)U) THE TYPES AND SIGNS OF IARAB	190
SHUSHAN KARAPETYAN (YHAU) ADONIS: THE AVANT-GARDE POET AND PHILOSOPHER OF MODERN ARAB POETRY	198
ARMINE KOBELYAN (YSU) ON THE ISSUE OF GENESIS OF THE PERSIAN LITERATURE IN INDIA	204

ANI VOSKANYAN (AGMI) THE SYMBOLISM OF THE NAMES IN THE ORHAN PAMUK'S NOVEL "SNOW"	208
TIGRAN PETROSYAN (YSU) THE IDEOLOGICAL AND LINGUO-STYLISTIC PECULIARITIES OF THE JOURNAL SERVET-İ FÜNUN	214
MARTA SIMONYAN (YSU) THE PROSE OF AHMAD SHAMLOU	220
ANI PASHAYAN (RA(S)U) CHARENC AND THE EAST	228

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ ՄԱՐԻԱՆՆԱ

(ԵՊՀ)

ԱՍԵՐԻԿԱՅԻ ՍԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՄՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՀԵՐԸ ԿԱՄՊՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՏԵԶՍՈՒՄ

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո կասպյան տարածաշրջանը դարձավ բազմակենտոր հակամարտության դաշտ այն ուժերի միջև, որոնք ցանկանում էին վերահսկել Եվրասիայի՝ ռազմավարական այդ կարևոր տարածաշրջանը: Տարածաշրջանում գլխավոր դերակատարները ԱՄՆ և Ռուսաստանն են, որոնց ազդեցությունը որոշվում է տնտեսական, քաղաքական, աշխարհագրական, սոցիալական և մշակութային գործոններով: Նրանց տարածաշրջանային շահերն, ընդհանուր առմամբ, մրցակցային են և հաճախ՝ հակադրվող:

Այսօր ԱՄՆ-ը կասպյան տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական գլխավոր դերակատարներից է: 2001թ. հունվարին, Դավոսում Համաշխարհային տնտեսական համաժողովի ժամանակ, ԱՄՆ ներկայացուցիչները կրկին հաստատեցին, որ «Կասպից ծովն իրենց կենսական շահերի գոտին է և դիտվում է որպես նավթի աղբյուր՝ այլընտրանք Պարսից ծոցին»¹: Ամերիկյան ռազմավարությունը նախատեսում է վերահսկողություն տարածաշրջանի էներգակիրների փոխադրման հիմնական ուղիների նկատմամբ և խողովակաշարերի ու հարակից ենթակառուցվածքների ընդարձակ ցանցի ստեղծում՝ Արևմուտքի էներգաանվտանգությունն ապահովելու նպատակով²:

Կասպյան նավթային նախագծերի մշակման աշխարհաքաղաքական պատկերացումները տվյալ վալում Սպիտակ տան համար ավելին են, քան տնտեսական³: Կասպյան տարածաշրջանում ԱՄՆ ռազմավարության իրականացման

սամենակարևոր միջոցներից մեկը ՌԴ-ն և Իրանը շրջանցող նոր խողովակաշարերի կառուցումն է: Վաշինգտոնի կարծիքով, Թուրքիան պետք է դարձնի ծառայի արևմտյան շուկաներ կասսայան մավթի հոսքի համար: 1999թ. նոյեմբերի 18-ին ստամբուլյան զազաթաժողովում Ադրբեջանը, Վրաստանը, Թուրքմենստանը և Թուրքիան /ԱՄՆ վարչակազմի աջակցությամբ/ ստորագրեցին Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան (ԲԹՋ) խողովակաշարի կառուցման միջպետական համաձայնագիր⁴: Այն գործարկվեց 2005թ. մայիսի 25-ին⁵: ԲԹՋ շահագործումը ԱՄՆ-ին և Արևմտյան Եվրոպային թույլ կտա ընդլայնել կասսայան մավթ ստանալու հնարավորությունը, կրճատել կախվածությունը ռուսական մավթամուղից և մերձավորարևելյան տարածաշրջանի մավթից, մվազեցնել ՌԴ-ի ազդեցությունը Ադրբեջանի, Վրաստանի, Ղազախստանի վրա⁶: ԱՄՆ-ը ձգտում է ԲԹՋ մախագծում ներառել Ղազախստանը⁷, քանի որ միայն Ադրբեջանի մավթը մախագծի շահավետության համար բավարար չէ: Նման զարգացումն անխուսափելիորեն ՌԴ-ին կստիպի տարածաշրջանում փնտրել ԱՄՆ-ից անկախ դաշնակիցների: Իսկ ընտրությունը սահմանափակ է. դա Իրանն է, որը մեծ կշիռ ունի Կովկասում և Միջին Արևելքում⁸:

ԲԹՋ-ի անվտանգության ապահովման և դրա հետ կապված ենթակառուցվածքների ստեղծման մպատակով Վաշինգտոնը մտադիր է մեծ ներդրումներ կատարել «Կասսայան պաշտպան» ծրագրի շրջանակում⁹, ինչը մախատեսում է հատուկ նշանակության ուժերի ստեղծում տարածաշրջանում¹⁰: Դա կասսայան երկրներին թույլ կտա արագ արձագանքել արտակարգ իրավիճակների դեպքում՝ ներառյալ ահաբեկիչների հարձակումները մավթային օբյեկտների վրա¹¹: Փաստացի «Կասսայան պաշտպանը» ԱՄՆ եվրոպական հրամանատարության առաջնային կայանն է Շտուտգարտ կենտրոնով, որի պատասխանատվության գոտում է կասսայան տարածաշրջանը¹²: Համաձայն ԱՄՆ-ի (EUCOM) բանակի Եվրոպական հրամանատարության ներկայացուցիչ Սքոթ Սվիթսերի հայտարարության՝ ի թիվս կասսայան պաշարների պաշտպանության, «Հիմնական զաղափարը տարածաշրջանային կայունության պահպանումն է»¹³: Հետևաբար, «Կասսայան պաշտպան» ծրագիրը, փաստորեն, մախատեսում է ԱՄՆ հովանու ներքո տարածաշրջանում անվտանգության համակարգի ստեղծում, ինչն ուղղված կլինի ԱՄՆ

աշխարհաքաղաքական մրցակիցների՝ Ռուսաստանի և Իրանի դեմ: Ակնհայտ է, որ ԲԹԶ-ն, չնայած լուրջ ծախսերին, արդյունավետ գործիք է հետխորհրդային տարածքում Վաշինգտոնի ռազմաքաղաքական շահերի իրականացման համար:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա նրա գլխավոր նպատակն է կասսյան տարածաշրջանում պահպանել քաղաքական, տնտեսական և ռազմական գերակայությունը, կռիվասյան երկրների արտաքին քաղաքականությունը ենթարկել Ռուսաստանի շահերին և տարածաշրջանում կանխել երրորդ երկրների ակտիվությունը: Ուստի ՌԴ-ն շահագրգիռ չէ իր ազդեցության ոլորտից դուրս անվտանգության տարածաշրջանային համակարգերի ստեղծմամբ¹⁴: Մոսկվայի մտահոգության գլխավոր պատճառը ԲԹԶ-ի միջոցով ԱՄՆ-ի ռազմաքաղաքական նպատակներն են, որոնք ենթադրում են «Արևելք-Արևմուտք» աշխարհաքաղաքական առանցքի ձևավորում ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Ադրբեյջանի, Վրաստանի և Ղազախստանի մասնակցությամբ¹⁵:

Կասսյիցը ռուսական ազդեցության ավանդական գոտին է, և այդտեղ ԱՄՆ ռազմա-քաղաքական ներկայությունը սպստնում է նաև նրա պաշտպանական շահերին, քանզի բացվում է ռազմավարական ուղղություն դեպի Ուրալի արդյունաբերական շրջան: Չգտելով չեզոքացնել «Կասսյան պաշտպանի» ստեղծման Վաշինգտոնի մտադրությունը՝ ՌԴ-ն Սև ծովում իրագործվող «Բլեքսիֆորի» օրինակով 2006թ. տարածաշրջանի պետություններին առաջարկեց այլընտրանքային ծրագիր՝ «Կասֆոր»¹⁶, արագ արձագանքման համատեղ ուժերի ստեղծմամբ ահաբեկչության, այդ թվում բիոահաբեկչության և նարկոտրաֆիկի դեմ պայքարի համար: Կասսյիցում մերձկասսյան պետությունների արագ արձագանքման ուժերի ստեղծման գաղափարը քննարկվեց 2005թ. հուլիսին Ասարախանում՝ կասսյան անվտանգության հարցերով միջազգային խորհրդաժողովի ժամանակ, որտեղ ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինը նշեց, որ մերձկասսյան պետությունները միասնաբար «կարող են արդյունավետ» լուծել տարածաշրջանի անվտանգության բոլոր հարցերը¹⁷: Մակայն այս հարցում կասսյան երկրների շահերը տարբեր են: Ղազախստանը, Ադրբեյջանը և Թուրքմենստանը շահագրգիռ են սեփական ռազմածովային ուժերի զարգացմամբ, ու, եթե նրանց

չաջակցի ՌԴ-ն, ապա ԱՄՆ-ն արդեն օգնում է: Այդ ռազմականացումն արդեն իրականացվում է ԱՄՆ աջակցությամբ՝ դրանով իսկ սեպ խրելով ՌԴ-ի և նրա մերձկասպյան հարևանների միջև¹⁸:

Մոսկվան, օգտվելով կասպիցում ռազմական գերակայությունից, ձգտում է թույլ չտալ ծովի հատակով խողովակաշարերի անցկացում՝ փորձելով Ասթանայի վզին փաթաթել Ղազախստանի տարածքով անցնող երթուղին¹⁹: Բայց կասպյան երկրների, առաջին հերթին Ադրբեջանի և Ղազախստանի վրա ՌԴ-ի ճնշման լծակները սահմանափակ են²⁰:

ՌԴ-ի վերտիկալ մախաձեռնությունը սկզբից ևեթ նպատակ ունի թույլ չտալ կասպիցում երրորդ ուժերի՝ ոչ տարածաշրջանային պետությունների, առաջին հերթին՝ ԱՄՆ-ի հայտնվելը: «Կասֆոր»-ի հարցում Իրանը դաշնակից է²¹: Աշխարհի մեծ տերությունները ձգտում են մվագեցնել Մոսկվայի և Թեհրանի ազդեցությունը տարածաշրջանում: ՌԴ-ն ու Իրանը չեն կարող չանհանգստանալ Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ Վաշինգտոնի գործակցության ընդլայնմամբ, ինչպես նաև դեպի արևելք ՆԱՏՕ-ի առաջխաղացմամբ²²:

MARIANNA ABRAHAMYAN

(YSU)

THE INTERESTS OF THE USA AND RUSSIAN FEDERATION IN THE CONTEXT OF CASPIAN REGION'S SECURITY

US and Russia are the key actors in the Caspian region's geopolitical arena. The interaction between US and Russia still constitutes a main international relations issue as the two countries wish to control Eurasia's main strategic region. A number of political and geopolitical factors have caused the United States to consider Russia as a main security concern. The USA is ready to spend not less than \$ 100 million during the coming ten years for the development of the so-called Caspian Guard. Guaranteeing security to the pipeline will be the prime goal of the Caspian Guard. The Caspian Guard will represent a network of special military units in the Caspian region. These troops will be capable of showing efficient reaction to states of emergency, including attacks against oil objects. The pipeline system will enable the transportation of oil from the Caspian Sea via the Caucasus to the Turkish port of Ceyhan and provide energetic security of the West.

All events, which happen in the Caspian region, touch upon Russia's interests directly. So, Moscow proposes to set up a regional security force "Casfor" for the Caspian Sea countries that would be far more ambitious than America's

comparatively modest "Caspian Guard" program. Russia's CasFor proposal is meant in part to thwart Caspian Guard. However, it would be erroneous to regard Moscow's proposal as a reactive move. It is a familiar "zone of peace and security" proposal, designed to create a sub-regional security organization under Russian dominance by excluding the main Western actors.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Гушер А., Стратегия США в Каспийском регионе// Азия и Африка сегодня, 2003, N 5, с. 16.
2. Эбель Э. Р., Политическое и экономическое значение закавказской нефти// Закавказье сегодня: перспективы региональной интеграции, (отредактированные тексты выступлений), Американский университет Армении, Ер., 1997. - 23-25 июня, с. 90, Sbu' Кириченко В., Не рано вступить в "охрану", www.zakon.kz, 04.12.2004
3. Տարածաշրջանը գտնվում է եվրասիայում՝ ԱՄՆ-ի աշխարհաքաղաքական երեք մրցակիցների՝ Ռուսաստանի, Չինաստանի և Իրանի միջև, և դրա նկատմամբ վերահսկողությունը ԱՄՆ-ին թույլ կտա հասնել գլոբալ տիրապետության Հնգաձողում/ Մև, Միջերկրական, Կասպից ծով, Պարսից ծոց՝ դրան հարող Արաբական ծովով/ և ողջ մայրցամաքում՝ խոչընդոտելու, որպեսզի տարածաշրջանի ածխաջրածնային պաշարները լինեն ռազմավարական հակառակորդների և մրցակիցների ենթակայության ներքո:
4. Гушер А., 624. 27.11.18-19:
5. Гурьев А. А., Геополитический ракурс нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан, www.iimes.ru
6. США и Россия в гонке за Каспий, SMI. RU, 16.06.1999.
7. Гушер А., 624. 27.11.18-19: Sbu' Азербайджанская интрига ("The Washington Times", США), Сюжет: Избранные сочинения Ариэля Козна www.inosmi.ru, 25.10.2005
8. Крестовый поход за нефтью, www.aif.ru, 16.06.2004
9. Перевод Грошкова И./KM.RU, Доналд Рамсфелд: "США высоко ценят партнерство с Азербайджаном", www.inosmi.ru, 14.04.2005
10. Перенос базы из 2К в Мары означает угрозу для Ислама Каримова и Нурсултана Назарбаева, www.geo.kz, 13.09.05, Sbu' Мухин В., Крах Содружества начинается с распада оборонных структур, www.ng.ru, 26.08.2005
11. Халилов В., Пентагон станет охранять каспийскую нефть? www.pv.derrick.ru, 4.5.05.2005, Sbu' Никоноров И., «Страж» качает мускулы, www.eudok.ru, 27.07.2005
12. Добаев И., Дугин А., Роль и место «цветных революций» в геополитических трансформациях в Каспийско-Черноморском регионе, www.eurasia.dgc, 05.12.2005
13. Мартиросян С., Пентагон намерен вложить в создание «Каспийской стражи» (Caspian Guard) \$130 млн., Баку, www.vlasti.net, 23.08.2005
14. Гончаренко А., Проблемы безопасности в Каспийско-Черноморском регионе и региональные структуры безопасности// Взаимосвязи (Ежеквартальный журнал). - июнь 2004. - Том III, N 2, с. 5.
15. Гурьев А.А., 624. 27.11.18-19:
16. Плугатарев И., Москва сколачивает военный блок в противовес Вашингтону, www.ng.ru, 25.01.2006 Sbu' «Северный сосед» в ответе за Карабах? www.zerkalo.az, 25.01.2006. Sbu' «Касфор» защитит Каспий, www.strana.ru, 24.01.2006. Sbu' Плугатарев И.. НВО 27.01.2006, Любимый конек адмирала, Военным блоком — по браконьерам и террористам. Москва иницирует

- создание международного оперативного объединения на Каспии, пытаюсь опередить Вашингтон, www.milrussia.ru-20.02.2006
17. Bv Socor V., Tuesday, October 25, 2005, RUSSIA PRESSING FOR EXCLUSIONARY NAVAL GROUPING IN CASPIAN SEA, Eurasia Daily Monitor, Volume 2, Number 198, www.iamestown.org
 18. Гордиенко А., Мамедов С., Иванов В., Мухин В., НГ: Застолбили Каспий. Под контролем США окажутся Южный Урал и Сибирь, www.gazetasng.ru-15.04.2005
 19. Сокут С., Каспий стоит войны//Еженедельник «Независимое военное обозрение» -07.03.2003
 20. Мамедов С., Гордиенко А., У «Каспийского стража» появился хозяин, Баку-Москва, www.pvo.pg.ru-27.05.2005
 21. Гончаров П., США в каспийском регионе и позиция России, Обозреватель РИА «Новости», www.rian.ru-28.04.2005
 22. Марков К., Москва между Вашингтоном и Тегераном// Азия и Африка сегодня-2003.- N 5. - с. 26. Шу' Мухин В., Военные вызовы каспийского региона//Еженедельник «Независимое военное обозрение»-16.01.2004.

ԱԶԲԱՅԱՆ ՈՌԻՉԱՆՆԱ
(ԱԻ)
ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
1960-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.

20-րդ դարի 50-ական թթ. Իրանը շարունակում էր մնալ տնտեսապես թույլ զարգացած մի երկիր: 1960-1961թթ. երկրում հասունանում էր տնտեսական ճգնաժամ, աճում էին գներն ու ւղղափոխումը, որը և հանգեցնում էր ժողովրդական դժգոհությունների: Կառավարությունները փոխվում էին մեկը մյուսի հետևից, սակայն իրավիճակը երկրում մնում էր անփոփոխ¹:

Այդ ամենը դրդեց Իրանի ղեկավար շրջաններին երկրում իրականացնել բարեփոխումների մի շարք ծրագրեր, որոնց մեջ կարևորագույնը ագրարային հարաբերություններին վերաբերող մասն էր: 20-րդ դարի 60-70-ականները Իրանի ժողովրդի պատմության մեջ մտան որպես «Մալիտակ հեղափոխության» կամ ինչպես նաև կոչում էին «շահի և ժողովրդի հեղափոխության» ժամանակաշրջան²: Գյուղատնտեսական բարեփոխումների հետ մեկտեղ երկրում իրականացվում էին նաև կարևոր փոփոխություններ մշակութային և հասարակական կյանքի այնպիսի բնագավառներում, ինչպիսիքն էին օրինակ՝ կրթությունը, առողջապահությունը, կամանց իրավական կարգավիճակը, ընտրական համակարգը և այլն³:

Այդ բարեփոխումների շարքում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում պայքարը անգրագիտության դեմ: Պետք է նկատել, որ նման միջոցառումներ իրականացվել են դեռևս 1920-ականներից սկսած՝ Ռեզա շահ Փսիլավիի օրոք, երբ հինք դրվեց աշխարհիկ կրթական համակարգին⁴: Մակայն նշված բարեփոխումներն այդ շրջանում իրականացվեցին հիմնականում մայրաքաղաքում և խոշոր քաղաքներում. այժմ ժամանակի պահանջն էր դրանք տարածել նաև գյուղական համայնքներում, քանզի Իրանի բնակչության 90% շարունակում էր մնալ անգրագետ⁵:

Երկրի տնտեսական հետամնացության հաղթահարման խնդիրը մեծապես կապված էր զանգվածային անգրագիտության վերացման

անհրաժեշտության և բնակչության մշակութային մակարդակի բարձրացման հետ: Բանի որ առկա կրթական համակարգը ի վիճակի չէր ապահովել արմատական փոփոխություններ Իրանի բնակչության գրագիտության մակարդակի բարձրացման համար, կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ այսպես կոչված «Լուսավորության կորպուսների» ստեղծմանը: Վերջիններիս ստեղծումը հետապնդում էր 2 նպատակ. լուծել անգրագիտության հարցը գյուղերում և միջին մասնագիտական և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտներին ապահովել աշխատանքով⁶:

Այդ առթիվ կառավարությունը 1962թ. խոկտեմբերին ընդունեց օրենք, որը բարեփոխման մյուս 5 օրենքների հետ 1963թ. հունվարի 26-ին դրվեց հանրաքվեի⁷: Օրենքը նախատեսում էր, որ միջնակարգ դպրոցների և միջին մասնագիտական հաստատությունների արական սեռի շրջանավարտները զինակոչվելուց հետո պետք է անդամակցեին Կորպուսներ, որտեղ պարտավոր էին անցնել զինվորական ծառայություն: Առաջին չորս ամիսների ընթացքում զինակոչվածները պետք է անցնեին նախնական զինվորական պատրաստվածություն, ինչպես նաև կարճ դասընթացներ, որից հետո նրանք հնարավորություն կստանային դասավանդել տարրական դպրոցներում: Համապատասխան քննություններ հանձնելուց հետո, Կորպուսի անդամներին տրվում էր սերժանտի կոչում, և նրանք հանձնվում էին Լուսավորության նախարարության տրամադրությանը, որը և նրանց ուղարկում էր գյուղական համայնքներ՝ դասավանդելու: Չինվորական ծառայության մնացած մասը՝ այսինքն 14 ամիսը, երիտասարդները պետք է որպես ուսուցիչներ աշխատեին գյուղերում և ստանային սերժանտին համապատասխան աշխատավարձ: Չինժառայությունն ավարտելուց հետո ցանկացողները կարող էին մնալ և շարունակել դասավանդել: Սա շատ լավ հնարավորություն էր անապահով ընտանիքների երեխաների համար ստանալու ուսուցչի մասնագիտություն:

Կորպուսների առաջին ձևավորումը տեղի ունեցավ 1963թ. հունվարին, երբ, իրանական պաշտոնական տվյալների համաձայն, զինակոչվել էր 2.400 մարդ: Նույն թվականի ապրիլին՝ չորսամսյա դասընթացի ավարտից հետո, նրանք զործուղվեցին գյուղեր, որտեղ իրենց ուժերով ստեղծեցին 2.346 տեղամաս՝ երեխաների և մեծահասակների շրջանում անգրագիտության վերացման համար:

1963թ. ապրիլից մինչ 1964թ. այնտեղ սովորում էին մինչև 15 տարեկան 88.700 երեխաներ և 127.400 մեծահասակներ: 1963թ. տեղի ունեցավ եկրորդ հավաքը՝ 566 մարդ⁸, իսկ 1964թ. հունվարին՝ երրորդը՝ 3.400 մարդ: 1967թ. մարտին արդեն տեղի ունեցավ տասներորդ հավաքը: Ընդհանուր առմամբ զինակոչվել էր 34.500 երիտասարդ: 1968թ. «Լուսավորության կորպուսներ» սկսեցին հավաքագրել նաև աղջիկներին: 1968-1974թթ. ընթացքում հավաքագրվել էր ավելի քան 13.000 աղջիկ⁹:

Արդեն առաջին 5 տարիների ընթացքում զինակոչվածներից 8000-ը զինծառայության ավարտից հետո մնացին Լուսավորության նախարարության համակարգում և շարունակեցին դասավանդել¹⁰: Նույն ժամանակահատվածում «Լուսավորության կորպուսների» անդամների ջանքերով գրագետ դարձան ավելի քան 450 հազ. տղամներ, 120 հազ. աղջիկներ, 240 հազ. տղամարդիկ, 11 հազ. կանայք: Նման քաղաքականությունը հետապնդում էր մի շարք նպատակներ, որոնք փոխշահավետ էին. նախ և առաջ լուծվում էր անգրագիտության հարցը: Ուսում ստացած երիտասարդները հնարավորություն էին ձեռք բերում ավարտելուց անմիջապես հետո անցնել աշխատանքի. դրանով իսկ լուծվում էր գործազրկության հարցը: Նախկինի համեմատ ստեղծվում էին զինծառայության ավելի բարենպաստ պայմաններ. այժմ նրանց համար ծառայությունը փոխարինվում էր մասնագիտություն ձեռք բերելու հնարավորությամբ: Պետությունն իր հերթին ունենում էր որակյալ նոր կադրեր:

Անգրագիտության վերացման հետ մեկտեղ, «Լուսավորության կորպուսների» անդամները նաև իրականացնում էին նոր դպրոցների կառուցման և հին դպրոցների վերանորոգման աշխատանքներ: Ելնելով պաշտոնական տվյալներից՝ 1967թ. դրությամբ Կորպուսների անդամները տեղացի բնակիչների օգնությամբ կառուցել և վերանորոգել են ավելի քան 18.000 դպրոց: Միևնույն ժամանակ գյուղացիների օգնությամբ նրանք կառուցել են տեղական ճանապարհներ, կամուրջներ, մզկիթներ, հասարակական բաղնիքներ, տնկեցին ծառեր և այլն¹¹:

«Լուսավորության կորպուսների» աշխատանքի շնորհիվ վերջին տարիներին մեծացավ Լուսավորության նախարարության դպրոցական ցանցը: Լուսավորության նախարարության տվյալներով՝ 1960/1961 ուսումնական տարում երկրում հաշվվում էր 9.900 տարրական դպրոց, որտեղ սովորում էր 1431,6 հազ. աշակերտ: 1967թ. դեկտեմբերի 27-ի

դրությամբ տարրական դպրոցների թիվը ավելացավ՝ հասնելով 14.740, իսկ սովորողների թիվը՝ 2378 հազ-ի¹²: Նույն ժամանակամիջոցում միջնակարգ դպրոցների թիվը 1189-ից հասավ 1682, իսկ սովորողների թիվը կրկնապատկվեց: Երկրում ընդհանուր սովորողների թիվը (ներառյալ նախակրթական, տարրական, միջնակարգ և միջին մասնագիտական դպրոցները) 1960-1967թթ. ընթացքում 2.1 մլն-ից հասավ 3.5 մլն-ի (բակչության 13.5 %): 1966թ. անցկացված բնակչության երկրորդ մարդահամարը ցույց տվեց, որ վերջին 10 տարիների ընթացքում՝ 1956-1966թթ., երկրում գրագետների թիվը հրեք անգամ ավելացել էր: 1966թ. քաղաքային բնակչության շրջանում 7 տարեկանից բարձր մարդկանց 50% -ն արդեն գրագետ էր, ընդ որում՝ 38.4% -ը կանայք էին¹³:

Արդյունաբերության զարգացման և գյուղատնտեսության վերակառուցման արդյունքում աճեց միջին մասնագիտական կադրերի պահանջարկը: Այդ բացը լրացնելու համար 1967թ. ստեղծվեց կրթական նոր համակարգ: Տարրական դպրոցների տևողությունը դարձավ 5 տարի՝ նախկին 6 տարիների վախարեն: Տարրական դպրոցների ծրագրերի մեջ մտցվեցին որոշակի փոփոխություններ. մաթեմատիկայի ծրագրի մեջ մտցվեցին հանրահաշվի և երկրաչափության տարրական դասընթացներ: Նախատեսվում էր մաս երեխաներին ծանոթացնել քիմիայի և ֆիզիկայի հիմունքներին: Մեծ ուշադրություն էր դարձվելու մաս պարսից լեզվի, Իրանի պատմության և գրականության, ինչպես մաս կրոնի ուսուցմանը: Հիմնական առարկա էր դառնում Դուրանի և իսլամի դրույթների ուսումնասիրումը: Կառավարության նախաձեռնությամբ իրականացվող կրոնական գաղափարախոսության ուժեղացման նպատակն էր «ավելացնել երիտասարդության բարոյականությունը»¹⁴:

Միջնակարգ դպրոցներում ուսումը բաժանվեց 2 վալի՝ յուրաքանչյուրը երեքական տարի տևողությամբ: Առաջին երեք տարիների ընթացքում լավ ունակություններ ցուցաբերած ուսանողները հնարավորություն էին ստանում շարունակել ուսումը, որի հաջորդ 3 տարիների ընթացքում պետք է նախապատրաստվեին բարձրագույն դպրոց ընդունվելու համար: Իսկ առաջին երեք տարիների ընթացքում իրենց չարդարացրած աշակերտները 3 տարին ավարտելուց հետո ուսումը շարունակելու էին մասնագիտական դպրոցներում, որոնք իրենց հերթին լինելու էին երկու տեսակի՝ 2 տարով, որտեղ պատրաստվելու էին որակավորում ունեցող աշխատողներ, և 4 տարի ժամկետով՝ միջին

մասնագիտական կրթություն ստանալու համար¹⁵: Միջնակարգ դպրոցներում նույնպես մեծ ուշադրություն սկսեցին դարձնել ֆիզիկայի, քիմիայի, մաթեմատիկայի և այլ բնատեխնիկական առարկաների դասավանդմանը:

Ուսումը միջնակարգ դպրոցներում վճարավի էր: 1972թ. հունիսին Լուսավորության նախարարությունը հրատարակեց հրահանգ, որի համաձայն ամսական 5 հազ. դրամից պակաս աշխատավարձ ստացող աշխատողների երեխաները պետք է սովորեին անվճար: Սակայն միշտ չէ, որ այս հրահանգը իրականացվում էր:

Որոշակի զարգացում ապրեց նաև բարձրագույն կրթությունը, սակայն Իրանի ԲՈՒՀ-երը նախկինի պես չէին բավարարում երկրի՝ բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների պահանջը: Եթե նախկինում մեծ տեղ էր գրավում հումանիտար ուղղությունը, ապա այժմ շեշտադրումը կատարվում էր տնտեսագետների, ճարտարագետների և տնտեսության բարգավաճման համար անհրաժեշտ մյուս մասնագիտությունների վրա: Իրանական ԲՈՒՀ-երի ուսանողների թիվը 1960-1968թթ. ընթացքում 23.800-ից հասավ 38.000-ի:

Ուսումը բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում վճարովի էր: 1974թ. ուսման տարեկան վարձը 1972թ. համեմատ բարձրացավ 30-40%-ով: Դա անապահով ընտանիքի երեխաներին զրկում էր կրթությունը շարունակելու հնարավորությունից: Սակայն այդ դժվարությունը հաղթահարելու համար, կարիքավոր ընտանիքների համար կառավարությունը սահմանեց որոշակի արտոնություններ:

1966թ. հունվարին բացվեց Գյուլատնտեսության ինստիտուտը: Ինչպես արդեն նշվել էր, գոյություն ունեցող ԲՈՒՀ-երը չէին բավարարում երկրի համար անհրաժեշտ մասնագետների պահանջարկը: Նոր ինստիտուտի բացումը հնարավորություն կտար ուսանողներին իրենց համար նախընտրելի մասնագիտությունը ձեռք բերել ոչ թե արտասահմանում՝ ծախսելով մեծ գումարներ, այլ հարազատ երկրում:

Չնայած նրան, որ “Մայիտակ հեղափոխության” շրջանում անգրագիտության վերացման համար ձեռնարկված միջոցառումները լիովին չլուծեցին կրթական խնդիրները, սակայն նշանավորեցին դրական տեղաշարժեր բնակչության կրթական, հասարակական և մշակութային կյանքում:

RUZANNA AZROYAN
(IOS)
EDUCATIONAL REFORMS IN IRAN IN 1960-1970s

In 1960-1961 the people of Iran raised a huge wave of complaint and protests against the government. The government immediately started realization of reforms. Among them the agrarian reforms and changes in the public and cultural life of Iran had a very special place and meaning. During 1960-1967 positive and qualitative changes were made in the educational system. New school buildings were built and the old ones were reconstructed. By 1967 the number of pre-educational and secondary schools was almost 16422 against the 11089 of the past years; and the number of students increased more than three times.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Арабаджян З.А., Иран, власть, реформы, революции (XIX-XXвв.), М., 1991, с. 74.
2. Bahramitash R., Revolution, Islamization, and Women's Employment in Iran, 2003, volume IX, Issue 2, <http://www.watsoninstitute.org/bjwa/archive/9.2/Iran/Bahramitash>.
3. Rouhollah K. Ramazani, Iran's "White Revolution": A Study in Political Development, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5, No. 2 (Apr., 1974), p. 124-139, <http://www.istor.org/nss/162585>, <http://www.sarafrazan.net/thefather%20of%20white.htm>.
4. Savory M. Roger, Social Development in Iran during the Pahlavi Era, Iran under The Pahlavis, (ed. by George Lenczowski), Stanford, California, 1978, p. 90.
5. Հայրուրդյան Վ. Իրանի սոցիալական, երևան, 2005 թ., էջ 675, Eilers Wilhelm, Educational and Cultural Development in Iran during the Pahlavi Era, Iran under The Pahlavis, (ed. by George Lenczowski), Stanford, California, 1978, p. 313.
6. Միսիրյանի տեղի Իսмаилов Д., Создание и деятельность «Корпуса просвещения» в Иране, Иран (сборник статей), М., 1971, с. 30-50.
7. Иванов М.С., «Иран сегодня», М., 1969, с. 131, http://www.iranchamber.com/history/white_revolution/white_revolution.php.
8. "Промышленный статистический ежегодник за 1962/1963", Тегеран, 1964.
9. Echo Iran. For Your Information, N592, 7.X.1967. The New Educational System, p. 3, Иванов М.С., Иран в 60-70-х годах XX века, М., 1977, с. 109.
10. Мохаммед Реза-шах Пехлеви, Белая революция, Париж, 1960, с. 4.
11. Watson K., The Shah's White Revolution-Education and Reform in Iran, *Comparative Education*, Vol. 12, No. 1 (Mar., 1976), p. 23-36. <http://www.istor.org/pss/3098430>.
12. Иванов М.С., "Иран сегодня", М., 1969, с. 135.
13. "Кейхан» 1967/1968", Тегеран, 1968.
14. Дорошенко Е.А., Система просвещения в Иране, М., 1959, с. 69.
15. Iraj Bashiri, <http://www.angelfire.com/rnb/hashin/pahlavireforms/PahlaviReforms.html>.

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԱՐՍԵՆ
(ԱԻ)

ԲԱՀՐԱՄ ԱԼ-ԱՐՄԱՆԻԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ 1135-1140թթ.

8-րդ դարի վերջին Աբբասյան հզոր խալիֆայության թուլացումը հանգեցրեց նրանում անկախ վարչական միավորների առաջացման: Այդպիսի միավորներից էր Ֆաթիմյան խալիֆայությունը, որն իր կարևորագույն տեղն է գրադեցնում արաբական պատմության մեջ: Ֆաթիմյան խալիֆայության (909-1171թթ.)¹ պատմության հետ սերստրեն փոխկապակցված են մի շարք հայորդիների անուններ, որոնք տևական ժամանակաշրջան բարձրաստիճան պաշտոններ են զբաղեցրել խալիֆայության վարչակարգում:

Ֆաթիմյան խալիֆայության հայազգի վազիրներից էին Բադր ալ-Գամալին, Մալիք ալ-Աֆդալը, Վահրամ Պահլավունին և այլոք, որոնց անունների հետ են կապված պետականության պահպանման, ներքին հակամարտությունների, ճգնաժամերի հալթահարման և այլ պատմական նշանակալից դրվագներ:

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Վահրամ Պահլավունու կամ Բահրամ ալ-Արմանիի կյանքը և գործունեությունը:

Ընդհանուր առմամբ արաբ պատմագրությունը, Ֆաթիմյան խալիֆայության վազիր Վահրամ Պահլավունու մասին հաղորդում է հարուստ տեղեկություններ, որոնք սակայն չեն ներառում նրա գործունեության սկզբնական փուլը:

Վահրամ Պահլավունին Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթողիկոսի քեռորդին էր և Ներսես Շնորհալու հորեղբայրը: Նրա ծննդյան տարեթվի մասին հստակ տեղեկություններ հայտնի չեն: Նա ծնվել է Այնթափի մոտակայքում Թրաշար կամ Թել Բաշիր կոչված քաղաքում և ունեցել է երեք եղբայր՝ Ապիրատ, Վասակ և Գրիգորիս: 1075թ. Գրիգոր Բ. Վկայասեր կաթողիկոսն այցելում է Եգիպտոս և հաջորդ տարի Եգիպտոսի հայ համայնքի արքեպիսկոպոս է ձեռնադրում իր քեռորդի Գրիգորիսին²:

Կաթողիկոս Գրիգոր Բ. Վկայասերի կարգադրությամբ Վահրամ Պահլավունին իր հետևորդների հետ Եզիպտոսում է հաստատվում և մտնում է պետական ծառայության՝ ցուցաբերելով մարտական և վարչական նշանակալից կարողություններ: Արդյունքում նա նշանակվում է Ղարբիեի (Գուսի)³ նահանգապետ⁴:

Վահրամ Պահլավունու՝ Եզիպտոսում հաստատվելու ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ, սակայն կարելի է ենթադրել, որ այն թվագրվում է Գրիգորիսի պաշտոնավարության շրջանին. երբ Եզիպտոսի վազիրը Բադր ալ-Գամալին էր⁵:

1135թ. օգտվելով երկրում տիրող խառնաշփոթից և խալիֆ Հաֆեզի իշխանության թուլությունից՝ Վահրամ Պահլավունին հայերից բաղկացած զորքով պաշարեց Կահիրեն և նշանակվեց վազիր⁶: Խալիֆ Հաֆեզը Վահրամ Պահլավունուն նշանակեց վազիր և վազիրի զգեստ (խիլա) հագցրեց՝ չնայած նրան, որ վերջինս քրիստոնյա էր և մզկիթ մտնելու իրավունք չուներ⁷:

Վազիրի պաշտոնում հաստատվելուց հետո՝ Վահրամը թույլտվություն խնդրեց խալիֆ Հաֆեզից և Եզիպտոս բերեց իր ելբայրներին և ազգականներին⁸: Թեև Բաշիրից և Կիլիկյան Հայաստանից Եզիպտոս ներգաղթեց շուրջ 30 հազար հայ⁹:

Հետաքրքրական է, որ Վահրամ Պահլավունին կարող էր ընդունել իսլամ. ինչի արդյունքում նրա հնարավորությունները կարող էին ընդլայնվել. սակայն նա նախընտրեց մնալ ջերմեռանդ քրիստոնյա¹⁰: Վահրամ Պահլավունու իշխանության ընթացքում կառուցվում են բազմաթիվ վանքեր և եկեղեցիներ, և Եզիպտոսի բնակչությունը որոշակիորեն երկյուղում են, որ հայերը կայտղ են սպառնալիք դառնալ իրենց համար¹¹:

Ընդհանուր առմամբ իշխանության եկած հայազգի վազիրին հաջողվում է ճնշել կենտրոնախույս ուժերին և կարգ ու կանոն հաստատել երկրում¹²:

Խալիֆայությունում հայերի իշխանության ամրապնդումն առաջացրեց տեղաբնիկների դժգոհությունը, որը և անհետևանք չմնաց. 1137թ. էմիրները դիմեցին Ղարբիեի կառավարիչ Ռադուան Ուալսխչին՝ խնդրելով վերջինիս աջակցել իրենց հայազգի վազիրի իշխանությունից ազատվելու գործում¹³:

Ռադուանը 30 հազարանոց բանակով արշավեց Կահիրե՝ նպատակ ունենալով գրավել վազիրի պաշտոնը, սակայն հանդիպեց Վահրամ Պահլավունու զլխավորած բանակին¹⁴:

Ճակատամարտից առաջ Ռադուանի զլխավորած զինվորներն իրենց սրերի վրա Ղուրանի էջեր են փակցնում, որը և ստիպում է Վահրամի իսլամադավան զորքին հրաժարվել Ղուրանի դեմ կռվելուց¹⁵:

Վահրամը մի շարք հավատարիմ համախոհների հետ փախուստի է դիմում և ապաստան գտնում Դամասկոսի մոտակայքում, սակայն շատ շուտով, իսալիֆից հատուկ թույլտվություն ունենալով, վերադառնում է Եգիպտոս և հաստատվում Վերին Եգիպտոսի Առուսնի շրջակայքում հայերին պատկանող Դայր ալ-Աբյադ (Սպիտակ Վանք) կոչվող վայրում¹⁶:

Ռադուան Ուալախչին գրավելով վազիրի պաշտոնը, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ հայերին իշխանությունից զրկելու և ճնշումների քաղաքականությանը, որի հետեւանքով Կահիրեի հյուսիսի հայաբնակ քաղամասի բնակիչները սպանվեցին, հայերին պատկանող գույքը կողոպտվեց, եկեղեցիները և վանքերն ավերվեցին, սպանվեցին Վահրամ Պահլավունու եղբայր Վասակը և Առաջնորդ Անանիան, ինչպես նաև քանդվեց Գրիգորիս արքեպիսկոպի գերեզմանը¹⁷:

Ըստ Իբն Մույասսարի Գուսի նահանգում սպանվում է Վահրամի եղբայր Վասակը, որի սպանությունից երկու օր անց Վահրամն իր ընտանիքի և զորքի ուղեկցությամբ Սպիտակ Վանքի ճանապարհին հասնում է Գուս, ավերում է քաղաքը, սպանում բազմաթիվ բնակիչների և հետո միայն հաստատվում Դայր ալ-Աբյադում:

1137թ. վազիրի պաշտոնում հաստատվելուց անմիջապես հետո Ռադուան Ուալախչին իր եղբոր՝ Նասրեդդինի զլխավորությամբ զորք ուղարկեց Վահրամի դեմ, սակայն ճակատամարտ տեղի չունեցավ, համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ Վահրամը կմնա Սպիտակ Վանքում և իր զորքին բաց կթողնի, որպեսզի վերջիններս վերադառնան հայրենիք¹⁸:

Սակայն շուտով իսալիֆ Հաֆեզը, զգալով սաստկացող խժոժություններն ու անկարգությունները երկրում, 1138թ. Վահրամին հրավիրեց իր պալատ, և վերջինս մնաց այստեղ մինչև իր մահը¹⁹:

Վահրամի պալատում հաստատվելը խարխուլեց Ռադուանի հեղինակությունը և նպաստեց վերջինիս փախուստին Կահիրեից:

Ռադուան Ռալախչիի և Վահրամ Պահլավունու հակամարտությունն ավարտվեց 1140թ. վերջինիս մահով:

Փաստորեն. Վահրամ Պահլավունին, իր կյանքի վերջին տարիներն ապրելով պալատում, վարում էր երկրի գործերը, խորհուրդներ էր տալիս խալիֆին, սակայն պաշտոն չէր ստանձնում, ինչն ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված էր խալիֆի՝ այլևս այլակրոն վազիր և յրա հետ կապված խնդիրներ չունենալու ցանկությամբ:

Ըստ Իբն Սուլսսարի՝ Վահրամի մահվան կապակցությամբ խալիֆ Հաֆեզը երեք օր սուգ հայտարարեց, կանչեց հայոց պատրիարքին և կազմակերպեց խուրդակալության արարողությունը:

Կեսօրին Վահրամի սոճյունը հանվեց պալատից նկարագարող սավանով պատված դագալի մեջ՝ շրջապատված քրիստոնյա քահանաներով:

Թափարն ուղեկցում էին հետիոտն շերիֆներ (Մարգարեից սերող ազնվականներ), բարձրաստիճան այրեր:

Հուլարկավորությանը անձամբ մասնակցում էր խալիֆ Հաֆեզը՝ ջորի հեծած, որը, հասնելով գերեզման (Դայր ալ-Խանդակ) նստեց եզրին և սաստիկ հուզվեց²⁰:

Այսպիսով, Վահրամ Պահլավունին, ապրելով իր գործունեությունը ծավալելով Եգիպտոսում, Ֆաթիմյան խալիֆայության պատմության մեջ իր անջնջելի հետքն է թողել: Նրան հաջողվեց կարճ ժամանակամիջոցում երկրում կարգ ու կանոն հաստատել, ճնշել դավադիր ուժերին իրապես վայելել խալիֆ Հաֆեզի հարգանքն ու սերը, ինչի մասին միանշանակ խոսում է թաղման արարողության նկարագրությունը Վահրամ Պահլավունու խալիֆի պալատում բնակվելու փաստը:

ARSEN ARAKELYAN
(IOS)
BAHRAM AL-ARMANI'S ACTIVITY IN EGYPT (1135-1140)

In the end of 8-th century Abbasid Caliphate was divided into several independent states and one of them was Fatimid Caliphate. The history of Fatimid Caliphate states, that there were several Armenian Wazirs (head of Government), like Badr al-Gamali, Malik al-Afdal, Vahram Pahlavuni etc.

Vahram Pahlavuni has been one of the key persons in the history of Government of Fatimid Caliphate.

Caliph Hafez had nearly lost his power and he appointed Vahram in the position of Wazir. This appointment was really useful: Vahram centralized and raised Caliphate's power, crushed Caliph's enemies. Vahram brought about 30 thousand Armenians to Egypt. During the two year period of Vahram's service as Wazir many churches and monasteries had been constructed in Egypt.

He lived and died in Caliph's palace.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն հ., I, Եր., 2001, էջ 385:
2. Մլըսրեան Գ., Ալանատր հայեր Եգիպտոսի մէջ, Գահիրէ. 1947, էջ 64-65:
3. Թուրշյան Հ., 11-րդ եւ 12-րդ դարերի Եգիպտահայ գաղութի պատմությունից, Արեւելագիտության ժողովածու. հ. 2, Եր., 1964, էջ 310:
4. Ջէյրեան Ս., Հայութեան ներդրումը վաղ միջնադարեան եւ արդի Եգիպտոսի պատմութեան մեջ, Կվեբեկ, Կանադա, 2004, էջ 39:
5. Մլըսրեան Գ., նույն տեղում, էջ 65:
6. Ալպոյաճեան Ար., Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը, Գահիրէ. 1960, էջ 28:
7. Թուրշյան Հ., նույն տեղում, էջ 310:
8. Իրն Մուլսսար, տե՛ս Семенова, Л.А. Из фатимидского Египта, М., 1974, с. 181.
9. Իրն Մուլսսար, տե՛ս Մլըսրեան Գ-էորգ, Ալանատր Հայեր Եգիպտոսի մէջ, Գահիրէ 1947թ. էջ 69:
10. Մուֆեան Յ., Եգիպտոսի հայ մեմլորներն ու իշխանները ֆաթիմեան շրջանին, Գահիրէ 1928թ., էջ 47:
11. Семенова Л.А., Из фатимидского Египта, М., 1974, с. 181.
12. Մուֆեան Յ., նույն տեղում, էջ 47:
13. Մլըսրեան Գ., նույն տեղում, էջ 70:
14. Ալպոյաճեան Ար., նույն տեղում, էջ 31:
15. Ջէյրեան Ս., նույն տեղում, էջ 41:
16. Մլըսրեան Գ., նույն տեղում, էջ 72:
17. Ջէյրեան Ս., նույն տեղում, էջ 41:
18. Մլըսրեան Գ., նույն տեղում, էջ 72:
19. Ջէյրեան Ս., նույն տեղում, էջ 41:
20. Իրն Մուլսսար, տե՛ս Մլըսրեան Գ., Ալանատր Հայեր Եգիպտոսի մէջ, Գահիրէ 1947թ. էջ 74:

ԱՎԴԱԼՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

(ՄԻ)

1952թ. ՀՈՒԼԻՍՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՂՊՏԻԱԿԱՆ ՀԱՍՍՅՆՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՎՐԱ

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Եգիպտոսի ներքաղաքական իրավիճակն այնքան էլ հանգիստ ու կայուն չէր՝ պայմանավորված քաղաքական կուսակցությունների միջև հարաճուն հակասություններով, իշխանավորների հանդեպ զանգվածների նկատելիորեն աճող դժգոհությամբ, տնտեսության երկարատև ճգնաժամային իրադրությամբ, ինչպես նաև 1948-1949թթ. արաբ-իսրայելական պատերազմում եգիպտական և ընդհանրապես արաբական բանակների կրած պարտությամբ։ Ուստի ընդհատակում գործող «Ազատ սպաներ» կազմակերպության 1952թ. հուլիսի 23-ին իրականացրած հեղափոխությունը որոշակի սպասումներ արթնացրեց Եգիպտոսի ժողովրդի մեջ։ Այդ օրը՝ առավոտյան ժամը 7-ին Կահիրեի ռադիոն հիշյալ կազմակերպության անունից հայտարարեց, որ երկրում հեղափոխություն է տեղի ունեցել¹։ Եգիպտոսում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացվեց «Ազատ սպաներ» կազմակերպության Գործադիր կոմիտեի ձեռքում, որն այդուհետ կոչվեց Հեղափոխության ղեկավարության խորհուրդ (ՀՂԽ)։ Վերջինիս աշխատանքները, փաստորեն, զլխավորում էր հեղափոխության կազմակերպիչ և գաղափարական ղեկավար Գամալ Աբդ Ալ-Նասերը։ Նա նաև նոր վարչակարգի հիմնական շարժիչ ուժն էր²։ Հեղափոխությունից հետո Նասերն աստիճանաբար հիմք դրեց ազգայնացման քաղաքականությանը՝ միաժամանակ որդեգրելով սոցիալիստական գաղափարախոսության որոշ տարրեր³։

Մինչև հեղափոխությունը բնիկ եգիպտացի, արևելաքրիստոնեական միաբնակ եկեղեցիներից մեկի հետևորդները հանդիսացող ղպտիները բավականին պատշաճ դերակատարում ունեին Եգիպտոսի հասարակական-քաղաքական կյանքում և որոշակիորեն ներգրավված էին այդ ժամանակաշրջանում գործող քաղաքական

կուսակցություններում: Նրանք հիմնականում խորհրդարան էին ներթափանցում «Վաֆու» կուսակցության համամասնական ցուցակներով: 1924-1950թթ. ընթացքում տեղի ունեցած տասը խորհրդարանական ընտրություններից վեցի արայունքում ղպտի պատգամավորները կազմել էին խորհրդարանի 7,5-10,2 տոկոսը⁴: Սակայն 1953թ. հունվարի 18-ին ընդունված օրենքով արգելվեցին Եզիպտոսի բոլոր քաղաքական կուսակցությունները՝ բացառությամբ «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության⁵: Կուսակցությունների լուծարումից հետո ղպտիները հիմնականում դուրս մնացին կառավարման ընտրովի մարմիններից, քանի որ Եզիպտոսի գրեթե ոչ մի ընտրատարածքում նրանք մեծամասնություն չէին կազմում, հետևաբար մաս իրական հնարավորություն չունեին իրենց թեկնածուներն ունենալու ներկայացուցչական մարմիններում⁶: Զանի որ օրենսդիր մարմնում ղպտիների ներկայությունը զգալիորոն կրճատվել էր, 1964թ. ժամանակավոր սահմանադրության 49-րդ հոդվածով նախատեսվեց խորհրդարանում ձևավորել տասը հոգուց բաղկացած Ումմայի խորհուրդ, որի կազմավորման իրավունքը վերապահվեց երկրի նախագահին: Նրանում ներգրավված տասն անձինք պատգամավորական տեղեր էին զբաղեցնում խորհրդարանում՝ համարվելով օրենսդիր մարմնի լիիրավ անդամներ: Խորհրդը նպատակ ուներ երկրի օրենսդիր մարմնում ապաևտվել ղպտիների ներկայությունը: Եթե 1964թ. նրանում կար յոթ ղպտի, ապա 1970թ. ղպտիների թիվն արդեն հասնում էր իննի⁷: Հակառակ այս քայլերին ղպտիները սկսեցին տարակուսել, որ Նասերի վարչախումբը փորձում էր իրենց դուրս մղել երկրի քաղաքական կյանքից, քանի որ հեղափոխությունից հետո, ի տարբերություն նախահեղափոխական շրջանի, ղպտի պատգամավորների թիվը նվազեց՝ կազմելով խորհրդարանի 3 տոկոսը: Բպտիների կասկածներն ու դժգոհությունները մեղմելու նպատակով Նասերի վարչախումբը նրբանկատորեն փորձեց զիջման գնալ և շարունակեց նախկինի մամ կառավարությունում մեկ նախարարական աթոռ հատկացնել ղպտիներին⁸: Բացի պաշտոնական գործառույթներից՝ ղպտի նախարարն ուսումնասիրում և վերհանում էր ղպտիների հիմախնդիրները և դրանք ներկայացնում կառավարությանը: Նշենք, որ 1952-1962թթ., երբ կառավարությունում նախարարների թիվն աստիճանաբար 13-ից հասավ 36-ի, ղպտիների համամասնական

ներգրավվածությունը մնաց անփոփոխ⁹: Վերոնշյալ քաղաքականությունը միտված էր մասնապահություն երկրի ողջ քաղաքականության բնակչության աջակցությունն Իսրայելի դեմ պայքարում: Ուստի 1964թ. մարտին կազմավորված կառավարությունում դպրոցների դիրքերը որոշակիորեն ամրապնդվեցին. նրանք ստացան մասնավորապես երկու լրացուցիչ պաշտոն և պահպանեցին դրանք մինչև 1967թ. հունիս ամիսը¹⁰:

1953թ. հունվարի 13-ին կազմավորվեց նոր Սահմանադրության միջնադիրը՝ մշակող հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկված էին հասարակության տարբեր շերտերի ներկայացուցիչներ: Իշխանությունը փորձեց մասնաշրջանային ասպիտակել դպրոցների մասնակցությունը. 50 հոգուց կազմված հանձնաժողովում 6-ը դպրոց էր¹¹:

Մինչև հեղափոխությունը պետական կառավարման համակարգի գրեթե բոլոր ոլորտներում դպրոցները մշակակալի դեր ու ազդեցություն ունեին: Այդ շրջանում միջին և կրտսեր օղակների դպրոցի պաշտոնյաները մեծ թիվ էին կազմում միջնադրություններում, նրանց վստահվում էին մասնաշրջանային պաշտոններ¹²: Նախարարություններում նրանք զբաղեցնում էին պաշտոնների մոտավորապես 45 տոկոսը: Այդ փաստը պատճառաբանում էին նրանով, որ նրանք կազմում էին գրագետ եզրափակների 30 տոկոսը, ինչպես մասնաշրջանային էին երկրի տնտեսության 19 տոկոսը¹³: Այդուհանդերձ հեղափոխությունից անմիջապես հետո նոր իշխանությունը զգալիորեն խաթմեց դպրոցների դիրքերը պետական կառավարման համակարգում: Բարձր և պատասխանատու պաշտոնները գերազանցապես վստահվում էին մոսկովյաններին, և միայն մի քանի պետական գերատեսչություններում դպրոցներին հաջողվեց պահպանել իրենց դիրքերը: Հեղափոխությունից հետո Ֆինլանդների միջնադրությունում նրանք կազմում էին աշխատակազմի 15,9 տոկոսը, Տարածքային կառավարման միջնադրությունում՝ 15,4, Գյուղատնտեսության միջնադրությունում՝ 7,7, Կրթության միջնադրությունում՝ 6,2¹⁴: Չնայած Տարածքային կառավարման միջնադրությունում դպրոցների որոշակի ներգրավվածությանը՝ Եզրափակի 37 քաղաքներից և ոչ մեկում դպրոցի քաղաքապետ չէր մշակակալում: Ինչ վերաբերում է Կրթության միջնադրությանը, ապա պետք է շեշտել հատկապես այն իրողությունը, որ Եզրափակի 12 համալսարանների, 150 ինստիտուտների և գիտական

հաստատությունների դեկավար պաշտոններում դպտիներ չէին նշանակվում: Ֆակուլտետների դեկանները նույնպես մեծամասամբ մուսուլմաններ էին¹⁵: Ղպտի կադրերի ներգրավվածության առումով պատկերը շոշափելիորեն չէր տարբերվում նաև Արտաքին գործերի նախարարությունում, որտեղ Նասերի իշխանության տարիներին դպտի դեսպան չէր նշանակվում, և դպտիները կազմում էին ողջ դիվանագիտական անձնակազմի միայն մոտ 2,5 տոկոսը¹⁶:

Փաստենք նաև որ, 1952թ. հուլիսյան հեղափոխությունից հետո նախագահ Նասերի մշակած «արաբական սոցիալիզմի» կառուցման նոր քաղաքական գաղափարախոսության շրջանակներում դպտիների դերը զգալիորեն նվազեց ոչ միայն Եգիպտոսի քաղաքական, այլև տնտեսական կյանքում: Ազգայնացման քաղաքականության հետևանքով՝ հատկապես հողատիրության չափերի աննախընթաց կրճատման արդյունքում դպտիները հարաբերաբար ավելի տուժեցին, քան մուսուլմանները: Փաստորեն Եգիպտոսում դպտիների դիրքերն էլ ավելի տկարացան:

1952թ. սեպտեմբերի 9-ի հողային բարեփոխումների վերաբերյալ օրենքով հողատիրության առավելագույն չափը սահմանվեց 200 ֆեդդան¹⁷, իսկ ավելցուկները բռնագրավվում էին և վաճառվում սակավահող գյուղացիներին¹⁸: Արդյունքում սեփականագրվեցին նաև հեղինակավոր դպտի շատ ընտանիքներ, որոնց մեծ մասի կալվածքների չափերը գերազանցում էին 1000 ֆեդդանը: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ մինչև հեղափոխությունն այդ ընտանիքները վճարում էին Եգիպտոսի ընդհանուր հույահարկի շուրջ 16 տոկոսը¹⁹: Իսկ արդեն 1961թ. հուլիսի 25-ին ընդունվեց նոր հողային օրենք, որով հողատիրության առավելագույն չափաբաժինն էլ ավելի կրճատվեց և իջեցվեց մինչև 100 ֆեդդանի²⁰: Հողատարածքների ազգայնացումը զգալի նյութական վնաս հասցրեց նաև դպտիական եկեղեցուն: Չնայած հոգևորականներն ընդհանրապես խուսափում էին եկեղեցապատկան հողատարածքների վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ հրապարակել, սակայն որոշ ուսումնասիրողներ նշում են, որ 1927թ. պաշտոնական տվյալներով դպտիական յոթ վանական համալիրների հողատարածքների չափերը գերազանցում էր 9 հազար ֆեդդանը²¹: Այս չափաքանակը մոտ է 1952թ. դպտիական համայնքային խորհրդի կողմից գեներալ Նազիֆին տրամադրած տվյալներին, որտեղ

պատրիարքական խողերը հաշվվում էին 3.5 հազար, իսկ վանքապատկանները՝ 6 հազար ֆեդդան²²:

1960-1961թթ. ընթացքում տրանսպորտի ոլորտի խառնուրդը ներդրողները նույնպես իրենց պատկանող ընկերությունների ամբողջական ազգայնացման արդյունքում լուրջ կորուստներ ունեցան: Մինչ այդ տրանսպորտի բնագավառում՝ հիմնականում Կահիրեի ներքաղաքային և միջքաղաքային ավտոբուսային ընկերություններում տիրապետող էր դպտիական կապիտալը, որին պատկանող «Օթբուս իխվան», «Ասյուք» և այլ ընկերություններն իրականացնում էին ներքաղաքային և միջքաղաքային փոխադրումների մոտ 75 տոկոսը²³:

Ղպտիների տնտեսական դիրքերի թուլացմանը նպաստեց նաև ուշ բանկային համակարգի ազգայնացումը, քանի որ Եզիպտոսի երեք ամենախոշոր՝ Ազգային, Կահիրեի և «Միսր» բանկերի ներդրումային կապիտալի զգալի մասը պատկանում էր խառնուրդային ընտանիքներին²⁴:

Ընդհանուր առմամբ, ազգայնացման հետևանքներից էր նաև այն, որ դպտիական համայնքը կորցրեց իր տնտեսական հզորությունը, սակայն շնորհիվ կրթության և մասնագիտական պատրաստվածության բարձր մակարդակի՝ որոշ ոլորտներում այն պահպանեց իր ամուր դիրքերը: Նույնիսկ հեղափոխությունից հետո բժիշկների, դեղագործների, առևտրականների, բանկային համակարգի ծառայողների մեծ մասը շարունակում էին մնալ դպտիները: Տարբեր գնահատումներով՝ դեղագործության ասպարեզում դպտի էր մասնագետների 80 տոկոսը, իսկ բժշկության ասպարեզում՝ 30-40 տոկոսը²⁵:

Հեղափոխությունից հետո մոր իշխանության վարած քաղաքականությունը հանգեցրեց մեծ թվով եզիպտաբնակ դպտիների, ինչպես նաև այլ քրիստոնյաների արտագաղթին: 1960թ. պաշտոնական մարդահամարի տվյալներով դպտիների թիվը Եզիպտոսում կազմում էր ամբողջ բնակչության թվի 7,3 տոկոսը²⁶: 1960-ականներից սկսած՝ այդ թիվը սկսեց նվազել: 1966թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 1960-1966թթ. Եզիպտոսից արտագաղթել էր 294 հազար մարդ, որից 150 հազարը՝ դպտի²⁷:

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ Նասերի վարած քաղաքականությունը, ի թիվս այլ խնդիրների, հանգեցրեց նաև Եզիպտոսի դպտի բնակչության տնտեսական և քաղաքական մեկուսացմանը: Ղպտիական համայնքը կորցրեց իր երբեմնի դիրքերը քաղաքական և տնտեսական կյանքում:

ARTHUR AVDALYAN
(IOS)
**THE IMPACT OF 1952's JULY REVOLUTION ON THE POLITICAL AND
ECONOMIC SITUATION OF THE EGYPT COPTIC COMMUNITY**

Before the 1952's July revolution the Coptic Community of Egypt had been enough represented in the Government and the Parliament. After the revolution its ideological leader Gamal Abd Al-Naser centralized the rule and economy of the country. The Coptic Community was isolated both politically and economically because of the revolutionaries' mentioned policy. As a result, the Copts lost their role in the political and economic life of Egypt.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արգարյան Ե., Քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունները եգիպտական հեղափոխության առաջին փուլում, Սիրձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XIV, Եր., 1987, էջ 177:
2. Հովհաննիսյան Ն., Արաքական երկրների պատմություն, հ. III, Եր., 2006, էջ 256:
3. Մամիրա Բահր, Ալ-սկրատ ֆի հայաթ ալ- սիյասիյա ալ-Միսրիյա, Ալ-Կահիրա, 1984, էջ 149, (արաբերեն):
4. Շաֆիկ Սուլեյման, Ալ-սկրատ քայն ալ-հիրման ալ-քանիսի վա ալ-վատանի, Ալ-Կահիրա, 1996, էջ 201, (արաբերեն):
5. Արգարյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 199:
6. Betts Robert Brenton, Christion in the Arab East: A Political Study, Athens, 1995, p. 61.
7. Մամիրա Բահր., նշվ. աշխ., էջ 168:
8. Dekmejian H., Egypt Under Nasir: A Study in Political Dynamics, London, 1971, p.176-177.
9. Շաֆիկ Սուլեյման, նշվ. աշխ., էջ 205:
10. Dekmejian H., նշվ. աշխ., էջ 176:
11. Հովհաննիսյան Ա., Եգիպտոսի ազգային և կրոնական փոքրամասնությունները (1907-1967 թվականներ), ատենախոսություն՝ պաշտպանված ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդում, Եր., 2002, էջ 129:
12. Kyriakos Mikhail, Copts and Moslems under British Control. A Collection of Facts and a Resume of Authoritative Opinions on the Coptic Question, London, 1911, p. 44.
13. Behrens-Abouseif Doris, The Political Situation of the Copts 1789-1923, Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. 2, New York, 1982, p. 199.
14. Մամիրա Բահր., նշվ. աշխ., էջ 164:
15. Նույն տեղում, էջ 160:
16. Karas Shawkey, The Copts Since the Arab Invasion: Strangers in their Own Land. Jersey City, 1985, p. 114.
17. Եգիպտոսում I ֆեդանը հավասար է 0,42հա.:
18. Հովհաննիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 259:
19. Carter Barbara Lynn, The Copts in Egyptian Politics, London, 1986, p. 210.
20. Հովհաննիսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 281:
21. Carter Barbara Lynn, նշվ. աշխ., էջ 42:
22. Baer Gabriel, A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950, London, 1962, p. 179.
23. Մամիրա Բահր., նշվ. աշխ., էջ 162:
24. Նույն տեղում, էջ 163:
25. Chitham E. J., The Coptic Community in Egypt: Spatial and Social Change, Durham, 1986, p. 82.
26. Karas Shawkey, The Copts Since the Arab Invasion: Strangers in their Own Land. Jersey City, 1985, p. 24.
27. Նույն տեղում, էջ 30:

ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ ԱՐՓԻՆԵ

(ՀՅԹԻ)

ԽԱՐԲԵՐՂԻ ՆԱՀԱՆԳԻՑ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՄՆ
ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ (1880-1914թթ.).
ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության ժողովրդագրական փոփոխությունների միտումներից էր արտագաղթը՝ հիմնականում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Հայերը Թուրքիայից ԱՄՆ սկսեցին գալթել դեռ 1830-ականներից, Ասիական Թուրքիայից՝ միայն 1869թ.¹: 1880-ականներից ԱՄՆ արտագաղթողների թիվը սկսեց աճել: Նրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում Խարբերդի նահանգից գաղթած հայերը: Ամերիկյան հյուպատոսների գնահատմամբ Օսմանյան կայսրությունից Ամերիկա արտագաղթած հայերի 4/5-ը Խարբերդի նահանգից էին²: Այս մասին են վկայում նաև Թուրքիայից ԱՄՆ արտագաղթած հայերի՝ դեռևս XIX դարի վերջերին հիմնած միությունների անվանումները, որոնց գերակշիռ մասը կրում էր Խարբերդի նահանգի տարբեր բնակավայրերի անվանումները, ինչպես օրինակ՝ Քեսիրիկ, Հուսեյնիկ, Թլկատին, Բազմաշեն, Դատեն, Մալաթիա, Չմշկածուզ, Հաղթուկ և ուրիշներ:

Փորձենք արձանագրել արևմտահայության և հատկապես Խարբերդահայերի՝ ԱՄՆ արտագաղթի հիմնական պատճառները: Նախ նշենք, որ հայ բնակչության տեղաշարժերը այս տարածաշրջանի համար նոր երևույթ չէին: Տարիներ շարունակ Խարբերդից բազմաթիվ հայեր հարկադրված թողնում էին ծննդավայրը և տեղափոխվում այլ բնակավայրեր, ինչպես, օրինակ՝ Չմյուռնիա, Կ.Պոլիս, Ադանա, հետագայում նաև՝ Բաքու, Թիֆլիս, որտեղ նրանք աշխատում էին որպես ծառայողներ, բեռնակիրներ, բանվորներ, ջրկիրներ³: 1880-ականներից Խարբերդի նահանգի հայերի արտագաղթի հիմնական ուղղությունը դարձավ ԱՄՆ-ը: Եթե սկզբնական շրջանում ԱՄՆ եկած հայերը հիմնականում կրթված, առաջադեմ մարդիկ էին, որ գալիս էին ուսումը շարունակելու կամ արհեստների, առևտրի մեջ

հմտամալու համալ, ոմանք՝ քաղաքական ապաստան ստանալու⁴, ապա հետագայում նրանց մի ստվար մասն արդեն ԱՄՆ էր գալիս՝ աշխատանք գտնելու և ապահովելու հայրենիքում բոլած ընտանիքներին: Արտագաղթի հիմնական պատճառներից մեկը, թերևս, տնտեսվարելու սահմանափակ պայմաններն էին, ծանր հարկերն ու հողագրկությունը, ինչն առավել բարդացնում էր այն բնակավայրերի հայության վիճակը, որտեղ նրանց հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն էր: Ավելին, ակնհայտ էր հուլաբաժանման անարդարացի քաղաքականությունը, ինչը բերել էր նրան, որ Սեզրեի հարթավայրում հողագուրկ էր քրիստոնյա բնակչության 81.6%-ը, մինչդեռ մահմեդական բնակչության՝ 23.7%-ը⁵, այն դեպքում, երբ նույն հարթավայրի բնակավայրերում հայերը մեծամասնություն էին կազմում: Ողջ Խարբերդի գավառակում հողագուրկ էր գյուղական բնակչության քրիստոնյաների 74.1%-ը, մահմեդականների՝ 23.2%-ը⁶: Հարկ է նշել, որ Խարբերդի նահանգի որոշ տայածքներ՝ հատկապես Խարբերդի գավառակը, առանձնանում էին մասնական անմախաղեպ խտությամբ: Արտագաղթողների մեծ մասը հենց այս շրջանի բնակավայրերից էին:

XIX դարի վերջերին հայերի նկատմամբ իրականացվող հալածանքների քաղաքականությունը էլ ավելի սրվեց. տների խուզարկությունները, այս կամ այն պատճառով իրականացվող ձերբակալությունները դարձան այն ազդակը, որը ստիպեց արդեն հարյուրավոր, հազարավոր հայերի արտագաղթելու իրենց հայրենիքից: Ինչպես գրում է Կոլյուբակինը. «Հայերը ներկայումս անհրաժեշտ օգնություն չեն ստանում աղմինիստրացիայի ներկայացուցիչների ու դատարանի կողմից, քանի որ քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառվող կողմնակալ վերաբերմունքը ավելի ու ավելի է մտնում հենց կառավարության գործողությունների սիստեմ և հաճախ ու մասնաժողով ջանասիրաբար կիրառվում նահանգային իշխանությունների կողմից: Խարբերդում այդ քաղաքականությունը առավել տեսանելի է, քան Հայաստանի ու Քրդստանի բազմաթիվ այլ մասերում, օրինակ, Էրզրումի և Վանի սանջակներում»⁷: Խարբերդը այն նահանգներից էր, որտեղ 1894-1896թթ. կոտորածներն ու բռնի մահմեդականացումը առավել լայն ծավալներ ունեցան, ընդ որում հետագա տարիներին ևս մահմեդականացման վտանգը չվերացավ: Ուստի, երբ 1894-1896թթ.

ջարդերի տարիներին և դրանից հետո շեշտակիորեն աճեց ԱՄՆ մեկնողների քանակը, նրանց մեջ ևս մեծ թիվ էին կազմում խարբերողիները: Նդամ տեղեկությունների համաձայն՝ 1910թ. ԱՄՆ-ում ապրում էր արդեն 26498 հայ⁸. որոնց մեջ զգալի թիվ էին կազմում հարբերողի մահանգից գաղթած հայերը:

ԱՄՆ հայերի արտագաղթի պատճառների մասին խոսելիս նշենք ևս մեկը: Նախ, արձանագրենք. որ դեպի ԱՄՆ հայերի հոսքը սկսեց Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի՝ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում ծավալած գործունեությանը զուգահեռ: Այս առաքելության հիմնական և ամենամեծ կայաններից մեկը հիմնվեց հենց հարբերողում: Միսիոներների կատարած աշխատանքը դրական արձագանքներ գտավ բնակչության շրջանում. սա նաև նշանակում էր վստահություն, համակրանք այն երկրի նկատմամբ, որը ներկայացնում էին նրանք: XIX դարի կեսերից ամերիկացի միսիոներները մի քանի տասնյակ երկսեռ դսլոցներ բացեցին հարբերում, Մալաթիայում, Ակնում, Արաբկիրում, Բազմաթիվ գյուղերում: 1878թ. հարբերում ամերիկյան քոլեջների ծրագրերով հիմնվեց Արմենիա քոլեջը, որը 1888թ. վերանվանվեց Եփրատ քոլեջ: Այս կրթարանը դարձավ ժամանակի լավագույն կրթօջախներից մեկը, որտեղ կրթություն էին ստանում Արմ. Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից այստեղ եկած երիտասարդներ: Կրթական, մշակութային զարթոնքը, որ նկատվեց հարբերողի մահանգում ևս նպաստեց արտագաղթին: Արտագաղթողների մեծ մասը հենց քոլեջների, դպրոցների շրջանավարտներ էին, որոնք ԱՄՆ-ում էին փնտրում ազատության, իրավահավասարության, պաշտպանվածության այն մթնոլորտը, ինչի մասին լսել էին իրենց ուսուցիչներից, ամերիկացի միսիոներներից և ինչը չկար հայրենիքում:

Արտագաղթի մյուս հզոր ազդակը դա արդեն ԱՄՆ-ում հաստատված հայերի նամակներն էին, որտեղ նրանք խոսում էին Նոր Աշխարհի հրաշալիքների ու ամերիկացի ժողովրդի մեծահոգության մասին:

Արտագաղթի մասին խոսելիս պատկերն ամբողջական չի ստացվի, եթե չանդրադառնանք արտագաղթի հետևանքներին: Բազմաթիվ խարբերողիներ ԱՄՆ-ում աշխատող հարազատների ուղարկած գումարներով արդեն XX դարի սկզբներին կարողացան մեծ քանակությամբ հողեր գնել ու դառնալ խոշոր հողատերեր: Եթե «XIX

դարի վերջին քառորդում մահանգի հողերի 3/4-ը պատկանում էր թուրք աղաներին, ապա մինչև 1908թ. ավելի ու ավելի շատ հայեր դարձան ունեւոր սեփականատերեր»⁹։ Օրինակ, Չարսանճազի Հոշե գյուղից Ջուրնաճյան եղբայրները 1890-1912թթ. աշխատելով ԱՄՆ-ում, կարողացան գումար հավաքել և Բերրիի Հյուսնի բեկից գնել Հոշեի բոլոր բարերեր հողերը, այն դեպքում, երբ տարիներ շարունակ գյուղի բոլոր հողերը պատկանում էին Բերրիի թուրք աղաներին¹⁰։ Առավել մեծ փոփոխություններ գրանցվեցին Խարբերդի դաշտի գյուղերում, որովհետև այս բնակավայրերից էր նկատվել հայերի առավել մեծ հոսքն ԱՄՆ։ Ավելին, որոշ հայեր, որ մինչ այդ աշխատել էին ԱՄՆ-ում, տիրապետել նորանոր արհեստների, վերադառնալով հայրենիք, իրենց ծննդավայրերում հիմնեցին սեփական արհեստանոցներ ու գործարաններ։ Նաև, Խարբերդի մահանգից հեռացած ու ԱՄՆ-ում հաստատված հայերի օժանդակությամբ հայրենիքում վերանորոգվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ ու դպրոցներ, կառուցվեցին նորերը։

Մյուս կարևոր հետևանքը, դա հեռացողների քանակի ազդեցությունն էր հայ բնակչության թվաքանակի վրա։ Հայաշատ քաղաքների, գյուղերի համար մի քանի հարյուր մարդու արտագաղթը, թվում է, էական ազդեցություն չպետք է ունենար։ Մյուս կողմից, երբ արձանագրում ենք, որ արտագաղթը այս մահանգից կրում էր մասսայական բնույթ, ավելին, հեռանում էին մեծ մի քանի տասնյակ տուն հայ բնակիչ ունեցող գյուղերից, ընդ որում՝ հիմնականում երիտասարդներ, պարզ է, որ սա չէր կարող չազդել մահանգի հայ բնակչության ժողովրդագրության վրա։ Օրինակ, 1895թ. Թլկատին գյուղից ԱՄՆ-ում էին 300 երիտասարդներ¹¹։ Խարբերդի դաշտի Քեորբե գյուղից մինչև 1915թ. ԱՄՆ էին գաղթել շուրջ 100 անձինք, ինչը կազմում էր գյուղի հայ բնակչության շուրջ 15%-ը¹²։ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1913թ. տվյալների համաձայն Խարբերդի մահանգից արտագաղթել էին 29410 հայ¹³, ինչը կազմում էր մահանգի հայ բնակչության շուրջ 15%-ը։

Ամփոփելով, նշենք, որ խարբերդցիների արտագաղթը ԱՄՆ ուներ ոչ միայն տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական պատճառներ, այլ մեծ կապված էր ամերիկյան միսիոներներական կազմակերպության ծավալած գործունեության ու մեծ մահանգի կրթական կյանքի աշխուժացման հետ։ Ինչ վերաբերում էր արտագաղթի հետևանքներին,

ապա դրանք հակասական էին. մի կողմից չպետք է թերագնահատել արտագաղթողների նպաստը Խարբերդի նահանգի հայ բնակչության տնտեսական, մշակութային վերելքում, մյուս կողմից, ակնհայտ էր, որ արտագաղթող հայերի քանակը չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չունենալ նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վրա:

ARPINE BABLUMYAN
(AGMI)

THE MAIN CAUSES OF IMMIGRATION OF ARMENIANS FROM
KHARBERT VILLAYET
TO THE USA (1880-1914). THE CONSEQUENCES OF IMMIGRATION

The immigration of Armenians from the Ottoman Empire to the USA began in 1880s. Among the immigrants many Armenians were from Kharbert villayet. The Armenians immigrated to USA because of the unsafe conditions and general poverty in their native land. It must be mentioned, that the flow of Armenians to the USA began alongside with the actions of American Board of Commissioners for Foreign Missions.

Many Armenians in Kharbert already at the end of 19th century with the help of their relatives working in the USA could buy large amount of land territories and became landowners. This had its positive influence on the economic development of the province. But the immigration had also negative effect to the number of Armenians in Kharbert villayet.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ավագյան Զ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմություն, Եր., 2000, էջ 43:
2. Barbara Merguerian, The View From the United States Consulate, Armenian Tsopk/Kharpert, edited by R. Hovannisian, Costa Mesa, California, 2002, p. 281.
3. Robert Mirak, Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I, Cambridge, 1983, p. 40.
4. Malcom Vartan, The Armenians in America, The Pilgrim Press, Boston, Chicago, 1919, pp. 60-61.
5. Колубакинъ А.М., Материалы для Военно-Статистическаго Обозрения Азиатской Турции, томъ III, часть I, отдель 2-й, Тифлисъ, 1891, с. 366.
6. Նույն տեղում, էջ 376:
7. Նույն տեղում, էջ 336:
8. Malcom Vartan. The Armenians in America, p. 65.
9. Krikorian Mesrob, Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, p. 72.
10. Երեւանեան Գ.Ս. Պատմութիւն Չարսամճազի հայոց, տպ. Կ.Տօմիկեան, Պեյրուք, 1956, էջ 243:
11. Ծիգմէճեան Մանուկ Գ. Խարբիրդ եւ իր գաւակները, Ֆրէզնոյ, 1955, էջ 198:
12. Շապուհեան Թարութիւն Խ. Պատմութիւն Զօսիէ կամ Զեօրթ գիւղին, 1917 յուլիս 10, Ամերիկա, Լոս Անջելիս, ծննդագիր հուշագրություն, ՀՅԺԻ, քաժին 8, քալ.39, էջ 83, 145-189:
13. Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B. Les Armeniens dans l'empire Ottoman. A la veille du Genocide, Les editions d'Art et d'Histoire Arhis, Paris, 1992, p. 59.

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ ԱՐԱՄ

(ԱԻ)

1913թ. ՆԵՋԴՈՒՄ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԹՈՒԼԱՅՈՒՄԸ. ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՆՅՈՒԹԵՐ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Արաբական թերակղզում տեղի ունեցող գործընթացները, կարևոր նշանակություն ունեցան այդ տարածաշրջանում անկախ պետությունների վերջնական ձևավորման վրա:

Սույն հաղորդման առարկան հանդիսանում է ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի արխիվում տեղ գտած Ցարական Ռուսաստանի դիվանագիտական նամակագրության լուսի ներքո Բասրայի հայտնի խոշոր ֆեոդալ, 1908թ. և 1912թ. Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր՝ Սայիդ Թաղիբ ալ-Նաքիբի, 1913թ. աշնանը Նեջդ կատարած այցի և էմիր Աբդ ալ-Ազիզ իբն Սաուդի հետ հանդիպման մանրամասներին անդրադարձը¹:

Չնայած այն հանգամանքին, որ իբն Սաուդին հաջողվեց կարճ ժամանակաշրջանում հաստատել իր իշխանությունը Նեջդում և նույնիսկ լուրջ հաջողությունների հասնել 1902-1906թթ. իր հիմնական թշնամի Շամմարի իշխաններ՝ Ռաշիդների (թուրքական իշխանությունների հիմնական դաշնակիցներ) հետ կռիվների ընթացքում, այսուամենայնիվ, կրկին հզորացող Սաուդական իշխանությունը շարունակում էր գտնվել ներքին և արտաքին ոչ բարենպաստ իրավիճակում²:

Օսմանյան կառավարության և Նեջդի հարաբերությունները գնալով ավելի էին լարվում, առաջինը շարունակելով Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունն ամեն կերպ ջանում էր թուլացնել և ոչնչացնել վահհաբիների իշխանությունը Նեջդում: Չնայած նրան որ վտանգը իբն Ռաշիդների կողմից գնալով թուլանում էր, սակայն ավելի ակտիվանում էր Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնի գործողություններն ուղղված Նեջդի դեմ, որոնք հաճախակի ուղեկցվում էին ռազմական ընդհարումներով, վերածելով Հիջազը Սաուդական իշխանության հիմնական թշնամու:

Գտնվելով ռազմա-քաղաքական և տնտեսական շրջափակման մեջ վահիաբական իշխանության միակ «լաշնակիցը» մնում էր Քուվեյթը: Մական սաուդա-քուվեյթական հարաբերություններում ևս առկա էին քազմաթիվ տարածայնություններ: Անհամաձայնություններն առաջանում էին հիմնականում տեղային նշանակության խնդիրների շուրջ: Քուվեյթի շեյխ Մուբարաքը ամեն կերպ ցանկանում էր, ուժեղացնել իր ազդեցությունը Սաուդական իշխանությունում և պարտադրել Աբդ ալ-Ազիզին իր կամքը: Իբն Սաուդը ստիպված հանդուրժում էր Մուբարաքի այս դիրքորոշումը ցանկանալով պահպանել «բարեկամական» հարաբերությունները վերջինիս հետ, քանի որ Քուվեյթը և նրա նավահանգիստը Սաուդական իշխանության համար մնում էր հիմնական պատուհանը դեպի արտաքին աշխարհ³:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում, փորձելով ելք գտնել քաղաքական և տնտեսական շրջափակումից, իբն Սաուդը դիմեց վճռական քայլերի: 1913թ. ապրիլի 18-ին Աբդ ալ-ազիզ իբն Սաուդը պաշարեց և մեկ օր անց տեղի բնակչության օգնությամբ ապրիլի 19-ին գրավեց ալ-Հուֆուֆը: Ապրիլի 20-ին սաուդական զորքերը առանց որևէ դիմադրության նվաճեցին նաև ալ-Բաթիֆը և ի վերջո ողջ ալ-Հասայի սանջակը անցավ վահիաբական իշխանությանը⁴:

Թուրքական իշխանությունները ալ-Հասան կորցնելուց հետո ոչ մի լուրջ քայլ չձեռնարկեցին այն վերադարձնելու ուղղությամբ: Իշխանական շրջաններում քննարկվում էր ալ-Հասա ուղարկել 13-րդ բանակային կորպուսը, որի թվաքանակը հասնում էր 8-9 հազարի, սակայն, ինչպես նշում է ռուս դիվանագետը Մ. Պապովը, նման քայլը կնաշանակեր զրեթե լիովին դատարկել Բաղդադի և Բասրայի վիլայեթները, ինչը շատ վտանգավոր կարող էր լինել ստեղծված իրադրության պայմաններում: Բացի այդ իբն Սաուդը, որն արդեն մի քանի ամիս է ինչ գրավել է ալ-Հասան կարողացել է հիմնովին ամրապնդվել և հավաքագրել բավական մեծ քանակությամբ զորք⁵: Ինչ վերաբերում է ծովային արշավանքին, ապա Անգլիան, որը մեծ ուշադրությամբ հետևում էր Կենտրոնական Արաբիայի իրադարձություններին, և չցանկանալով թույլ տալ թուրքական կայազորի վերահաստատումը ալ-Հասայում, տարբեր խոչընդոտներ էր ստեղծում, իրադարձությունների նման ընթացքը կանխելու համար:

Երիտթուրքերը հասկանալով, որ ստեղծված իրավիճակում հնարավոր չէ ռազմական ճանապարհով հարցին լուծում տալ, վերջնականապես հրաժարվեցին այդ մտքից և սկսեցին փորձեր կատարել բանակցությունների միջոցով համաձայնության գալ իրենց Սաուդի հետ, առաջարկելով սանջակի ներքին գործերում լիակատար անկախություն և մութասսուրիֆի պաշտոնը, միայն թե մա ճանաչի Թուրքիայի գերիշխանությունը ու համաձայնվի սաուդական խաշոր քաղաքներում թուրքական կայագործների տեղակայմանը⁶:

Բանակցությունների անցկացման համար Օսմանյան կառավարությունը Նեջդ ուղարկեց Թալիբ Նաքիբին⁷: Թալիբ փաշայի հետ մեկնեցին ալ-Հասսայի մահամգապետ Սեմի բեյը, որը արդեն մեկ տարի է գտնվում էր Բասրայում, Բաքույի ռազմական շրջանի շտաբի պետ Բեհադին բեյը ինչպես մահ մի քանի սպաներ ու պաշտոնյաներ⁸:

Հանդիպումը տեղի ունեցավ Քուվեյթից հարավ գտնվող Մուբեհիյա շրջանում: Հետաքրքրական է, որ, ինչպես հայտնում են ռուսական դիվանագիտական աղբյուրները Սայիդ Թալիբի առաքելությունը, և նրա ու Աբդ ալ-Ազիզի հանդիպումը պահվում էին խիստ գաղտնի, մույնիսկ Բասրայի անգլիայի հյուպատոսը, որը գտնվում էր Սայիդ Թալիբի հետ բարեկամական հարաբերություններում, տեղեկացված չէր այդ հանդիպման և նրա ընթացքի մասին⁹:

Ինչպես հայտնում է Բասրայի ռուսական հյուպատոս՝ Գոլինիչև-Կուտուզովը, Սայիդ Թալիբի երկշաբաթյա առաքելությունն ավարտվեց անհաջող: Իրեն Սաուդը հրաժարվել էր թուրքական մութասսուրիֆի պաշտոնից հայտարարելով, որ ինքը Նեջդի թագաժառանգն է և չի կարող լինել թուրքական կառավարիչ: Աբդ ալ-Ազիզը բացառել էր մահ թուրքական կայագործների տեղակայման հնարավորությունը, միակ զիջմանը, որին մա պատրաստ էր գնալ, դա համաձայնվել օսմանյան կառավարության կողմից նշանակված կադիի ներկայությամբ ալ-Հասսայում և ամենամյա տուրքերի վճարմանը:

Թալիբ փաշան Բասրա վերադառնալուց անմիջապես հետո հանդիպեց Բասրայի մահամգապետի հետ, որին ներկայացրեց ալ-Հասսայում գործերի ընթացքի մասին: Նրա կարծիքով Օսմանյան կառավարությունը պետք է հրաժարվի ալ-Հասսան ռազմական ուժով վերադարձնելու մտքից և Մտամբուլի համար լավագույն ելքը կլինի հաշտվել սանջակի կորստի փաստի հետ և Աբդ ալ-Ազիզին առաջարկել

Նեջդի և ալ-Հասայի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնը լիակատար ինքնավարության պայմանով:

Սկզբնական շրջանում իբն Սաուդը, որը չէր ցանկանում ոչ մի տեսակի հարաբերություններ ունենալ թուրքերի հետ, այժմ գնաց որոշ զիջումների: 1914թ. մայիսի 29-ին երկու կողմերը եկան համաձայնության¹⁰: Իբն Սաուդը ընդունեց գեներալ-նահանգապետի պաշտոնը, դրանով իսկ ճանաչելով Թուրքիայի գերիշխանությունը, սակայն Նեջդի Օսմանյան կայսրության կազմում մնալը կրում էր միայն և միայն ձևական բնույթ¹¹:

Այսպիսով, առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Օսմանյան կայսրության դիրքերը այնքան էին թուլացել Կենտրոնական Արաբիայում, որ տեղի առանձին էմիրները մույնիսկ գտնվելով Թուրքիայից կախվածության մեջ ընդհանրապես հաշվի չէին նստում կենտրոնական իշխանությունների հետ, ռազմական գործալություններ են ծավալում, դաշինքներ և համաձայնագրեր են կնքում, ինչպես իրար, այնպես էլ օտար երկրների հետ, չնայած այն փաստին, որ նրանք մտնում են կայսրության կազմի մեջ:

ARAM GASPARYAN
(IOS)

THE WEAKENING OF OTTOMAN AUTHORITIES IN NAJD IN 1913: NEW DOCUMENTS

After consolidating his domain Abdul Aziz ibn Abdul Rahman Al-Saud captured the Hasa sanjak in 1913. Al-Saud's success greatly depended on weakening of Ottoman government. That is why the Turkish authorities preferred to negotiate. In autumn 1913 the negotiations with Al-Saud began Said Talib Al-Nakib. As a result ibn Saud accepted the post of general-governor of Najd and Hasa.

Although Al-Saud recognized the domination of Ottoman authority, the dependence on Istanbul was too formal. Ibn Saud was sovereign Emir that had full independence in internal and foreign affairs.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Philby J. B., Arabia, London, 1930, p. 231.
2. МИД Императорское Российское консульство в Бассоре 8-го июня 1913г., Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հավաքած արխիվային նյութեր, հատոր V, համար 420, (ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ): Васильев А.М., История Саудовской Аравии, с. 231-245, М., 1982.

3. Ժամանակ առ ժամանակ Սուրարարը արգելում էր նաև քուվեյթի առևտրականներին և սառնափններին իրն Սաուդին տրամադրել վարկեր: Котлов Л., Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии 1908-1914гг., М., 1986, с. 96.
4. Այլ-Հուժուժը գրավելուց հետո թուրքական զորքերը լիմաթափվեցին և մութասալիֆի ու այլ թուրք պաշտոնյաների հետ միասին վտարվեցին քաղաքից: Պատասխարվելով Ուլեյրում՝ ալ-Հասսայի գլխավոր նավահանգստում, որտեղ էին մահ ալ-Զուբիդի կայազորը վերջիններս փորձեցին կենարոնագնել իրենց ուժերը և հակահարված տալ Իրն Սաուդին, սակայն դա նրանց չհաջողվեց: Ուլեյրում գնդվող քոլոր փախստականները մոտավորապես 700 հոգի Իրն Սաուդի միջնորդությամբ տեղափոխվեցին Բահրեյն, այնուհետև Բաք: МИД Российское Императорское генеральное консульство в Месопотамии, Багдад 8-го июня 1913г., Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հավաքած արխիվային նյութեր, հատոր V, համար 421, (ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ):
5. МИД Российское Императорское генеральное консульство в Месопотамии, Багдад 8-го июня 1913г., Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հավաքած արխիվային նյութեր, հատոր V, համար 421, նշվ. արխիվ:
6. МИД Императорское Российское консульство в Бассоре 8-го мая 1914г., Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հավաքած արխիվային նյութեր, հատոր V, համար 450, (ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ):
7. Թե ինչով էր պայմանավորված Սալիդ Թալիբի ընտրությունը մահ պատասխանատու աուսբելության համար, դժվար է քայքայել, հիմքեր չկան ենթադրել որ Կառավարությունը հավատում էր Թալիբի լոյալությանը, հնարավոր է, որ երիտթուրքերը փորձում էին օգտագործել Սալիդ Թալիբի և իրն Սաուդի բարեդրացիական հարաբերությունները, մյուս կողմից իշխանությունները փորձում էին մահ քայլով ցույց տալ Սալիդ Թալիբին, որ նրանք ներում են վերջինիս նախկին մեղքերը և համագործակցության առաջարկ են անում:
8. МИД Императорское Российское консульство в Бассоре 8-го мая 1914г., Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հավաքած արխիվային նյութեր, հատոր V, համար 450, նշվ. արխիվ:
9. Նույն տեղում:
10. Котлов Е., նշվ. աշխ. էջ 106:
11. МИД Императорское Российское консульство в Бассоре 16 июня 1914г., Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հավաքած արխիվային նյութեր, հատոր V, համար 454, (ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ):

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ
(ԱԻ)
ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԳՐ. ՂԱՓԱՆՅՅԱՆԸ ԵՎ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող ուրարտական սեպագիր տեղանունների հիմնահարցը քննարկելիս, ի տարբերություն նախկին թյուր կարծիքի, պետք է նկատի ունենալ, որ գիտությունը գործ ունի ոչ թե ուրարտական, այլ հիմնականում Հին Հայաստանի տեղանունների հետ, որոնք տեղ են գտել ուրարտական սեպագրերում հիմարևելյան այդ պետության նվաճողական արշավանքների ժամանակ:

Հարկ է նշել, որ գիտության մեջ տեղ գտած նախկին պատկերացումները, թե հայ-ուրարտական Տայք-Diauh_i, Տուարածատաւի-Tuarašiniei hūbi, Շոփք-Šupani, Աբեղեանք-Abiliani, Շղուկ-Šuluqu, Հավնունիք-Abuni և այլ նույնական տեղանունների մեջ առաջնությունը պատկանում է ոչ թե սեպագիր անվանումներին, այլ հին հայկականին: Դրանք, ըստ էության, հին Հայաստանի աշխարհագրական միավորներն են, որոնց հիմարևելյան զավթիչները տեղյակ են դարձել տեղաբնիկներից և, դրանք հարմարեցնելով վանկագիր սեպագրի կանոններին, մատուցել արձանագրություններում: Ինչ վերաբերում է ուրարտական տեղանուններին, ապա փաստական նյութը վկայում է, որ դրանք քանակապես սահմանափակ են և բացառապես կազմված են ուրարտական ղեցանուններից և արքաների անուններից:

Հայ-ուրարտական տեղանունների համադրություններին, նրանց զբաղեցրած տարածքների տեղորոշմանն իր աշխատություններում անդրադարձել է նաև Գր. Ղափանցյանը: Նրանցից մի քանիսին, որոնք համադրվել են մասնագիտական գրականության նորովի նյութերով, ներկայացնում ենք ստորև:

Աբեղեանք - ^m/KUR Abiliani

Այս երկիրը ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվում է Արգիշտի I-ի (մ.թ.ա 786-764թ.թ.) Խորխորյան տարեգրության մեջ¹: Աբեղեանք-Abiliani-ի տեղորոշման մասին մանրամասն տվյալներ է հաղորդում նրա հաջորդ՝ Սարգուրի II-ի (մ.թ.ա 764-735) տարեգրությունը, որի համաձայն ուրարտական արքան Eria_{hi} երկրից վերադառնալու ճանապարհին մուտք է գործել Abiliani երկիր²: Էրիախի երկրի նվաճման

մասին է հաղորդում Արգիշտի I-ի Գյումրի քաղաքից ոչ հեռու ընկած Մարմաշեն գյուղի արձանագրությունը՝ Աիուրյան գետի ձախ ափին⁵։ Այս փաստերը վկայում են, որ Էրիախի երկիրը գտնվել է Գյումրիի շրջանում և դա պատմական Շիրակ աշխարհն է։ Այս պարագայում Արիլիսունին գտնվել է նրանից հարավ-արևմուտք, քանի որ ուրարտացիները այնտեղ են հայտնվել հայրենիք վերադառնալու ճանապարհին։

Այս երկրի (ցեղի) տեղորոշման համար նաև արժեքավոր են Սարդուրյան տարեգրության տվյալները, որի համաձայն Արիլիսունին հիշատակվում է Հաւնունիք-Abuni-ից ոչ հեռու՝ Արաքսի աջափնյա հատվածում, Արեղեանք-Abiliani-ից հարավ-արևմուտք⁶։

Ելնելով այդ ամենից, Գր. Ղափանցյանը հետևելով Կ. Բասմաջյանին և Ն. Մառին, իրավացիորեն հանգել է այն եզրակացության, որ պատմական Հայաստանի Այրարատ աշխարհի Արեղեանք գավառի անունից է սերում սեպագիր դարաշրջանի Abiliani երկրանունը։ Հետևաբար, այն պետք է տեղորոշել նույն տարածքում՝ Արաքսի վերին հոսանքի ձախափնյա հատվածում⁷։

Հաւնունիք-^{KUR}Abuni

Նկատի ունենալով այս տեղանվան եւ վանկի փոխարեն քս ընթերցումը, ինչպես նաև Տուրութերանի Ապահունիք գավառի անունը՝ Ն. Մառը ենթադրում է, որ հիշյալ երկիրը հենց Ապահունիքն է՝ Վանա լճից հյուսիս, Արածանիի վերին հոսանքում⁸։ Միևնույն կարծիքն է հայտնում նաև Գր. Ղափանցյանը, սակայն, միաժամանակ կասկածի տակ է առնում այդ երկրի աշխարհագրական տեղադրման հնարավորությունը⁹։

Փաստական նյութի լրացուցիչ ուսումնասիրությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ Գր. Ղափանցյանի տարակուսանքները տեղին են։ Ն. Հարությունյանը իրավացիորեն հիմնավորում է Հաւնունիք - ^{KUR}Abuni գուգահեռը, երբ սեպագիր աղբյուրների այդ երկրանունը վերընթերցել է ^{KUR}Abu-ni և այն նույնացրել հին Հայաստանի Հաւնունիք գավառի հետ¹⁰։

^{KUR}Abuni-Հաւնունիք աշխարհագրական միավորների նույնացման խնդրում Ն. Հարությունյանը առաջին հերթին նկատի է ունեցել ուրարտա-հայկական լեզվական ընդհանրությունները բնութագրող առանձնահատկությունները. ուրարտերենի b և հայերենի v(վ) հնչյունափոխությունը (հմտ. hubi-հովիտ), «Հաւնունիք»-ի սկզբի «h» հազագային թույլ հնչյունը կարող է սղվել (հմտ. ուրարտ. ^haldi և ^hAldi), իսկ այս տեղանվան միջանկյալ «ն» հնչյունի բացակայությունը ուրարտական ^{KUR}Abuni-ում հիմնավորվում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ նաև «Հաւնունիք» անվան գոյությամբ¹¹։

Ինչ վերաբերում է ուրարտա-հայկական գավառների տարածքային համապատասխանությանը, ապա այդ մասին վկայում են Արգիշտի I-ի և Սարդուրի II-ի տարեգրությունների հավաստի փաստական նյութերը։

Արգիշտի I-ի Խորխորյան տարեգրության համաձայն, երբ արշավանքի երթուղին ընթանում էր հյուսիսից՝ (Diahi-Sajeh). ապա Էրիախի երկրի նվաճումից հետո ուրարտացիները ուղևորվում են ավելի հարավ՝ Աբունի¹⁰: Խորխորյան տարեգրության տվյալները վկայում են, որ Աբունի երկիրը գտնվել է Eriahi-Շիրակից հարավ-արևմուտք:

Մյուս կողմից, համաձայն Սալսուրյան տարեգրության՝ ուրարտացիները կրկին արշավելով հյուսիսից (այս անգամ Էթիունի երկրից), Էրիախին նվաճելուց հետո արշավում են Իշտելուա(նի), Կադիա(նի) երկրներ: Այնուհետև, հայտնվում են խնդրո առարկան Abuni-Հաւնունիքում և Abiliani-Աբեղեանքում¹¹: Այս արշավանքի տվյալները հստակ վկայում են, որ երթուղին ընթացել է հյուսիսից՝ Eriahi-Շիրակից դեպի հարավ-արևմուտք՝ Abuni-Հաւնունիք և Abiliani-Աբեղեանք, այսինքն՝ Արաքս գետի ձախավնյա և աջափնյա հատվածները:

Ի մի բերելով վերը նշված փաստական նյութը՝ մասնագիտական գրականության մեջ հանգել են այն հետևության, որ պատմական Հայաստանի Շիրակ գավառի մոտակայքում գտնվող Հաւնունիքը եղել է ուրարտական սեպագրի ^{KUR}Abuni-ի նախատիպը:

Տուարածատափ - ^{KUR}Tuarašinieի հubi

^{KUR}Tuarašinieի-հubi-ն ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվում է միայն Խորխորյան տարեգրության 12-րդ տարվա ռազմական արշավանքի վերնագրային տեքստում: Այստեղ հաղորդվում է Խադիի աստծու անունից Տուարածատափի հովտի երկրից մինչև Գուրկու լեռը նվաճման մասին¹²: Խորխորյան տարեգրության ^{KUR}Tuarašinieի-հubi երկիրը դեռևս 20-րդ դարի սկզբներին Հ. Ասնդալջյանի կողմից իրավամբ նույնացվել է հին Հայաստանի Տուարածատափ գավառի հետ, որը գտնվել է Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք, Արածանիի վերին հոսանքում¹³: Ինչ վերաբերում է Տուարածատափին հարևան ^{SADU}Gurqu-ին, ապա մասնագիտական գրականության մեջ առաջինը Գր. Ղափանցյանն այն նույնացրել է հայկական աղբյուրների Քարքե լեռան հետ, որը գտնվել է Հաշտեանք գավառում, Աշաիշատ քաղաքի մոտակայքում¹⁴, այսինքն՝ մեզ հետաքրքրող ^{KUR}Tuarašinieի-հubi- Տուարածատափ գավառից մի փոքր հարավ-արևմուտք:

Ի դեպ, ուրարտական սեպագիր աղբյուրների ^{KUR}Tuarašinieի-հubi գավառի տեղադրման կապակցությամբ կարևոր է նաև Ի. Մ. Դյակոնովի կարծիքը, որը Խորխորյան տարեգրության այդ տեղանունը համադրում է ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների Tuatišui-ի հետ: Ասորեստանյան մ.

թ. ա VIII դ. թագավոր Թիգլաթպալասար III-ի մոտ այն հիշատակվում է Էնզի և Ուրարտու նվաճված քաղաքների շարքում¹⁵: Enzi-Enzite-ն մասնագիտական գրականության մեջ մույնացվում է անտիկ աղբյուրների Էնզիտեննի և հին հայկական աղբյուրների՝ Անձիտ գավառի հետ՝ Խարբելայի հարթավայրում, Արևմտյան Տիգլիսի ակունքներից արևմուտք և Արծանիա-Արածունիից հարավ¹⁶:

^{KUR}Tuarašini-ci-ḫubi-ի տեղադրմանը նպաստում են նաև Խորխորյան տարեգրության և Մենուս արքայի Արծվաբերդի արձանագրության¹⁷ տվյալները՝ միևնույն տարածքում Դաինալի գետից անցկացված ռոտգիչ ջրանցքների մասին: Խորխորյան տարեգրության 12-րդ տարվա տվյալների համաձայն, Դաինալի գետից ջրանցքը անցկացվել է Տուարածատափ գավառի տարածքում: Իսկ Արծվաբերդի արձանագրության (Արճեշից հյուսիս-արևելք) համաձայն՝ ուրարտացիները մույնալիսի շինարարական գործունեություն են ծավալել Վանա լճից հյուսիս: Հետևաբար, Դաինալիի հիշատակությունը Արածանիից հյուսիս (Խորխորյան տարեգրություն) և մրանից հարավ (Արծվաբերդի արձանագրություն) հանգեցնում են այն համոզման, որ սեպագիր դարաշրջանի Դաինալիի տակ ենթադրվում է պատմական Հայաստանի Արածանիի վերին հոսանքի հատվածը՝ ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների Aršana-յի նախատիպը¹⁸:

Հայ-ուրարտական տեղանունների համադրությունների մեջ Գր. Ղափանցյանի ներդրած նորությունները վերը նշված փաստերով չեն սահմանափակվում և դրանք այսօր էլ շարունակում են մնալ գիտության մեջ հատուկ ուսումնասիրության առարկա: Բավականին ժամանակ է անցել, երբ Ուրարտուի տեղանունների ուսումնասիրության առումով ուրարտագիտությունը մեծ առաջընթաց է ապրել, սակայն Գր. Ղափանցյանի դիտարկումները առայսօր էլ իրավամբ պահպանել են իրենց ուրույն տեղը այդ առաջընթացում:

SONA GRIGORYAN
(IOS)

ACADEMICIAN GRIGOR KAPANTSYAN AND THE TOPONYMS OF OLD ARMENIA IN THE URARTIAN CUNEIFORM WRITINGS

When one considers the problem of the Urartian cuneiform toponyms, which concern the territory of Armenia, one must take into consideration that, in difference to the former wrong view, the research has to do not with Urartian toponyms but chiefly with toponyms of old Armenia which found their place in Urartian cuneiform writings when that old eastern nation carried out its campaigns to conquer other territories. Also G. Kapantsyan considered in his works the comparison of the Armenian-Urartian toponyms and the determination of the territories they occupied. With respect to the toponym Abegheank - ^{m/KUF}Abiliani, following K. Basmadjian and N. Marr, came rightly to the conclusion that

the name Abiliani which belongs to the cuneiform era takes its origin from the province Ahegheank of the state Ararat of historical Armenia. He says that the Ahegheank lies at the left bank of the upper stream of Araks. He identifies the toponym Havnunik - ^{KUR}Abuni with the province Apahunik which lies to the north of the lake of Van. in the upper streams of Aratsani. N. Harutyunian rightly substantiates the parallel Havnunik - ^{KUR}Abuni, when he defined that toponym of cuneiform sources as ^{KUR}Abuni and identified it with the province Havnunik of old Armenia which is mentioned in the "History of Armenia" by Movses Xorenatsi. Kapantsyan rightly identified the Tuarašinici-hubi, which is mentioned in the Xorxorean annals, in the title text of the 12th year war campaign, with the province Tuaratzatap of old Armenia, which lied to the north-west of the lake Van. in the upper stream of Aratsani. What concerns the mountain ^{SADU}Gurqu neighboring with Tuaratzatap, Kapantsyan is the first scholar in Urtatology who identified it with the mountain Karke of Armenian sources which was located in the province Hashteank, in the neighborhood of the town of Ashtishat, to the south-east of the province ^{KUR}Tuarašinici-hubi-Tuaratzatap.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ер., 2001, 173, I, տող 17 (այսուհետև՝ КУКН).
2. КУКН, 241С, տողեր 25-35:
3. КУКН, 179, տող 3:
4. КУКН, 241F, տող 14-15:
5. Բախաջյան Կ.Հ., Հայ նախարարությունների բնութաձև արձանագրության մեջ, «Բանասեր», Փարիզ, 1902, №7-9, էջ 239; Март Н., Орбели И. А., Археологическая экспедиция 1916г. в Ван, Пб., 1922, с. 66 (այսուհետև՝ АЭВ); Капанцян Г.А., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Ер., 1940, с. 4-6, (այսուհետև՝ ИЛТДА), նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 1961, էջ 47, 133 (այսուհետև՝ ՀԼՊ); Chetto- Armeniaca, Ер., 1931, էջ 104; Ուրարտուի Պատմությունը, Եր., 1940, էջ 158, 164, 171, 182 (այսուհետև՝ ՈՒՊ):
6. Март Н., Орбели И. А., АЭВ, էջ 58-59:
7. Капанцян Г.А., ИЛТДА, էջ 46; նույնի՝ ՀԼՊ, էջ 57; ՈՒՊ, էջ 128, 158, 170, 182:
8. Арутюнян Н.В., Биайнили-Урарту, Ер., 1970, էջ 399-402: նույնի՝ Топонимика Урарту, Ер., 1985, էջ 9-10 (այսուհետև՝ ТУ); նույնի՝ Биайнили-Урарту (издание второе), Санкт-Петербург, 2006, էջ 309-311:
9. Մովսեսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 111 և ծմբ. 11:
10. КУКН, 127, I, տողեր 6-12: 128 ВІ, տողեր 34-38:
11. КУКН, 241F, տողեր 4-14:
12. КУКН, 173, V, տողեր 11-13:
13. Sandalgian J., Les inscriptions cunéiformes urartiques, Venise, 1900, էջ 428; Капанцян Г.А., Хайаса-колыбель армян, Ер., 1947, էջ 195, ծմբ. 2:
14. Капанцян Г. А., ИЛТДА, էջ 44, նույնի՝ ՈՒՊ, էջ 163, 170: Ինչպես նաև՝ G. Djahukian, Armenian words and proper names in Urartian inscriptions, Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics, Cleveland, Ohio, 1991, էջ 54-55:
15. Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, (ВДИ, 1951, № 2-4), 45 և ծմբ. 2 (այսուհետև՝ АВВИУ):
16. Ղափանցյան Գ.ր., ՀԼՊ, էջ 66; նույնի՝ ՈՒՊ, էջ 19, 134, 223:
17. КУКН, 75, տող 26:
18. Арутюнян Н. В., Биайнили-Урарту, Санкт-Петербург, 2006, էջ 294-295:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ
(ԵՊՀ)
«ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐ» ՍԱՅԻՂ ԿՈՒՏՔԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Իր մահապատժից ավելի քան չորս տասնամյակ անց եգիպտացի Սայիդ Կուտբը (1906–1966թթ.) շարունակում է մնալ ժամանակակից իսլամական աշխարհի ամենաազդեցիկ գաղափարախոսներից մեկը։ Կուտբի գաղափարներն արևմտյան բազմաթիվ հեղինակների կողմից մերկայացվում են որպես վտանգ աշխարհիկությանը, դեմոկրատական արժեքներին, վերջին հաշվով՝ Արևմուտքին բնդհանրապես։ Առավել հանրամատչելի ձևակերպումների համաձայն՝ Ս.Կուտբն իսլամական ահաբեկչության ու «*հակաարևմտյան ջիհադի*» նախահայրն է։

Այս աշխատանքում կվերծենք ցույց տալ կուտբյան այն ձևակերպումները, որոնք առանձնանում էին թե՛ իր ժամանակի, թե՛ իրեն նախորդած մուսուլման բարեփոխիչների տեսություններից ու մեկնաբանություններից։

Նասերյան հեղափոխությունից հետո օրակարգային էր Եգիպտոսի արդիականացման հարցը։ Ինչպե՞ս դառնալ ժամանակակից և քայել աշխարհի հետ։ Նասերականներն ու Կուտբի հետևորդներն այս հարցին բոլորովին տարբեր կերպ էին պատասխանում։ Եթե վերջիններն ամեն հաջողություն պայմանավորում էին իսլամի սկզբունքներով, ապա նասերականները դրանք համարում էին հասարակության զարգացման խոչընդոտ։ Կուտբի խնդիրը նախ մուսուլմանի ինքնության վերաբերմունքն էր, ապա իսլամական ինքնագիտակցությամբ ու իսլամական սկզբունքներով առկա խնդիրների լուծումներ տալը։

Կուտբն իսլամը մերկայացնում է որպես մուսուլմանի ինքնության հիմնական բաղադրիչ, որի համար մուսուլմանը ոչ թե ամբողջ աշխարհից մերողություն պետք է խնդրի, այլ հակառակը՝ լինելով մուսուլման իրեն ավելի բարձր դասի մյուսներից։

Իհարկե, իսլամական հանրության արդիականացման խնդիրը նոր չէր։ Դեռ 19դ. սկսվել էր իսլամի բարեփոխման (*իսլահ*) բավական ազդեցիկ շարժում, որի գաղափարախոսներ Ջամալ ադ-Դին ալ-Աֆղանին (1838-1897), Մուհամմադ Աբդուն (1849-1905) և այլքք վերծնում էին ցույց տալ, որ իսլամը ոչ միայն ժամանակակից գիտատեխնիկական զարգացումների թշնամին չէ, այլև խրախուսում է և կարող է համադրվել դրանց։ Ավելին, Կուտբը ժամանակակից

գիտության ծագումը կապում էր Արևմուտք իսլամի մուտքով, ուստի՝ գիտական զարգացումը չի կարող օտար ու անհամատեղելի լինել իսլամական աշխարհին, որտեղից սկիզբ էր առել¹:

Ս.Կուտրն առանձնացավ իր կտրուկ ու ոչ ավանդական մոտեցումներով: Նա իսլամ քարոզեց ոչ թե պաշտպանողական, ինչպես դա անում էին իր նախորդները, այլ հարձակողական դիրքերից: Սա արմատական տարբերություն էր իսլամի ժամանակակից գործիչների ու նախորդ դարի բարեփոխիչների միջև: Եթե վերջինները տեխնոլոգիային ու գիտությանը նայում էին վախեցած հայացքով և կարծես ներողություն խնդրում այս ոլորտներում իսլամի թուլության համար (դրանում փաստորեն մեղադրելով մուսուլմաններին), ապա Ս. Կուտրն պնդում էր, որ ոչ միայն մուսուլմանների, այլև ամբողջ մարդկության փրկությունը կրոնական ու քարոյական վերածննդի մեջ է, որի ներուժը կարող է ունենալ մուսուլմանը:

Կուտրի քարոզչության մյուս գրավչությունը ջիհադի վերաիմաստավորումն էր: Ըստ Կուտրի ջիհադի իմաստը պարզունակ ու հասարակ է դառնում, երբ դրան վերագրվում է զուտ պաշտպանական նպատակ, այսինքն՝ ջիհադի միջոցով մուսուլմանները զուտ պաշտպանվում են անհավատներից: Կուտրն պնդում է, որ, եթե նույնիսկ ջիհադը պաշտպանական շարժում է, ապա պետք է ընդլայնել .պաշտպանություն բուռն իմաստը՝ «մարդու պաշտպանությունն այն ամենից, որ սահմանափակում է նրա ազատությունը»²: Ջիհադի միջոցով իսլամը մարդուն ազատագրելուց հետո հնարավորություն է տալիս ազատ ընտրության:

Կուտրն նոր բնութագիր տվեց նաև անհատին ու հասարակությանը:

«Անհատականության» մոդելը Կուտրն ներկայացնում է երեք հասկացությունների միջոցով՝ մարդկային բնույթ (արաբ.՝ *ֆիտրա*), հավատ (*սկիզա*) և գործողություն/շարժում (*հարաքա*):

Ըստ Կուտրի՝ ֆիտրան ի սկզբանե դրական է, ի տարբերություն նախկին բարեփոխիչների, որոնք այն դիտում էին թույլ, բացասական և մարդու վայրի մտածողության փոփոխությունը պայմանավորում միայն աստվածային գիտելիքով: Այն միշտ անդրադառնում է մարդու վարքին, եթե մարդը գործում է ֆիտրային ներդաշնակ, ապա պարզևատրվում է, հակառակ դեպքում պատժվում է⁴: Ընդ որում, մարդն անկարող է վերլուծել ու նկարագրել իր բնույթը: Փոխարենը՝ արարիչը մարդուն ուղարկել է սրբազան տեքստը, որով նրան ցույց է տալիս իր կենսաձևի ամբողջական համակարգը: Եթե մարդը հետևում է այդ ցուցումներին, ուրեմն՝ ներդաշնակ է իր բնույթին: Իսկ հետևելու համար պետք է բացարձակորեն հավատա Ալլահին: Հավատը՝ «ակիդան, քարացած որակ չէ, այլ Ալլահի խոսքին հետևողի դիմամիկ էքզիստենցիալ վիճակ: Դա արտահայտվում է մուսուլմանի գործողությամբ՝ հարաքայով, որի

առաքելությունն ու նպատակը ջահիլիայի համատարած տգիտության ոչնչացումն է⁵:

Հասարակության բնութագրման Կուտբի հիմնական հասկացություններն են *ջահիլիան*, այսինքն՝ այն, ինչ կա նյութական քաղաքակրթություն (Արևմտյան), և *հաքիմիան*՝ այն, ինչ պետք է լինի (Ալլահի գերիշխանություն): Ջահիլիան համատարած տգիտությունն ու Ալլահի իշխանության մերժումն է, իսկ հաքիմիան՝ Ալլահի գերիշխանության ընդունումը: Այս երկու տերմինները կուտբյան սիստեմավորված ու պարզ լեկսիկոնի գլխավոր բաղադրատարրերից են, որոնցով նա փորձում է ցույց տալ մի ամբողջական համակարգի եություն:

Այս հասկացությունները հիմք են ծառայում գործողության արմատական կոչի համար. կա թշնամի թիրախ՝ ջահիլիան՝ իշխող քաղաքական էլիտայով, որը խլել է աստվածային իշխանության ֆունկցիաներն ու լիազորությունները: Դա պետք է փոխարինվի հաքիմիայով՝ Ալլահի իշխանությամբ:

Ելնելով այս պատկերացումներից Կուտբը հանգում է նրան, որ իսլամն իր եությամբ բռնապետությունն ու անարդարությունը տապալելու հեղափոխություն է: Յուրաքանչյուր մուսուլման, հետևաբար, հեղափոխական է: Մուսուլմանի պայքարը ֆիզիկական է, քանի որ խոչընդոտները, որոնք կան աստվածային կարգը ստեղծելու ճանապարհին, ևս ֆիզիկական են: «Միայն քարոզչական միջոցները բավական չեն գաղափարական վտփոխությունների համար, պետք է օգտագործել նաև ֆիզիկական ուժն ու ջիհադը՝ ոչնչացնելու ջահիլիայի համակարգը, որ մարդկանց տանում է մոլոր ճանապարհով ու ստիպում նրանց ծառայել բռնապետերին և ոչ ամենակարող Ալլահին», - գրում է Կուտբը⁶:

Որպեսզի հասկանանք իսլամի դերի վերաբերյալ կուտբյան մտքի զարգացումը, համեմատենք երկու նախադասությունները, որոնցով սկսվում են «Մոցիալական արդարությունն իսլամում» (1948) և «Ուղենիշներ» (1962) գրքերը: Առաջինը սկսվում է այս ստղերով. «Եզիպտոսում և իսլամական աշխարհում ընդհանրապես մենք շատ քիչ ուշադրություն ենք դարձնում մեր սեփական հոգևոր պաշարներին և ինտելեկտուալ ժառանգությանը, փոխարենը մտածում ենք օտար սկզբունքների ու օտար արժեքների ներմուծման կամ օտար սովորույթների ու իրավունքների փոխառման մասին»⁷: Հաջորդ՝ արդեն արմատական մոտեցումներով հայտնի «Ուղենիշները» բացվում է այս տալիերով. «Մարդկությունն այսօր անդունդի եզրին է... Մարդկությանն անհրաժեշտ է մոր առաջնորդություն, որն է իսլամը»⁸:

Այսինքն եթե իսլամը սկզբում դիտվում էր «ճիշտ ճանապարհ» իսլամական աշխարհի համար, ապա հետագայում՝ փրկություն և

այլընտրանքային ուղի ամբողջ աշխարհի համար: Ըստ Կուտբի, իսլամն է միակ ուսմունքը, որ բարոյապես ու զաղափարապես չի սպառվում, ի տարբերություն մյուս՝ հիմնականում արևմտյան ուսմունքների ու համակարգերի⁹:

SONA GRIGORYAN
(YSU)

“ISLAMIC SOLUTIONS” IN THE WORKS OF SAYID QUTB

The paper is an attempt to underline the formulations of the famous Arab ideologue Sayid Kutb which stood out among the interpretations of Islam given by both his contemporary and earlier reformers. Significance of Kutb's works is accounted for by his quite thorough description of the “Islamic Solution”. First and foremost, Kutb had an objective to revalue the identity of the Muslim by the medium of Islam and, thereafter, solve existing problems with the assistance of Islamic consciousness and methods. For this very reason he introduced a new model of characterization of the society and individual.

Kutb's propaganda was also directed at re-conceptualization of Jihad, which instead of a “defensive” action should be understood as an “offensive” one, since the aim of Jihad is not only to protect the Muslim from infidels but also liberate the whole world from “fake and unjust” teachings. Thus, Kutb was stressing the universal nature of Islam, which, according to him, is the guiding force of humanity and the only philosophy that can not be exhausted unlike other, mainly Western, ideologies.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կուտբ Ս., Իսլամը և քաղաքակրթության խնդիրները, (*Al-islam wa mushkilaat al-hadhara*), Բեյրութ, 1967:
2. Կուտբ Ս., Այս կրոնը (*Haadaa al-din*), Կահիրե, 1967, էջ 67:
3. Կուտբ Ս., Ուղեցույցներ,
http://www.youngmuslims.ca/online_library/books/milestones/hold/chapter__7.asp
4. Կուտբ Ս., Իսլամը և քաղաքակրթության խնդիրները, (*Al-islam wa mushkilaat al-hadhara*), Բեյրութ, 1967, էջ 41-45:
5. Կուտբ Ս., Ուղեցույցներ,
http://www.youngmuslims.ca/online_library/books/milestones/hold/chapter__10.asp
6. Ս. Կուտբ,
http://www.youngmuslims.ca/online_library/books/milestones/hold/chapter__7.asp
7. Qutb, S. (1948) 1970. Social Justice in Islam. Translated by John B. Hardie. New York, p. 1.
8. Կուտբ Ս., Ուղեցույցներ,
http://www.youngmuslims.ca/online_library/books/milestones/Introduction.asp
9. Կուտբ Ս., Ապագան այս կրոնինն է, (*Al mustaqbal li haada diin*), 1967, Բեյրութ 1967, էջ 15:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՈ

(ԱԻ)

2008թ. ԱՊՐԻԼԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ ԱՆՑԿԱՑՎԱԾ ՏԵՂԱԿԱՆ
ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՇՈՒՐՁ

Վերջին տարիներին ասիական և աֆրիկյան մի շարք երկրներում լայն թափ են ստացել օբյեկտիվորեն սկիզբ առած քաղաքական համակարգի արդիականացման և ժողովրդավարացման գործընթացները: Եգիպտոսում իշխող «Ազգային-դեմոկրատական» կուսակցությունը¹ (ԱԴԿ), ի դեմս նախագահ Հոսնի Մուբարաքի, նույնպես փորձում է իրականացնել ժողովրդավարացմանն ուղղված քայլեր, որոնք պայմանավորված են թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին գործոններով:

2008թ. ապրիլի 8-ին Եգիպտոսում անցկացվեցին տեղական ինքնակառավարման մարմինների² (ՏԻՄ) ընտրություններ³, որոնք բոյկոտեց երկրի ամենահզոր ընդդիմադիր ուժը՝ «Մուսուլման եղբայրներ» կրոնա-քաղաքական կազմակերպությունը⁴, հրաժարվելով մասնակցել ընտրություններին: Հարկ է նշել, որ ՏԻՄ ընտրությունները պետք է տեղի ունենայն 2006թ., սակայն իշխանությունների կողմից հետաձգվել էին երկու տարով. իշխանությունները մտավախություն ունեին, որ իսլամիստները կկարողանան կրկնել 2005թ. խորհրդարանական ընտրություններում ձեռք բերած հաջողությունները: «Մուսուլման-եղբայրներ» կազմակերպության մասն կեցվածքը անսպասելի էր, քանի որ 2008թ. փետրվարի 21-ին կազմակերպության առաջնորդ Մուհամեդ Մահդի Աբեֆը հայտարարել էր, որ իրենց մասնակցությունը ՏԻՄ ընտրություններին միտված է խթանելու Եգիպտոսի ներքաղաքական կյանքը: Ըստ էության, «Մուսուլման-եղբայրներ» կազմակերպության՝ ՏԻՄ ընտրություններին մասնակցությունը իշխանությունների դեմ պայքարի գործընթացի շարունակությունն էր: 2008թ. մարտի 9-ին «Մուսուլման-եղբայրներ» կազմակերպության պաշտոնական կայքէջում տեղադրված էր կազմակերպության նախընտրական ծրագիրը, որտեղ հանգամանալից ներկայացված էին ներքաղաքական բարեփոխումների դրույթները: Այս

ամենը վկայում է, որ կազմակերպությունը լրջորեն նախապատրաստվել էր մասնակցել ՏԻՄ ընտրություններին: Նույնիսկ ընտրությունների նախօրեին «Մուսուլման եղբայրներ»-ը հայտարարեցին, որ ցանկանում են կրկնել 2005թ. դեկտեմբերին Ազգային ժողովի ընտրություններում⁵ իրենց հաջողությունները, երբ կազմակերպության կալմից ընտրվեցին 88 անկախ պատգամավորներ⁶: Հատկանշական է, որ քաղաքական մեծ փորձ ունեցող շարժումը, որի մասնաճյուղերը գործում են Եգիպտոսում և արաբական մի շարք երկրներում, ձգտում է իշխանության գալ և որոշակիորեն իսլամականացնել պետության ներկայիս սոցիալ-քաղաքական համակարգը⁷: Եգիպտոսում 2005թ. դեկտեմբերին կայացած խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում «Մուսուլման-եղբայրները» դարձան հանրապետական Եգիպտոսի պատմության մեջ Ազգային ժողովում քվաքանակով ամենամեծ ընդլիմությունը⁸:

2008թ. ապրիլի 8-ին կայանալիք ՏԻՄ ընտրություններից երկու օր առաջ «Մուսուլման եղբայրները» հայտարարեցին, որ չեն մասնակցելու ընտրություններին: Շարժման ներկայացուցիչները իրենց որոշումը հիմնավորում էին հետևյալ կերպ, որ, եթե իրենք չեն մասնակցում ընտրություններին, ապա այդ ընտրությունները արդեն իսկ կանխավ չեն կարող լինել ժողովրդավարական: Նման դեպքում ընտրություններին կմասնակցեն միայն «Ազգային-Դեմոկրատական» իշխող կուսակցությունը և նրան սատարող կեղծ ընդլիմադիր ուժերը: Հարկ է նշել, որ ԱԴԿ-ն իր գոյության ողջ ընթացքում բոլոր ընտրություններում ձեռք է բերել ընտրաձայների ճնշող մեծամասնությունը⁹: Հարկ է նշել, որ «Մուսուլման-եղբայրներ»-ը ՏԻՄ ընտրություններին առաջադրել էին 7754 թեկնածու, իսկ ԱԴԿ-ն՝ 53.000¹⁰: Մական մարտի 13-ին եգիպտական իշխանությունների կալմից ՏԻՄ ընտրություններին մասնակցելու հնարավորությունից զրկել էին «Մուսուլման-եղբայրներ»-ի կողմից առաջադրված թեկնածուների մոտ 90%-ին¹¹: Մարտի 14-ին ԱՄՆ-ի Սպիտակ տան մամուլ խոսնակ Դանա Փերինան քննադատեց եգիպտական իշխանությունների կողմից իրականացված քայլերը: Վաշինգտոնը մտահոգություն էր հայտնում Եգիպտոսում մարդու իրավունքների ոտնահարման կապակցությամբ¹²:

Եգիպտոսի Ազգային ժողովի իսլամիստների կողմից առաջադրված անկախ թեկնածուների խորհրդարանական ֆրակցիայի ղեկավարի տեղակալ Հուսեյն Իբրահիմը ՏԻՄ ընտրությունների նախօրը օրը կոչ արեց հայրենակիցներին չմասնակցել ընտրություններին: «Մուսուլման-

եղբայրներ» կազմակերպության իրավաբան Մուրիմ Աբդ Ալ-Մաստուդը հայտարարել էր, որ ընտրություններից առաջ եզիպտական իշխանությունները ընտրություններին մասնակցելու հնարավորությունից զրկեցին «Մուսուլման-եղբայրներին» ևս 100 թեկնածուի¹³։ Ապրիլի 4-ին «Մուսուլման-եղբայրներ» կազմակերպության մամլո խոսնակը հայտարարեց, որ նշված օրը եզիպտական իշխանությունների կողմից ձերբակալվել են կազմակերպության 34 ակտիվիստ¹⁴։ Եզիպտական իշխանությունների կողմից «Մուսուլման-եղբայրներին» կազմակերպության թեկնածուների մախընտրական գործընթացից դուրս թողելը, ինչպես նաև փետրվար-մարտ ամիսների ընթացքում տեղի ունեցած զանգվածային ձերբակալությունների արդյունքում (կազմակերպության մոտ հազար ակտիվիստներ), ՏԻՄ ընտրությունների մախօրեին «Մուսուլման-եղբայրներ» կազմակերպությունն ուներ ընդամենը 21 թեկնածու¹⁵։ ՏԻՄ ընտրությունների արդյունքում ընտրաձայների մեծամասնությունը (97%) ձեռք բերեց իշխող ԱԴԿ-ն, իսկ մնացած ձայները միմյանց միջև բաժանեցին «Ալ-Վաֆդ¹⁶», «Թազամու¹⁷», «Ալ-Դադ¹⁸» կուսակցությունները և նասերականները¹⁹։

2008թ. ՏԻՄ ընտրությունները դարձան 2000թ. անցկացված ընտրությունների նմանօրինակը, երբ իշխող ԱԴԿ-ն ձեռք բերեց ձայների մեծամասնությունը։ Ընտրություններից երկու օր անց, ԱՄՆ-ի Սպիտակ տան մամլո-խոսնակ Դանա Փերինան հայտարարեց, որ Վաշինգտոնը մտահոգված է Եզիպտոսում ապրիլի 8-ին անցած ընտրություններով, ինչը պայմանավորված է բազմաթիվ ընտրախախտումներով և քաղաքական հետապնդումներով²⁰։ ԱՄՆ-ի վարչակազմը հույս է հայտնել, որ եզիպտական իշխանությունների և ընդլիմության միջև կհաստատվեն երկխոսության կանուրջներ²¹։ Եզիպտոսում, քաղաքական ներկայիս համակարգի պահպանման պարագայում, ցանկացած ընտրություններ կանխավ դատապարտված են նույնաման սցենարի կրկնությանը։ Մակայն, հավանական է, որ «Մուսուլման-եղբայրներ» կազմակերպության կողմից ՏԻՄ ընտրությունների բոյկոտը կարող է ազդակի դերակատարություն ունենալ Եզիպտոսի ներքաղաքական համակարգի և հասարակական կյանքի փոփոխման հարցում։ Հարկ է նշել, որ վերջին շրջանում ԱՄՆ-ի և Եվրամիության մախաձեռնությամբ քաջալերվող քաղաքացիական հասարակության կառուցման, իշխանության համակարգի բարեփոխման-արդիականացման և ի վերջո ժողովրդավարական

պետության կայացման նախաձեռնությունները արաբական մի շարք երկներում պարպտ խող են գտնում կարծրացած և ժառանգապես փոխանցվող իշխանության դեմ տարվող պայքարի համատեքստում:

ՏԻՄ ընտրություններին «Մուսուլման-եղբայրների» ինքնաբացարկի հանգամանքը ուղեկցվեց բազմաթանակ ցույցերով. որոնցից ամենամեծը տեղի ունեցավ Ալ-Բուրա քաղաքում, որին եզիպտական ոստիկանական ուժերի միջամտության արդյունքում զոհվեց մեկ անչալիսեհաս, և վիրավորվեցին բազմաթիվ ցուցարարներ: Եզիպտոսում իշխող ԱԴԿ-ի համար ներքաղաքական իրավիճակի լարվածությանն է միախառնվում նաև 2007թ. վերջին և 2008թ. սկզբին ի հայտ եկած պարենային ճգնաժամը՝ հացի և այլ անհրաժեշտ ապրանքների նկատմամբ գների աճը, ինչպես նաև եզիպտական իշխանությունների Ղազայի՝ եզիպտապալեստինյան սահմանի հարցում հսկողության ուժեղացումը: Այսպիսով եզիպտական իշխանությունների առջև ծառացած են մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ ներքաղաքական խնդիրներ, որոնք լուծում են պահանջում: Հաշվի առնելով մի շարք զարգացած երկրների կառուցողական դիրքորոշումը ընդդիմության նկատմամբ, եզիպտական իշխանությունները ևս՝ թույլ տալով «Մուսուլման-եղբայրների», պատմաքաղաքական զարգացման օբյեկտիվ տեսանկյունից վաստակած «իրավունքին», օրինական մասնակցությունը ներքաղաքական գործընթացներում, հնարավոր կդարձնեն երկրում լարվածության մթնոլորտի թթւսվումը՝ ի վերջո հանգեցնելով խնդիրների որոշ առումով համատեղ ու համապարփակ լուծմանը: Օրինակ 2004թ. մարտին «Մուսուլման-եղբայրների» կողմից «Բարեփոխումների նախաձեռնություններ» ծրագրի հրապարակումը զգալիորեն նպաստեց Եզիպտոսի նախագահ Հոսնի Մուբարաքի կողմից սկսված սահմանադրական բարեփոխումների իրականացմանը, որոնց արդյունքում, ժողովրդավարության տեսանկյունից, մի շարք դրական վափախությունների ենթարկվեց նաև պետության նախագահի ընտրության կարգը²²:

GOR GEVORGYAN

(IOS)

ON THE MUNICIPAL ELECTIONS IN EGYPT ON APRIL, 2008

The Municipal elections in Egypt have been passed on April, 2008. The most powerful opposition force – the religious-political organization “Muslim Brothers” decided to boycott them. The great part of organization’s candidates has been previously deprived of participation in elections by the Egyptians authorities. As a

result the organization had to boycott the elections and previously called them not democratically.

The ruling "National- Democratic" party has won the 97% of votes. Every election has to be passed in the same scenario under the existing political system.

A lot of inter-political problems that exist in Egypt would be possible to solve only with the cooperation between authorities and opposition.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Ազգային-դեմոկրատական» կուսակցությունը ստեղծվել է 1978թ. հուլիսին Եգիպտոսի նախնական Անվար սա-Սադատի որոշմամբ: 1982թ. հունիսից մինչ օրս ԱԴԿ-ի նախագահն է Հոսնի Մուբարաքը: <http://news.bbc.co.uk/>
2. Եգիպտոսում ՏԻՄ: գործունեությունը և ընտրությունները կարգավորվում է 1979թ. ընդունված N 43 համապատասխան օրենքով, ըստ որի ՏԻՄ-ը ընտրվում են բաց, ուղիղ քվեարկության միջոցով հինգ տարի ժամկետով: Մանրամասն տես՝ Арабская Республика Египет, М., 1990, с. 235: ՏԻՄ-ը կարևոր դերակատարություն ունի երկրի ներքաղաքական կյանքում. համաձայն 2005թ. անցկացրած սահմանադրական բարեփոխումների՝ այս կամ այն քաղաքական ուժը պետք է առնվազն հավաքի 140 տեղ ՏԻՄ-ի ընտրություններում, որպեսզի հնարավորություն ունենա անկախ թեկնածու առաջադրել 2011թ. նախատեսվող նախագահական ընտրություններին: ՏԻՄ-ը անմիջականորեն կազմակերպում և կանոնակարգում են եգիպտական հասարակության ստորին շերտերի մասնակցությունը երկրի ներքաղաքական կյանքին: ՏԻՄ-ի ընտրությունների արդյունքում կազմվում են խորհուրդներ, որտեղ պարտադիր ձևով պետք է ընդգրկված լինի մեկ կին: Խորհուրդների գործունեության շրջանակներում կարևորագույն դերակատարություն ունեն վարչական-տարածքային միավորների ղեկավարները՝ նահանգապետ, քաղաքապետ, շրջանի նախագահ, գյուղական թաղամասերի ղեկավարներ, որոնք անմիջականորեն նշանակվում են երկրի գործող իշխանությունների կողմից: <http://news.bbc.co.uk/>
3. Царгородцева И.А., Бойкот "Братьями-мусульманами" муниципальных выборов в Египте, www.iimes.ru
4. «Մուսուլման-եղբայրներ» կրոնա-քաղաքական կազմակերպությունը անցել է զարգացման բարդ և իրարամերժ ժամանակաշրջան. եթե գոյության սկզբնական շրջանում նրանք քաջալերում էին իսլամական խալիֆայության ստեղծման գաղափարը, ապա վերջին շրջանում կազմակերպությունը ավելի շատ շեշտը դնում է Եգիպտոսում խորհրդարանական պետություն կառուցելու հանգամանքին՝ իշխանության իսլամական տարրի պահպանմամբ: Մանրամասն տես՝ Абрагян Е.А., Религиозно-политическая организация "Братья-мусульмане" в Египте, Ислам в политической жизни стран современного Ближнего и Среднего Востока, М., 1986, с. 52-55; Lia B., The Society of the Muslim Brothers in Egypt: The Rise of an Islamic Mass Movement 1928-1942, UK-Ithaca press 1998, p. 27-30, 1954թ. մայիսի 4-ին կազմակերպության առաջնորդ Խոդեյբիի կողմից Եգիպտոսի վարչապետ Գամալ Նասիրին ուղղված նամակում «Մուսուլման-եղբայրները» պահանջում են պետությունում հաստատել կառավարման պառլամենտական համակարգ, վերականգնել խոսքի ազատությունը և այլն: Sten Mitchell R.P., The Society of the Muslim Brothers, L., 1969, pp. 134-135; Ներկայումս «Մուսուլման-եղբայրներ» կազմակերպությունը գործում է ընդհատակում, իսկ պետության ներքաղաքական զարգացումներին՝ մասնավորապես ընտրություններին, մասնակցում է անկախ թեկնածուներով:
5. www.i-r-p.ru/library.html

6. Куделев В.В., Ситуация в Египте: апрель 2008г., www.iimes.ru; Եգիպտոսի Ազգային ժողովը քաղկազմած է 45% պատգամավորից, որոնցից 44-ը ընտրվում են համընդհանուր թղիղ ընտրությունների միջոցով, իսկ 10-ին նշանակում է երկրի նախագահը: Պատգամավորների ընտրությունները անցնում են 48 ընտրատարածքներում՝ մեծամասնական և համամասնական ընտրությունների հիման վրա:
7. «Միսուլման-եղբայրները» փոփոխելով պետության քաղաքական համակարգը, ենթադրում են ստեղծել ասվածապետություն, սակայն յուրահատուկ խորհրդարանական կարգերով: Նգիպտական իշխանությունները խստորեն վերահսկում են շարժման գործունեությունը՝ պարբերաբար իրականացնելով ակտիվիստների ձերբակալություններ, կիրառելով բռնություններ ու պատժամիջոցներ: www.albawaba.com/cn/countries/Egypt/211310
8. www.AJ-Jazccra.com
9. Օրինակ՝ Եգիպտոսի Ազգային ժողովի 1984թ. ընտրություններում ԱՂԿ-ն հավաքեց ընտրաձայների 73%, 1987թ.՝ 70%, 1990թ.՝ 80%, իսկ 2000թ.՝ 87% (պատգամավորական 45%՝ 353): Sbu՝ <http://news.bbc.co.uk/>
10. Куделев В.В., Ситуация в Египте: апрель 2008, www.iimes.ru
11. Куделев В.В., Ситуация в Египте: март 2008, www.iimes.ru
12. Куделев В.В., Ситуация в Египте: апрель 2008, www.iimes.ru
13. Царегородцева И.А., նշվ.աշխ., www.iimes.ru:
14. "Братья-мусульмане" призвали к бойкоту муниципальных выборов в Египте, www.islamrf.ru
15. Муниципальные выборы в Египте и политическая позиция США, նշվ.աշխ., www.iimes.ru
16. «Ալ-Վաֆդ» կուսակցությունը ստեղծվել է 1919թ. և համարվում է Եգիպտոսի ամենահին կուսակցություններից մեկը: Կուսակցության գործունեությունը արգելվեց Գամալ Նասերի իշխանության տարիներին մյուս կուսակցությունների հետ միասին: 1977թ. Ֆուադ Սիրազ Իսկ-Ղինի նախաձեռնությամբ կուսակցությունը վերսկսեց իր գործունեությունը վերանվանվելով «Նեո-վաֆդ»: Sbu՝ Hiro D., The essential Middle East, New-York 2003, pp. 563-564.
17. «Թագուսմու-Ազգային-առաջադիմական» կուսակցությունը ստեղծվել է 1976թ. Արաբական սոցիալիստական դաշինքի «ձախ» բևի հիմքի վրա: Կուսակցությունը գլխավորեց Խալեդ Մոհի էդ Ղինը: Կուսակցության նպատակն է՝ Եգիպտոսում կառուցել սոցիալիստական պետություն: 2000թ. Ազգային ժողովի ընտրություններում կուսակցությունը ստացավ 6 մանդատ: Sbu՝ <http://news.bbc.co.uk/>
18. «Ալ-Ղադ» կուսակցությունը հիմնվել է 2004թ. հոկտեմբերին՝ Այման Նուրիի նախաձեռնությամբ, որն էլ դարձավ կուսակցության նախագահը: «Ալ-Ղադ»-ը համարվում է այսպես կոչված վարդապույն կուսակցություն, որը ըստ որոշ տեղեկությունների գտնվում է Արևմուտքի ամմիջական հովանավորության մեքը: Sbu՝ www.mcasl.ru
19. Куделев В.В., նշվ.աշխ.:
20. Միսուլման տես՝ Муниципальные выборы в Египте и политическая позиция США, www.i-r-p.ru
21. Նույն տեղում:
22. Այս մասին մանրամասն տես՝ Գևորգյան Գ., Եգիպտոսում 2005թ. կայացած նախագահական ընտրությունների շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Եր., 2006, էջ 47; Գևորգյան Գ., Մահմադարական բարեփոխումները Եգիպտոսում, ժողովրդավարություն քն՝ պատրանք, Եր. 2007, էջ 36:

ՁԱԶԱՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ

(ՀՅԹԻ)

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԻՄԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ամերիկյան միսիոներները Օսմանյան կայսրությունում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել 19դ. առաջին կեսից, նպատակ ունենալով «ավետարանականցնել» ողջ Մերձավոր Արևելքը: Հենց սկզբից բախվելով Օսմանյան կայսրությունում մուսուլմանների կրոնափոխության խիստ արգելքներին, միսիոներների ջանքերն ուղղորդվեցին դեպի կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնություններ, մասնավորապես՝ դեպի հայեր: Միսիոներները ծավալեցին աշխույժ կրոնա-մշակութային գործունեություն, որը, սակայն, կտրուկ ընդհատվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանությամբ:

Դեպի Օսմանյան կայսրություն ամերիկյան միսիոներների ներթափանցման և դրա հայկական առնչությունների հիմնախնդիրը իր յուրօրինակության շնորհիվ կարող է հետաքրքրել, որը միայն հայազետներին, թուրքազետներին, կամ այլ նեղ ճյուղային մասնազետներին, այլև տեսական-մեթոդաբանական որոշակի հետաքրքրություն կարող է առաջացնել օրինատալիզմի և Արևելք-Արևմուտք հարաբերությունների տեսաբանների համար:

Հարկ է նկատել, որ վերջին մի քանի տասնամյակի ընթացքում ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես՝ Օսմանյան կայսրության հայաշատ վայրերում ամենատարբեր լուսաբանման է արժանացել, որում նկատելի են նաև ժամանակի աշխարհաքաղաքական ընկալումները: 1960-ական թթ., օրինակ, և՛ Արևմուտքում և թե՛ ԽՍՀՄ-ում խնդրին վերաբերող ոչ մեծաթիվ աշխատություններում ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը լուսաբանվում էր Արևելք-Արևմուտք, իմպերիալիզմի,

մարքսիզմի մասին տեսությունների յսյսի ներքո և դրանում Օսմանյան կայսրության հայերը ներկայացվում էին կամ իբրև ամերիկյան ուշադրությունից հանդիրավի օգտվողներ, կամ որպես Թուրքիան զաղութացնելու ամերիկյան պլաններին օժանդակողներ:

Առկա է նաև մեկ այլ տեսանկյուն, այն է՝ ներկայացնել ամերիկյան միսիոներներին իբրև արևմտյան լուսավորության, այն էլ միակ տարածողներ, որոնք բախվում էին Արևելքի խավարամտությանն ու քարացածությանը, ինչը կարելի է անվանել օրինենտալիստական հենց այն սահմանամաճ, որ տվել է է. Սայիդը¹:

Խնդրին առնչվող պատմագրական կամ արևելագիտական գրականությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել 3 հիմնական խմբի՝ ըստ ծագման, սակայն նաև ըստ գաղափարախոսական ուղղվածության: Ամենահստակը այս ուղղվածություններում խորհրդայինն էր, այդ թվում և՛ հայ խորհրդայինը, որի գաղափարական հիմքերն, անշուշտ գալիս էին ԽՍՀՄ-ում իշխող մարքսիզմ-լենինիզմից: Հայ հետխորհրդային պատմագիտությունը միայն էպիգոնիկ և հընթացս այլ խնդիրների է անդրադառնում նշված թեմային:

Երկրորդ՝ հստակ գծագրված խումբը թուրքական (պաշտոնական) պատմագրությունն է՝ իր վառ արտահայտված ազգայնական, հակազաղութատիրական ուղղվածությամբ, որն ըստ էության շատ աղերսներ ուներ խորհրդային պատմագրության հետ: Երրորդ՝ և ավելի պայմանական խումբը ամերիկյան, կամ Արևմտյան պատմագրությունն է, որում առկա է տեսակետների և կարծիքների շատ ավելի մեծ բազմազանություն, քան նշված առաջին երկուսում: Տեսակետներում նաև առկա է որսչակի շեշտադրումների փոփոխություն՝ կապված ժամանակի և նրան բնորոշ զարգացումներ հետ: Պայմանականորեն կարելի է առանձնացնել նաև ամերիկահայ հեղինակներին, որոնց սակայն ամերիկյան դպրոցի մաս դիտարկելը տեխնիկապես սխալ չէր լինի:

Խորհրդային պատմագրությունն այս հարցում որոշակի մեթոդաբանական հակասության կամ անհստակության մեջ է: Մի կողմից՝ մարքս-լենինիզմի հակաիմպերիալիստական բնույթը հնարավորություն չի տալիս տեսնել արևմտյան մշակութային ներթափանցման մեջ դրական տարրեր, մյուս կողմից էլ՝ ինքը՝ մարքսիզմը հանձինս իր դասականների, ունի օրինենտալիստական որոշակի մոտեցում (վերցնենք թեկուզ Մարքսի

նշանավոր «արտապրության ասիական ձևի մասին» դրույթը, և ասենք Օսմանյան կայսրության հասցեին Մարքսի և Էնգելսի բացասական արձագանքները)²:

Այսպես, օրինակ՝ նկարագրելով ամերիկյան միսիոներների՝ Արևմտյան Հայաստան թափանցելու վաղ փորձերի անհաջողությունները, Խալֆինը և Մուրադյանը իրենց աշխատությունում հենվում են տեմպենցիոզ ռուսական աղբյուրների տեղեկությունների և նրանց դատողությունների վրա, համարյա անտեսում կամ խտրական մոտեցում էին ցուցաբերում այլ աղբյուրների տեղեկությունների նկատմամբ³:

Նման դիրքերում էին կանգնած նաև այլ խորհրդահայ հետազոտողներ, ինչպես օրինակ Հակոբյանը, ով միսիոներների՝ Օսմանյան կայսրություն թափանցելու մեջ ոչինչ, բացի գաղութացումից և իմպերիալիստական դավադրությունից, չէր տեսնում և անգամ ցեղասպանության տարիներին տարագրյալ հայերին նրանց կողմից մարդասիրական օգնության մեջ տեսնում էր ամերիկյան մոնոպոլիաների շահերը⁴:

Առավել հավասարակշռված, թեև միսիոներների գործունեության նկատմամբ որոշակի քննադատական մոտեցում է ցուցաբերում Ա. Կիրակոսյանը: Նա նաև իր համաձայնությունն է հայտնում ամերիկյան հետազոտող ԴեՆովոյի այն պնդմանը, որ ամերիկյան միսիոներների զիսավոր միջոցները կրթական և առողջապահական հաստատություններն էին, որում արտացոլվում էր իրենց քաղաքակրթության առավելությունը⁵:

Ազգայնական խոր ավանդույթներով թուրքական պատմագրությունում ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը նույնպես պատկերվում է բավական խիստ երանգներով, որոնց կարևոր մոտիվը հայերին՝ Արևմուտքի կողմից իբրև իմպերիալիզմի և գաղութացման առաջամարտիկների ներկայացումն է: Այդ գրվածքներում հայ ազգայնականության կայացման գործում Արևմուտքի և ամերիկյան միսիոներների դերը հաճախ չափազանցված է:

Օրինակ՝ թուրք ժամանակակից հեղինակ Ի. Օրթայլըն հայտարարում է, որ «Ժամանակակից հայ Միյուտքի [...] տիրապետող աշխարհայացքն ու քաղաքականությունը թերևս այսօր էլ այդ կրթության [այսինքն՝ ամերիկյան միսիոներների մատուցած-S. Ջ.] արդյունքն են ...»⁶:

Կամ նաև համեմատաբար զուսպ գնահատականներ, ինչպես, օրինակ՝ Է. Չաղրին, վերլուծելով, կամ ավելի շուտ՝ նկարագրելով ամերիկյան միսիոներների նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների բացասական վերաբերմունքը, նշում է, որ «նկատի ունենալով հայկական ... ազգայնականությունում ամերիկյան հաստատությունների շրջանավարտների դերը, կարելի է հասկանալ Բարձր Դռան զգայունությունը այս հարցում»⁷:

Ամերիկյան հետազոտողներին 1960-70-ական թթ. հարցը հետաքրքրել է թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների ֆոնի վրա և այդ առումով կան մի քանի կարևոր աշխատություններ՝ հրատարակված Սիննեպպոլիսի և Օհայոյի համալսարանների կողմից: Ամերիկյան 3 կարևոր հետազոտողների՝ Ջ. ԴենՆովոյի, Ռ. Թրասքի և Ռ. Դենիելի աշխատությունները արտացոլում են իրենց ժամանակը՝ հետզադա տարածությունը, ինչպես նաև սառը պատերազմն ու թուրք-ամերիկյան զինակցությունը: Նրանում միսիոներների աշխատանքը «քաղաքակրթելու» Թուրքիան գնահատվում են դրական, մինչդեռ, օրինակ՝ հայկական ազգայնականությանը և առավել ևս այն սատարելը՝ իբրև բացասական երևույթներ: Միաժամանակ Արևմուտքում, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ում թուրքերի բացասական կերպարի ձևավորման հիմնական մեղավորներ են համարվում միսիոներները՝ իրենց մեղմիտ կրոնական աշխարհայացքով⁸:

Խնդրին մվիրված այլ աշխատություններում հայ ազգայնականության և ընդհանրապես արդիականացման վրա ամերիկյան միսոներական գործունեության դերը որոշակիորեն չափազանցված է, այս անգամ արդեն՝ մշակութային առավելության գիտակցման դիրքերից, ինչը հաճախ արդարացված չէ:

Ժամանակակից ամերիկյան հետազոտություններում այս խնդիրը հաճախ է ի հայտ գալիս նաև հայերին և հայոց ցեղասպանությունը հետազոտողների մոտ, որոնք սակայն հիմնականում անդրադառնում են փոքր-ինչ սխեմատիկ և հիմնականում հպանցիկ: Նրանցում ամերիկյան միսիոներները հանդես են գալիս իբրև հայերի բարեկամ կամ նրանց մասին տեղեկությունները աշխարհին հասցնողներ, և նրանց համարյա բացառապես հետաքրքրում է 19-րդ դարի վերջին տասնամյակի և 1918թ. միջև ընկած ժամանակահատվածը:

Ի դեմս Օսմանյան կայսրությունում ամերիկյան միսիոներների ծավալած գործունեության մենք ունենք մշակութային գաղութացման օրինակ: Մեր կարծիքով, խնդրի վերաբերյալ հայրենական պատմագրությունը զգալիորեն կշահեր, եթե վտրժեր ուսումնասիրության մեթոդաբանությունում ներառնել մաս է. Սայիդի՝ օրինատալիզմի մասին տեսությունը, հատկապես մրս՝ մշակութային իմպերիալիզմի մասին դրույթներից որը առավել լայն մեթոդաբանական բազա ապահովում:

Է. Սալիդ, օրինակ, իմպերիալիզմի և մշակույթի միջև ամենակարևոր կապը տեսնում է մարադիայի կարողության/իշխանության և այլ պատմաշարերը/մարատիվները արգելափակելու մեջ: Էլ ավելի կարևոր է, - մշտն է Սալիդը, - որ էմանսիպացիայի և Լուսավորության գեր-պատմաշարերը մոքիլիզացրին գաղութային աշխարհի մարդկանց⁹:

Հարկ է մշել, որ որոշ թուրքական ժամանակակից հետազոտողներ, ըստ էության օգտվում են օրինատալիզմի մասին Է. Սայիդի տեսությունից: Որոշակի թուրքամետ հայացքների տեր մշամավոր արևելագետ Բեռնարդ Լյուիսն, օրինակ հստակ շարունակում է այդ գիծը: Սակայն կարծում ենք սխալ կլիներ այդ տեսությունը համարել մեր գիտական զինանոցին ոչ հարիր: Ավելին՝ այստեղ բերվող խնդիրը լուսաբանելով օրինատալիզմի, պայմանականորեն ասված՝ «երկշերտ օրինատալիզմի» դիրքերից, մենք թերևս կմասստեինք մաս տեսության որոշակի հղկմանը:

Եվ այսպես, վերոնշյալ խնդրում մեր մեթոդաբանական մոտեցումը հետևյալն է՝

ա. հարկ է հաշվի առնել սույն խնդրի «երկշերտությունը», այսինքն՝ եթե մենք մոտենում ենք խնդրին գուտ Արևելք-Արևմուտք հակադրությունն ունենալով աչքի առաջ, կարող ենք աչքից բաց թողնել այնպիսի մի երևույթ ինչպիսին է «մերքին օրինատալիզմը» մեկ հասարակության ներսում: Տվյալ դեպքում խիստ հետաքրքրական կլիներ դիտարկել միսիոներների վերաբերմունքը «հայերի» և «թուրքերի» նկատմամբ, ինչպես մաս ամերիկյան միսիոներական հաստատություններին կապված հայերի վերաբերմունքը այլ հայերի կամ թուրքերի նկատմամբ: Հատուկ պետք է ընդգծել, որ հայերի վերը մշված խավը հաղթող էր միմետիկ մրցակցությունում, իսկ այս փաստը որոշակի և խորը զմացող հետևությունների կարող է բերել:

բ. Մենք համարում ենք, որ նշված խնդրում դասական արևելագիտությունը իր վերջնական խոսքը չի ասել: Համենայն դեպքս մեզ հայտնի չեն որևէ ամփոփ աշխատություն կամ երկ. որում մենք կարողանայինք տեսնել նշված երևույթի «արևելյան» կամ ավելի ստույգ «իսլամական» պատասխանը. փոխարենը առկա են տարբեր մարդկանց պատասխանային դիտարկումները: Նկատի ունենալով, որ խնդիրը ժամանակագրորեն համապատասխանում է Օսմանյան կայսրությունում մի կողմից աշխարհիկ ազգայնական, մյուս կողմից կրոնական ռեֆորմիստական զարթոնքին, հետաքրքիր կլինեն դիտել սա օրինակալից հակոտնյա բևեռից՝ այսպես կոչված օքսիդենտալիզմի դիրքերից:

TIGRAN ZAKARYAN
(AGMI)

THE AMERICAN MISSIONARY ACTIVITY IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE ARMENIANS: THE QUESTIONS OF HISTORIOGRAPHY AND METHODOLOGY

The activities of the American missionaries in the Ottoman Empire since the first half of the 19th century are mainly concentrated on the Armenian community of the Empire, since the American missionaries failing in their initial plans to convert Moslems, turned to the Christian communities of the Empire, focusing on the Armenians. The approaches on this issue can be broadly divided into three major parts two of which, namely the Soviet and the Turkish are rather stable, with critical views. If the former one is concentrated on the imperialist, colonial nature of the missionary expansion, the latter is critical of the missionary activities' "subversive" nature, namely instigating Armenians to rebellion against the Ottoman authorities. The third and the most conventional one is the 'Western' or 'American', which maintains internal disagreements. If the scholars of 1960's under the influence of the postcolonialism were rather critical of the missionaries' attitudes and their inherent 'orientalism', the current American scholarship has developed other attitudes stemming from the perspective of a student of Armenian history.

The current paper tries to invest the notions of cultural imperialism and orientalism into this particular discourse as new perspective for research.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Said E.W., *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, Penguin Books: London, 1979, p. 140.
2. Տես, օրինակ, այդ մասին՝ E. Said, *Culture and Imperialism*, Vintage Books: New York, 1993, p. 168.

3. Տես, օրինակ՝ Халфин Н. А., Мурадян А. А., Янки на Востоке, или колониализм без империи, М., 1966, с. 186-188: Վանի ռուսական հյուսիսային Հոլլանդիան. օրինակ մեղադրում է միսիոներներին բարոգրության վրա կենտրոնացված և մնացած, տնտեսական, քաղաքական ձեռնարկները թողնելու մեջ, նույն տեղում, էջ 189:
4. Акопян С.М., Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны, Ер., 1967.
5. Киракосян А. Дж., Великобритания и Армянский вопрос, Ер., 1990, с. 140-141, տես նաև John DeNovo American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1963, pp. 10-11.
6. İlber Ortaylı, Soykırım iddiasının arkasındaki gerçekler, in: Sefa Kaplan, 90. Yılımda Ermeni Trajedisi. 1915'te Ne Oldu? İstanbul: Hürriyet, 2005, s. 138.
7. Cagri Erhan, Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries in: <http://rcsarch.yale.edu/ycias/databasc/files/MESV5-11.pdf>
8. Տես օրինակ, R. R. Trask, The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971, p. 12, տես նաև R. L. Daniel, American Philanthropy in the Near East, 1820-1960, Athens, Oh: Ohio University Press: 1970, pp. 93-123, տես նաև John A. DeNovo American Interests and Policies in the Middle East. 1900-1939, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1963, pp. 31-32.
9. Said E.W., Culture and Imperialism, Introduction, Vintage Books: New York. 1993, p. 151.

ԹԱՄԱՐԱԶՅԱՆ ԱՆՈՒՇ
(ՄԻ)
ՍՈՒՖԻԶՄԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՓՈՐՁԸՆԹԱՅ
ԻՍԼԱՄԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Սուֆիզմը, որպես կրոնափիլիսոփայական ուսմունք, իր առաջացման պահից առ այսօր մեծաթիվ հետևորդներ է ունեցել ողջ արաբամուսուլմանական աշխարհում: Նման հաջողությունը պայմանավորված էր այն մեծ հուզականությամբ և հոգեկան լարումով, որով օժտված էր այս ուսմունքը, և որով լիովին հակադրվում էր ուղղահավատ իսլամի կարծրացած համակարգին: Մարդուն գրկելով կամքից և «ես»ի գիտակցությունից, նրան հեռացնելով կյանքից՝ սուֆիզմը ցույց էր տալիս նրան դեպի աստվածային ճշմարտություն տանող միստիկական ուղին, բացում նրա առջև լրիվ նոր, նախկինում անհայտ տարածություն, ջնջում սահմանները մարդու և Աստծո միջև: Մա հակադրվում էր ուղղահավատ կրոնին, որը հստակորեն սահմանազատում էր մարդուն Աստծուց: Ըստ սուֆիզմի փիլիսոփայության մարդը աստվածային էության կրողն է, և եթե նա ընտրի ճանաչողության՝ ճշմարիտ միստիկական ուղին և իր ողջ սիրով, նվիրումով ու հնազանդությամբ դիմանա փորձություններին և անցնի այդ ուղու երեք աստիճանները, ապա կհասնի ճանաչողության բարձրագույն աստիճանին և կնույնանա աստվածային էության հետ:

Սուֆիզմը իր ձևավորման սկզբնական փուլում (VII դ.) հանդես է եկել ասկետիզմի տեսքով: Իսլամի առաջացման հենց սկզբնական շրջանում ասկետական ուղղության ստեղծման պատճառներն են ումմայում ծագած սոցիալ-քաղաքական խնդիրները, ինչպես նաև կրոնի հաճախակի շահարկումը: Այս ստումով սուֆիզմի առաջացումը դիտվում է որպես մուսուլմանների արտահայտած պասիվ բողոք¹: Հետագայում ասկետիզմի հետ սուֆիզմում ի հայտ եկան միստիցիզմի և Աստծո միստիկական ճանաչողության տարրերը, ինչի արդյունքում էլ սուֆիզմը վերածվեց այն «Աստվածային սիրո հիմնին»²... Աստծո հանդեպ անսահման սիրո գաղափարը դարձավ սուֆիզմի շարժիչ ուժը: Ի տարբերություն ուղղահավատ կրոնի և բարեպաշտ կրոնավորների, որոնք վախ էին քարոզում Աստծո հանդեպ, միստիկներն իրենց հետևորդներին սեր էին քարոզում առ Աստված, նրա բացարձակ և անանցողիկ գեղեցկության հանդեպ³:

Միստիկական ինքնակատարելագործման ուղին սուֆիզմում բաժանվում է երեք փուլերի՝ շարիաթ, տարիկաթ և հակիկաթ:

Առաջին փուլը շարիաթն է, որը պարտադիր է յուրաքանչյուր ուղղահավատ մուսուլմանի համար, այս աստիճանում սուֆին

ուսումնասիրում են իսլամի հիմնական դրույթները, սակայն դրանց տալով այլաբանական մեկնաբանություն: Սրանից հետո միայն մարդու առջև կարող է բացվել դեպի հաջորդ փուլը՝ տարիկա, տանող ուղին: Տարիկան, որպես սուֆիզմի տերմին, առաջացել է XI դարում, թարգմանվում է որպես ճանապարհ, ուլլի և իրենից ներկայացնում է ինքնակատարելագործման ձգտող մարդու համար տարբեր բարոյաևեզեբանական մեթոդների համակարգ: Այդ համակարգը նպատակին՝ բարձրագույն ճշմարտությանը հասնելու միակ և ամենակարճ ճանապարհն է, այն կարելի է բնորոշել որպես ուղեցույց Աստծուն փնտրող հոգու համար⁴: Այդ ճանապարհին կան որոշակի հանգրվաններ՝ մակամաթ, և դրանցից յուրաքանչյուրը իրենից ներկայացնում է միաստիկական ուղու տվյալ փուլին հատուկ որոշակի հոգեբանական վիճակ: Այս հոգևոր աստիճանները մոտեցնում են սուֆիին վերջնական նպատակին՝ ճշմարտության ճանաչմանը: Այս մակամների դասակարգմանը և նկարագրմանը անդրադարձել են բազմաթիվ հեղինակներ, և շատ հաճախ տարբեր հեղինակների մոտ նշվում է մակամների տարբեր քանակներ և հաճախ տրվում տարբեր մեկնաբանություններ: Հիմնականում, սակայն, նշվում են թվով յոթ մակամներ.

Ուղին սկսվում է թաուբայով (զղջում): Սուֆիզմում սա բացատրվում է ոչ միայն որպես մեղքերի քավություն կամ ապաշխարում, այլ ավելի շատ խորհրդանշում է ինքնակատարելագործման ուղին անցնելու հաստատ որոշում:

Հաջորդ էտապը համարվում է վառան՝ շրջահայացություն: Այս էտապին բնորոշ է թույլատրելիի և արգելվածի տարանջատումը և հստակեցումը: Վառան համարվում է հասարակ մարդու վերջին և ընտրյալի առաջին աստճանը:

Շրջահայացությանը հաջորդում է զուհդը՝ ասկետիզմ կամ հրաժարում: Սա ենթադրում է ասկետական կյանքի վարում՝ այսինքն հրաժարում երկրային անցողիկ հաճույքներից և Աստծուց հեռացնող ամեն ինչից:

Հաջորդ էտապը ֆակրն է՝ աղքատություն: Բացի իր բառացի ընկալումից՝ այդ է հրաժարում աշխարհիկ բոլոր բարիքներից և մտադրված կերպով չթափոր կյանքի վարում, այս երևույթը ունի ավելի հոգևոր բնույթ և խորհրդանշում է հոգու աղքատություն, երբ այն մաքուր է և պատրաստ ընկալելու ճշմարտությունը և Աստծո հանդեպ սեփական աղքատության գիտակցումը:

Ֆաքրին հետևում է սաբրը՝ համբերություն, որը սուֆիի համար կարևորագույն հատկանիշ է: Այս տերմինը բացատրվում է որպես ամենայն դժվարության և չարչարանքի հնազանդ ընդունում:

Հաջորդ էտապը թավաքքուն է՝ ապավինում Աստծուն: Այս էտապը սկսվում է նրանով, որ մարդն իրեն ազատում է վաղվա օրվա հետ

կապված բոլոր հոգսերից, բավարարվում ներկա պահով՝ ունենալով այն համոզվածությունը, որ Աստված ինչպես այսօր, այնպես էլ վաղը հոգ կտանի իր մասին: Այս երևույթի ծայրահեղ ընկալումը հանգեցնում է բացարձակ հրաժարման սեփական կամքից, ինչը մեծ վտանգ էր ներկայացնում՝ հանգեցնելով մարդու գործունեության ուղղակի ընդհատման և հասարակությունից նրա մեկուսացման:

Յոթերորդ էտապը ուղիան է՝ հնազանդում: Մա մի այնպիսի վիճակ է, երբ մարդ ոչ միայն հնազանդորեն տանում է ճակատագրի յուրաքանչյուր հարված, այլ ավելին՝ անգամ չի հիշում, թե ինչ է վիատությունն ու հուսահատությունը: Նա կորցնում է շրջապատող աշխարհի հանդեպ հետաքրքրությունը և իրականության զգացողությունը:

Սուֆի հեղինակների մոտ նշվում են մա միստիկական ուղու ընթացքում սուֆիի հոգևոր կյանքում պատահած կարճատև խորը ներշնչանքի վիճակներ՝ հալեր: Հալը էքստատիկ վիճակ է, այն ի վերուստ տրված մեծ շնորհ է: Հալի դասակարգման վերաբերյալ չկա որևէ միասնական կարծիք: Առավել հաճախ հիշատակվող հալերն են կուբոր՝ մերձեցում, մահաբան՝ սեր, խաուֆը՝ վախ, ռաջան՝ հույս, շաուկը՝ կիրք և այլն:

Տարիկայի փուլում գտնվող սուֆիի միտքը չպետք է զբաղված լինի ոչնչով, բացի ճշմարտության բացահայտման ձգտումից: Նա պետք է վերացնի իր անհատականության, «ես»-ի գիտակցումը, որը համարվում է նպատակին հասնելու ամենամեծ խոչընդոտը:

Տարիկաթը ավարտվում է անցումով վերջին փուլ՝ հակիկաթ: Այս տերմինը բացատրվում է որպես իրական, ճշմարիտ կեցություն: Հասնելով հակիկաթին սուֆին ինտուիտիվ կերպով բացահայտում է աստվածային էությունը՝ այդպիսով տարրալուծվելով նրա մեջ:

Միստիկական շատ դպրոցների համար Աստծո հետ մերձեցման ուղու վերջնական նպատակը ֆանան է, երբ սուֆին հասնում է ինքնակատարելագործման այնպիսի մակարդակի, որ կորցնում է իր անձի գիտակցությունը, արտաքին աշխարհի ընկալումը, սա կամքի իսպառ վերացման վիճակ է, որի ժամանակ մարդկային ոգին միանում է «տիեզերական ոգուն»: Այս դեպքում նրա ցանկացած արարք բխում է Աստծուց, և մա, միանալով տիեզերական ոգուն, ստանում է աստվածային բնույթ, նույնանում Աստծո հետ: Միա այս ժամանակ մարդը կարող է ասել «Ես եմ ճշմարտությունը»:

Սուֆիական ուսմունքի համաձայն ճանաչողությունը Աստծո ճանաչումն է՝ իր բոլոր հատկանիշներով և անուններով: Բոլոր իրերի և երևույթների մեջ նրանք տեսնում են Աստծուն: Եթե ուղղահավաստների համար «Չկա Աստված Ալլահից բացի», ապա սուֆիների համար «Չկա գոյություն Ալլահից դուրս»:

IX-Xդդ. սուֆիական ուսմունքը արդեն լիովին ձևավորվել էր որպես մի ամբողջական կայուն համակարգ:

IXդ. ընթացքում սկիզբ առավ սուֆիզմի փիլիսոփայության և փորձընթացի մշակման գործընթացը: Առաջացան մի շարք սուֆիական դպրոցներ, որոնցից ամենախոշորն էին Բասրայի, Բաղդադի և Քուֆայի դպրոցները: Այս ժամանակաշրջանում սկսվում է մահ սուֆիական համայնքի կազմակերպման գործընթացը: Այն անձը, որը ընտրել էր միստիկական կատարելագործման ուղին՝ տարիկան, չէր կարող դա անել մեկուսացած, առանց որոշակի գիտելիքի, ուստի արդեն ձևավորվում է մուրիդ-մուրշիդ՝ աշակերտ-ուսուցիչ համակարգը: Յուրաքանչյուր մարդ, ով ընտրել էր այդ ուղին, պետք է առաջնորդվեր հոգևոր ստաջնորդի՝ շեյխի կամ պիրի օգնությամբ, որին ընտրում էր ինքը: Աշակերտը պետք է լիովին ենթարկվեր ուսուցչի կամքին, անվերապահորեն կատարեր նրա բոլոր ցուցմունքները, առանց մտորելու դրանց նշանակության կամ նպատակահարմարության մասին՝ այդպիսով իր կամքը հանձնելով ուսուցչին: Մուրիդի ուղին սկսում էր բազմաթիվ փորձություններով, որոնց միջոցով ստուգվում էր նրա հնազանդվելու պատրաստականության չափը: Եվ այդ փորձությունները անցնելուց հետո մուրշիդը մուրիդի կողմից ստանում էր քուլտություն (իջազա) աշակերտներ հավաքելու և իր ուսուցչի ւսվանությունները փոխանցելու համար: Մուրիդ-մուրշիդ համակարգի միջոցով էլ հիմք դրվեց և հետագայում սուֆիական տարիկաների կառուցվածքային զարգացման հետևանքով ամրապնդվեց սիւսիլա երևույթը: Միլսիլան հոգևոր ժառանգականության շղթան է, երբ տարիկայի ղեկավար-շեյխը իրենից ներկայացնում է ժառանգականության շղթայի միջանկյալ օղակ և հանդիսանում է տարիկայի հիմնադրի ու նրա կողմից հիմնված ուրույն միստիկական համակարգի հոգևոր ժառանգ⁶:

Սուֆիզմի փորձընթացում շատ կարևոր դեր է զբաղեցնում զիքըր՝ հիշատակումը, այսպես է կոչվում աղոթքը: Չիքըր տարբեր տարիկաներում կատարվում է երկու ձևով՝ բարձրաձայն զիքըր՝ սամա և լուռ զիքըր՝ խաֆի: Սաման սուֆիների համար միջոց է հասնելու բացարձակ ճշմարտությանը, դրա շնորհիվ սուֆին ընկնում է էքստատիկ վիճակի մեջ և հասնում Աստծո ճանաչողության բարձրագույն աստիճանին: Սակայն, ըստ սուֆիների բնորոշման, լինում է մահ կեղծ էքստազ, ինչպես իրենք են անվանում՝ երևակայական էքստազ, որն իհարկե անթույլատրելի է:

Սամայի ծիսակարգի ամբաժան մասն են երաժշտությունը և պարը, որոնց միջոցով էր սուֆին հասնում էքստատիկ վիճակի⁷: Երաժշտության երևույթի էության և բովանդակության ընկալման, դրա օգտագործման հարցում սուֆիները հակառակվում էին իսլամական գաղափարախոսությանը, որն, ինչպես հայտնի է չի ընդունում և

վիրավորական է համարում դրա օգտագործումը աղոթքների և Աստծո պաշտանմունքի ժամանակ⁸։ Սուֆիզմը երաժշտությանը վերաբերվում է որպես մի երևույթի, որ եկել է այնկողմնային և մարդու տեսողության ու գիտակցության համար անհայտ աշխարհից։ Երաժշտությունը պատկանում է «մաքուր աշխարհին»⁹։ Այն ներկայացնում է Աստվածային հոգու ներդաշնակությունը և երկրային աշխարհում հանդես է գալիս որպես միջոց, որն օգնում է մարդուն խուսափել մեկուսացումից Աստծուն մերձենալու ճանապարհին։ Սուֆիները չէին ընդունում երաժշտության որպես զվաճանքի միջոցի ընկալումը, որ շեղում էր սուֆիին աստվածաճանաչողության ուղուց։

Պարային արվեստը սուֆիզմում ընկալվում է որպես մարդուն հասանելի ուրախության, ցնծության գագաթնակետ, որը և նպաստում է ստեղծագործական ներշնչանքին¹⁰։ Այն իր մեջ ներառում էր երեք տիպի շարժում՝ քայլ, պտույտ, ցատկ և ամեն մի շարժում հոգևոր էության խորհրդանշել էր հանդիսանում¹¹։ Միստիկական պարը օգտագործվում է, Աստծո հետ սինվոլիստական, երևակայական միավորման և հոգին մարմնական կապանքներից ազատելու նպատակով։

Սուֆիզմի փիլիսոփայության սկզբնավորման և ձևավորման համար հիմնական միջոց է հանդիսանում պոեզիան։ Սուֆի պոետները պոեզիայի միջոցով նկարագրում էին իրենց միստիկական փորձը և փոխանցում իրենց աշխարհընկալումը։ Քանի որ սուֆիզմի հիմնական շարժիչ ուժը միստիկական սերն է, նրանց բանաստեղծությունները ունենին կրքոտ սիրերգությունների բնույթ։ Իրենց ձգտումը առ Աստված սուֆիները նույնացնում էին սիրո, իսկ աստվածային ճշմարտությանը հասնելու էքստատիկ վիճակը՝ արբեցման հետ։ Սուֆիական սինվոլիկան իր երեք հիմնական թեմաներով՝ սեր, գինի, տիեզերքի գեղեցկություն, ձևավորվել է արաբական ավանդական պոեզիայի համապատասխան ժանրերի հիմքի վրա։ Մական սուֆիզմը լիովին ձևափոխեց ավանդական պոեզիան՝ դրանում մտցնելով հատուկ սինվոլիստական ոճ¹²։ Այս պատկերներից յուրաքանչյուրը սուֆիական քնարերգությունում վերածվեց մշտական, անփոփոխ իմաստ ունեցող սինվոլի։ Այստեղից է բխում սուֆիական լիրիկայի իմաստային երկատվածությունը, երբ տեսանելի՝ «երկրայինի» պատկերների տակ թաքնված է միստիկական իմաստը։ Օրինակ սիրեցյալը սուֆիական սինվոլների համակարգում աստվածային ճշմարտությունն է, սիրեցյալի խոսքերը՝ երկրային գայթակղությունը, փոթորկոտ ծովը՝ մարմնական ցանկությունները, կայծակի մոխրացնող փայլատակումը աստվածային բացարձակ ճշմարտությանն է և այլն։

XIX. սկսած սուֆիզմը սկսում է բաժանվել տարբեր տարիկաների, որոնցից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս որպես առանձին կազմակերպություն։ Միաբանությունները, որպես կանոն, կոչվում էին իրենց հիմնադիրների կամ մուրշիդների անունով։ Սրանք միասնական

միավորումներ էին, որնոց նպատակն էր ճշմարտության ճանաչողության միստիկական ուղու իրենց մեթոդի տարածումը և ուսուցումը, այն մեթոդի, որը տարածվել է տվյալ տարիկայի հիմնադրի միջոցով: Ավանուխյան համաձայն XII-XIVդդ. սուֆիզմում ձևավորվեցին նրա տասներկու գլխավոր՝ «մայր» եղբայրությունները: Այս տարիկաների շրջանում ձևավորվեցին միստիկական փիլիսոփայության և փորձընթացի հիմնական դպրոցները, և դրանց քաղաքիվ ճյուղավորումների ու ուղղությունների միջոցով սուֆիզմը տարածում գտավ աշխարհի տարբեր ծայրերում և մեծ թվով հոտերում ունեցավ:

ANUSH TAMRAZIAN
(IOS)

SUFISM AS PHILOSOPHY AND PRACTICE IN ISLAMIC SPIRITUAL SYSTEM

Sufism as a mystical religious doctrine till now, had a lot of progeny in all Arab-Islamic world. The success of Sufism is connected with the great emotionality and spiritual exertion. Here is the difference between orthodox Islam and Sufism. The final goal of sufi is the direct spiritual contact with divinity. It can be reached through ecstasy or inner irradiation, that is gifted from on high. From XI century sufism divided into ensemble orders. Each of them was a separate organization that practised it's separate method of mystical perception. Further in XII-XIV centuries there were formed 12 main orders and in framework of them were shaped main schools of mystic philosophy and practice. Due to this sufism had big dissemination in all Arab-Islamic world.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII-XVвв., Л. 1966, с. 13.
2. Бертельс Е. Э., Избранные труды : суфизм и суфийская литература, М., 1965, с.1.
3. Мухаммедходжаев А., Гносеология суфизма, Душамбе 1990, с.1.
4. Бертельс Е.Э., նշվ. աշխ., էջ 36:
5. Նույն տեղում, էջ 39:
6. Marshall G. S. Hodgson, The Venture of Islam, Volume two: The Expansion of Islam in the Middle periods, The University of Chicago Press, 1974, p. 213.
7. Тримингэм Дж. С., Суфийские ордены в исламе, М., 1989, с. 161.
8. Курбанмамадов А. Г., Эстетическая доктрина суфизма, Душамбе, 1967, с. 47.
9. Նույն տեղում, էջ 48:
10. Նույն տեղում, էջ 69:
11. Тримингэм Дж. С., նշվ. աշխ., էջ 161:
12. Суфизм в контексте мусульманской культуры, М., 1989, с. 225.

**ՀԱԿՈՔՅԱՆ ԱՐՄԵՆ
(ԱԻ)
ԺԱ ԴԱՐՈՒՄ ՇԻՐՎԱՆՇԱՀԵՐԻ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ
ԻՐԱՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ**

Արևելյան Այսրկովկասում պարսկերենով մշակութային հաղորդակցության ավանդույթը գոյություն է ունեցել առնվազն դեռ միջին սասանյան ժամանակաշրջանից (Ե-Ձ դդ): Ըստ հայ և վրաց մատենագրության պահպանած տվյալների՝ պարսկերենը հանդես էր գալիս որպես տեղական ազնվականության, պետական ծառայողների և կրթյալ դասի հաղորդակցության (առավելապես բանավոր մակարդակում՝ մայրենի լեզվին զուգահեռ) լեզու թե՛ Հայաստանում ու Վրաստանում և թե՛ Ադվանքում: Միաժամանակ այս ժամանակաշրջանում էր, որ համաձայն աղբյուրների վկայության՝ Բուն Ադվանքի արևելյան հատվածում՝ Կուրից մինչև Դերբենդի լեռնանցքը, առաջացան մի շարք տարածքային միավորներ, որոնց տիրակալներին սասանյան շահնշահեր Հազկերտ Բ-ի (439-457) և Խոսրով Անուշիրվանի (531-579) կողմից շնորհվեցին «շահի», այսինքն՝ «արքայի» տիտղոսներ (իհարկե տեղական իշխանի նշանակությամբ)՝ Կովկասի լեռնային ամրությունների ուժեղացման նպատակով: Անկասկած, այդ տիտղոսների շնորհումը որևէ էթնո-տարածքային միավորի, այդ թվում նաև՝ Շիրվանի (ըստ ամենայնի՝ որպես «ճիղբ») ցեղանկրանված իրանականացված ձևի)² նկատմամբ որոշակի տոհմի ժառանգական իրավունքի հաստատում պիտի նշանակեր: Եվ պատահական չէ, որ Շիրվանի՝ որպես առանձին տարածքի և Շիրվանշահերի՝ որպես այդ տարածքի իշխանների դինաստիայի սկզբնավորումն ավանդաբար հենց այս ժամանակաշրջանից է թվագրվում³:

Մակայն Շիրվանի տիրակալների արքայական այս առաջին հարստության վերաբերյալ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, որոնք մասնավորապես արար հեղինակները գրի են առել երկու-երեք դար հետո, մեզ ավելին չեն ասում: Սուղ են մաև տեղի ազնվականության մասին արաբական արշավանքների առաջին երկու դարերին վերաբերող տվյալները: Այս առումով հետաքրքրական է Ժ դարի պատմիչ Տաբարիի հաղորդած մի տեղեկություն: Ըստ դրա՝ երբ 643թ. Օմար խալիֆայի կողմից Դերբենդը գրավելու հրաման է ստացվում, արաբական զորքը Մուրակա իրն Ամրի գլխավորությամբ շարժվում է դեպի Շիրվան: Երբ արաբները մոտենում են Դերբենդին, նրանց իր հնազանդությունն է հայտնում տեղի ժառանգական տիրակալ Շահրբարազը՝ պայմանով, որ հարկեր մուծելու փոխարեն այդ գումարները ծախսվեն սահմանները պաշտպանող զինվորների

վարձատրության համար: Պայմանն ընդունվում է, և արքաներն ազատվում են այստեղ գործ պահելու անհրաժեշտությունից⁴: Եթե նույնիսկ նշված Շահրբարազը հաստատապես միայն Դերբենդի տիրակալն է, այլ ոչ նաև Շիրվանինը, կարելի է գոնե ենթադրել, որ արաբների կողմից նմանատիպ պայմաններ են առաջարկվել Դերբենդից հարավ Շիրվանի և հարևան մյուս մանր իշխանություններին՝ պահպանելով տեղի ազնվականության իրավունքներն այդ տարածքների նկատմամբ, առավել ևս, երբ հայտնի է, որ Այսրկովկասում արաբական տիրապետությունն ընդլուստ մինչև Է դարի վերջը կրել է բավական անկայուն և ժամանակավոր բնույթ⁵:

Հետագա երկու դարերի համար տեղական իշխանական տներին վերաբերող տեղեկությունները գրեթե բացակայում են: Շատ ավելի հարուստ է այս տարածքի Թ-ԺԱ դարերի պատմությամբ վերաբերող նյութը՝ շնորհիվ «Թարիխ ալ-Բաբի», որը Շիրվանի այդ ժամանակահատվածի պատմության հիմնական աղբյուրն է: Ըստ դրա՝ 861թ. Մութավաքիլ խալիֆայի սպանությունից հետո ծագած ընդվզումներից օգտվելով՝ Շիրվանում կառավարող Հայսամ իբն Խալիդն իրեն անկախ հռչակեց և հայտնի դարձավ որպես Շիրվանշահ⁶: Նրա եղբայր Յազիդ իբն Ահմադն էլ (որի թոռ Աբու Թահիր Յազիդը 917թ. պիտի տիրամար Շիրվանի գահին) անկախացավ հարևան Լաջանում⁷: Հայսամն ու Յազիդը, որոնք դարձան Շիրվանում Սափադյան դինաստիայի հիմնադիրները, 787-788թթ. Արմինիայի և Ատրպատականի ոստիկան նշանակված Յազիդ իբն Մափադի թոռներն էին և ծագում էին արաբական շախրան ցեղից: Նրանց տոհմաբանության վերաբերյալ աղբյուրի հաղորդած տեղեկությունները հստակ են և կասկածելու տեղիք չեն տալիս⁸:

Ալաբ պատմիչ Մատուլին, որն իր աշխատությունն ավարտել է 943թ., գրում է, որ իր ժամանակ Շիրվանում թագավորող Մուհամմադ իբն Յազիդը ծագում է Սասանյան շահնշահ Բահրամ Գուրից (420-439)⁹: Սակայն մեր կարծիքով՝ պատմիչին հասած այդ տեղեկությունն արդյունք է Շիրվանշահների վաղ շրջանի դինաստիայի վերաբերյալ դեռ այդ ժամանակ պահպանված հիշողության և կարող է վկայել Ե դարում Սասանյանների և նրանց միջև խնամիական կապերի հաստատման մասին¹⁰:

Շիրվանի Մափադյան դինաստիայի արաբական անունների շարքը շարունակվում է մինչև ԺԱ դարի 20-ական թվականները: Սակայն Յազիդ իբն Ահմադ թագավորի մեզ հայտնի յոթ զավակներից հինգը կրում են իրանական անուններ (Մանուչեհր, Սալար, Անուշիրվան, Զուբադ, Շամքույե)¹¹: Ժամանակի ընթացքում մոռացության է մատնվում նաև Մափադյանների արաբական ծագման փաստը, և արդեն ԺԲ դարում նրանք հանդես են գալիս նոր՝ *Քեսրանյան* տոհմանվամբ՝ նկատի ունենալով իրենց հին իրանական ծագումը¹²: Հետագա դարերի

պատմիչներն այդքն որևէ կերպ կասկածի տակ չեն առնում այդ փաստը: Դա նշանակում է. որ դինաստիայի ներսում ձևավորված իրանական մշակութային ավանդույթն արդեն այդ ժամանակներում ամբողջությամբ ստվերել էր արաբական ծագման մասին հիշողությունները:

Դինաստիայում իրանական անվանաբանական ավանդույթի ձևավորումը, որը շարունակական դարձավ հետագա դարերի համար՝ ընդհուպ միջև վերջին թագավորները, ժամանակին պատճառ է դարձել մի՝ ամենայն հավանականությամբ սխալ տեսակետի ձևավորման համար, ըստ որի ինչ-որ ժամանակ Շիրվանում տեղի է ունեցել դինաստիայի վտվոխություն¹³, մինչդեռ «Թարիխ ալ-Բաբուն» հստակ է երևում ժառանգական ուղիվ կապը¹⁴: Այսպիսի նոր ինքնության ձևավորումն, անկասկած, կարող է վկայել որևէ իրանական տոհմի հետ Շիրվանշահների մտերմանալու մասին: Խնդիրը գրավել է նաև այլ հետազոտողների ուշադրությունը: Մասնավորապես, Վ. Մինորսկին հնարավոր է համարել, որ Յագիդ իբն Ահմադի օրոք ամուսնական կապեր են հաստատվել Շաբարանի հին իշխանական տան հետ¹⁵:

Այս առումով չափազանց արժեքավոր է ԺԲ դարի սկզբում Շիրվանշահների պետության մեջ տարբեր դիրքեր զբաղեցրած պաշտոնյա Մասուդ իբն Նամդարի բերած մի տեղեկություն: Իր երկերի ժողովածոյում նա մի քանի անգամ հիշատակում է Բահա ադ-Դին ադ-Կակույիի անունը¹⁶: Նշվում է նաև, որ այդքն երրորդ սերունդն է, ինչ Կակույիների ընտանիքը զբաղեցնում է Շիրվանի վեզիրի պաշտոնը¹⁷: Հայտնի է, որ Կակույիների տոհմը հանդիսանում է դեմիկների նշանավոր դինաստիայի՝ Բույիների մի ճյուղավորումը: Ողջ ԺԱ դարի ընթացքում այդ տոհմի ներկայացուցիչներն իշխել են կենտրոնական և արևմտյան Իրանի այնպիսի կարևոր քաղաքներում, ինչպիսիք են Սպահանը, Համադանը, Ռեյը, Նեհավանդը և Յագդը¹⁸: Շատ հավանական է, որ հենց Կակույիների հետ են Մագյադյան տոհմի Շիրվանշահներն ամուսնական կապեր հաստատել արդեն ԺԱ դարի սկզբում՝ փոխարենը նրանց տալով վեզիրի պաշտոնը, որը դարձավ ժառանգական¹⁹: Այս տեսակետի օգտին է խոսում նաև այն, որ ԺԱ դարի ընթացքում թե՛ Շիրվանշահների և թե՛ Կակույիների մոտ տարածված են դառնում Ֆարիքուրգ, Գարշասպ, Քուբադ, Քավուս իրանական անունները, որոնք չեն հանդիպում հարևան մյուս իշխանական տներում: Իսկ Բահա ադ-Դին ալ-Կակույիի պապի ապրած ժամանակն էլ պետք է որ համընկներ Յագիդ իբն Ահմադի գահակալության ժամանակաշրջանին:

Այսպիսով, թեև ԺԲ դարում Շիրվանշահների տոհմանունը Մագյադյանի փոխարեն հայտնի է դառնում արդեն որպես Քեսրանյան՝ ակնարկելով Խոսրով Անուշիրվանից սերելու մասին, այդուհանդերձ աղբյուրները փաստում են դրանց միջև ուղիղ կապի առկայության մասին: ԺԱ դարի առաջին քառորդից Շիրվանի տիրակալների արաբական

դիմաստիայում իրանական անունների ի հայտ գալը որևէ իրանական տոհմի, հավանաբար՝ դելմիկ Կակույիների հետ խնամիական կապի հաստատման արդյունք էր: *Քեսրանյան* առհմանվան առաջացումը պետք է քացատրել նախ և առաջ դիմաստիայի ներկայացուցիչների մոտ իրանական ինքնագիտակցության բարձրացմամբ, ինչպես նաև իրանական մշակութային հզոր միջավայրի առկայությամբ: Մյուս կողմից, ինչպես նկատել է Վ.Սիմոնսկին, հնարավոր է, որ 1075թ. սելջուկյան արշավանքին հաջորդած մութ ժամանակներում այստեղ ինչ-որ երկիշխանություն հաստատված լիներ, որի հետևանքները վերացնելուց հետո Շիրվանշահերին հարկ կլիներ վերականգնել սելիական հեղինակությունը՝ ասենք, դիմաստիային վերագրելով իրանական ազնվական ծագում²⁰: Ինչ վերաբերում է Մազյադյանների և վաղ (սասանյան) շրջանի Շիրվանշահերի միջև կապի խնդրին, ապա դրան վերաբերող աղբյուրների տվյալներն ավելի շատ հիմք են տալիս ժխտելու, քան հաստատելու այդպիսի կապը:

ARSEN HAKOBYAN
(IOS)

ON THE ISSUE OF THE SHIRVANSHAHS' DYNASTY'S IRANIZATION IN THE 11TH CENTURY

According to the Armenian and Arabic historical sources, the beginning of the early Shirvanshahs' dynasty can be dated from the Sasanian times when «king» titles were awarded to a number of rulers of the Eastern Transcaucasus. But then up to the 9th century we have no authentic records about the local aristocracy. The «Tarikh al-Bab» gives in details the history of the Mazyadid rulers of Shirvan. The dynasty rises from the arab stem of *al-Shayban* and its representatives had arab names until the first quarter of the 11th century. From that time Iranian names appear in the onomastic tradition of the Mazyadid dynasty. This fact made some researchers to suppose that a dynastical change had taken place in Shirvan. But the «Tarikh al-Bab» shows us that the Mazyadid dynasty went on ruling in the state after that time as well. V.Minorsky supposed that the Mazyadids could establish nobile relations with some old Iranian family, for example, of Shabaran.

Mas'ud ibn Namdar, who served in the Shirvanshahs' state as an administrative official, spreads some light on this issue. He mentions for several times the name of Baha ad-Din al-Kakuyi, who was the Shirvanshahs' vezir in the third generation. So the Kakuyids (a branch of Daylamit dynasty of Buyids) were the family with which the Shirvanshahs had established nobile relations in the beginning of the 11th century.

Though from the 12th century the Shirvanshahs were famous as Kesranids and the Iranian onomastic tradition continued in the dynasty up to its decline, however a dynastical change had not taken place. In reality the change of the dynastic name could mean a change of the self-consciousness of the Shirvanshahs from Arabian into Iranian under the influence of a strong Iranian cultural environment of the region which had strong and deep historical roots.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխատութեամբ Ե.Տէր-Սիմանեանի, Եր., 1957, էջ 198; Баладзури, Книга завоеваний стран. Араб. текст, пер. П.К.Жузе, Баку, 1927, с.7-8; Масуди, Мурудж ад-Дзахаб, пер. и коммент, Минорского В.Ф., в кн.: История Ширвана и Дербента X-XI вв., М., 1963, с. 190-191: РШШп. Аюоян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ер., 1987, с.119; Семенов И.Г., Этно-политическая история Восточного Кавказа в III-IV веках, автореф. канд. ист. наук, Махачкала, 2002, с.23-25.
2. Տես Հակոբյան Ա., «Շիրվան» երկրանվան ծագման հարցի շուրջ // «Արձաւոր արևելք», IV, Եր., 2007, էջ 61-65:
3. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв., М., 1963, с.176; Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.), Баку, 1983, с.43.
4. Արարացի մատենագրեր Հայաստանի մասին. Տարարի (V, 2663, 2665): Թարգմ. Ի.Խալաթեանց//«Հանդէս ամսօրեայ», ԺԺ տարի, Վիեննա, 1905, էջ 160, 244:
5. Тер-Гевондян А.Н. Армения и Арабский халифат, Ер., 1977, с. 44-45, с.50, 71.
6. Минорский В.Ф., նշվ. աշխ., էջ 47:
7. Նույն տեղում, էջ 48; Լայզանը համապատասխանում է Շամախու շրջակայքից արևմուտք՝ Գիրդիմանչայ և Ախսու գետերի վերին հովիտների տարածքին (Ա.Հ.):
8. Минорский В.Ф., նշվ. աշխ., էջ 43-47, 84:
9. Масуди, նշվ. աշխ., էջ 190-191:
10. Նմանատիպ հմմտիական կապերի մասին տես օրինակ՝ Յակոբեան Ա., «Վալազանի վէպը» և Արշակունիաց թագավորութեան խնդիրը Դ-Ձ դարերի Աղտանքում// «Հանդէս ամսօրեայ», ԴԺԷ տարի, Վիեննա-Երևան, 2003, էջ 93-94, 130-131:
11. Минорский В.Ф., նշվ. աշխ., էջ 53-56:
12. Նույն տեղում, էջ 169, 176-177; Արարապարական ավանդույթում Քիւրա անվանը հանդես է գալիս խորով Անուշիրվանը (Ա.Հ.):
13. Տես История Азербайджана в 3-х томах, под. ред. И.А.Гусейнова, А.С.Сумбатзаде, А.Н.Гулиева, Е.А.Токарежеского, Баку, 1958, с.128-129, 141.
14. Минорский В.Ф., նշվ. աշխ., էջ 52-53:
15. Նույն տեղում, էջ 90, 157:
16. Мас'уд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факс. текста, предисл. и указатели Бейлиса В.М., М., 1970, лл. 9а, 11б, 13а, 36б, 155б, 157б, 159а; V.Minorsky, Cl.Cahen, Le Recueil Transcaucasien de Mas'ud b. Namdar// Journal Asiatic. t. CCXXXVII, 1949, p. 115.
17. Мас'уд ибн Намдар, 13а, 159а; Бейлис В.М., Сочинения Мас'уда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII в. И памятник арабской литературы, автореф. дисс. докт. ист. наук, Баку, с.42-43.
18. Bosworth. C.E. The Islamic Dynasties. A Chronological and Geneological Handbook, Edinburgh University Press, 1967, pp. 97-98; Ահմադ-б. Քյարաւի, Շահրիյարան-հ գոմմամ, Թեհրան, 1385, էջ 12 (պարսկ.):
19. Հմմտ. Бейлис В.М., նշվ. աշխ., էջ 42:
20. Минорский В.Ф., նշվ. աշխ., էջ 176:

**ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ
(ԱԻ)
ՉԺՀ-Ի ՄԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
1970-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ**

Ինչպես հայտնի է, 1966-1976թթ. «Մշակութային հեղափոխության» տարիները բացասական անդրադարձ ունեցան ինչպես ողջ աշխարհի, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքի (այսուհետ՝ ՄԱ) երկրների հետ Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետության՝ ՉԺՀ-ի հարաբերությունների վրա¹: 1970-1976թթ. ժամանակահատվածում ԽՍՀՄ-ի կողմից ՉԺՀ-ին սպառնացող ռազմական վտանգի² հետ կապված մտավախության պայմաններում, Պեկինի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը խորհրդային հեզեմոնիզմի դեմ ուղղվածություն էր ձեռք բերել³: ՄԱ-ի երկրների հետ դիվանագիտական ոչ բավարար հարաբերությունների, ինչպես նաև Պեկինի քաղաքական ազդեցության, տնտեսության թուլության և ռազմական հզորության բացակայության պատճառով Չինաստանն ի վիճակի չէր տարածաշրջանում մեծ հաջողություն ապահովել⁴:

Իրադրությունը փոխվել սկսեց միայն 1976թ. Մաո Չեդունի մահվանից և «Մշակութային հեղափոխության» ավարտից հետո, երբ Պեկինի արտաքին քաղաքականության մեջ կարևորվեց ՄԱ-ի տարածաշրջանի երկրների հետ քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների ընդլայնումն ու բարելավումը⁵:

1978թ. Չինաստանի կոմկուսի կենտկոմի պատմական նստաշրջանից ի վեր, Դեն Սիաոպինի նախաձեռնությամբ, Չինաստանի արդիականացման՝ «բարեփոխումների և բաց դռների» քաղաքականության կենսագործման համար միջազգային համակրելի միջավայր ստեղծելու նպատակով Պեկինի արտաքին քաղաքականության մեջ գաղափարական ուղղվածությունն իր տեղը զիջեց գործնական դիվանագիտությանը: Երկրի տնտեսության արդիականացման գործընթացի խթանման նպատակով ՉԺՀ-ը սկսեց ակտիվորեն անդամագրվել միջկառավարական և ոչ-կառավարական, հատկապես ֆինանսական կազմակերպությունների մեջ՝

աստիճանաբար դուրս գալով մատճեղունյան ժամանակաշրջանի միջազգային մեկուսացվածության վիճակից⁶:

Չինական քայառչության և արտաքին քաղաքականության գլխավոր ուղղություն դարձած հակասովետիզմը ծառայեց Հեռավոր Արևելքում ԽՍՀՄ-ի դեմ հակակշիտ ապահովելու մտադրությամբ ԱՄՆ-ՉԺՀ-ի միջև 1969թ.-ից բացահայտ երկխոսության հաստատմանը⁷: Փաստորեն, առաջնորդվելով երկու կայսերապետությունների միջև շարյաց փոքրագույնի սկզբունքով, Պեկինը նախապատվությունը տվեց Վաշինգտոնի հետ հարաբերությունների բարելավմանը⁸: Արդյունքում երկու երկրների միջև 1972թ. դիվանագիտական կապեր հաստատվեցին, որոնք սմյուսանդվեցին 1976թ. խորհրդային ծավալապաշտության դեմ պայքարում համագործակցության շուրջ ձեռք բերված համաձայնությամբ⁹: Հարկ է նկատել, որ ԱՄՆ-ի հետ մերձեցման ձգտումը պայմանավորված էր ոչ միայն Մոսկվայից ու Տոկիոյից Պեկինի կախվածության թուլացման, այլև ՉԺՀ-ի տնտեսության ու զինված ուժերի արդիականացման գործընթացների համար ԱՄՆ-ից տնտեսական աջակցության ապահովման ակնկալիքներով¹⁰:

Ուշագրավն այն է, որ արդիականացման ուղին բռնած ՉԺՀ-ն իր «թշնամիներին ու բարեկամներին», այդ թվում մերձսովորաբանեյան, սկսեց տարրորոշել ոչ թե Վաշինգտոնի կամ Մոսկվայի հետ ունեցած հարաբերությունների կտրվածքով, այլ երկրի բարեվախումների ուղղությամբ նրանց աջակցությունն ապահովելու հրամայականով¹¹:

1978թ. Չինաստանը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Օմանի, Ջիբութիի, Հորդանանի և Լիբիայի հետ՝ սկիզբ դնելով Պարսից ծոցի և Արաբական թերակղզու երկրների ուղղությամբ իր առաջխաղացմանը¹²: Այս գործընթացն ուղեկցվեց չինացի քաղաքական գործիչների կողմից արաբական մի շարք երկրներ կատարած այցելություններով, որոնց ընթացքում վերջիններիս հաջողվեց անհրաժեշտ տեխնոլոգիաներ գնելու նպատակով արաբական բանկերից 1 մլրդ. դոլլարի փոխառություն ստանալ: Այնուհանդերձ, Պեկինը չկարողացավ հասնել Սաադյան Արաբիայի կողմից ՉԺՀ-ի ճանաչմանը և նրա հետ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների վախճանակմանը, որն իր հերթին կհանգեցներ Բահրեյնի, Կատարի, Միացյալ Արաբական Էմիրությունների հետ

դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը¹³: Խնդիրն այն է, որ Սառայան Արաքիան ՉԺՀ-ի նկատմամբ մախապատվությունը տույլ տա էր Թայվանի հետ դիվանագիտական և առևտրային սերտ հարաբերություններին՝ բավարարելով վերջինիս մավթային պահանջարկի մեծ մասը¹⁴: Այս ամենն այնուհանդերձ խոչընդոտ չհանդիսացավ, որպեսզի Չինաստանը բացահայտ սատարի ՕՊԵԿ-ի անդամ երկրների, այդ թվում սաուդյանների կողմից նավթը որպես ճնշամիջոց օգտագործելու քաղաքականությունը: Հետևելով ՕՊԵԿ-ի անդամ երկրների օրինակին, Պեկինն իր հերթին 1978թ. հունվարին 8 %-ով բարձրացրեց ՉԺՀ-ից ճապոնիա արտահանվող նավթի գները¹⁵:

Իրանի հետ հարաբերությունների առնչությամբ հարկ է նշել, որ եթե նախքան 1979թթ. ՉԺՀ-ը սատարում էր Հարավ-արևմտյան Ասիայում ԱՄՆ-ի օգնությամբ հզորագույն ռազմական ուժ դառնալուն ուղղված Իրանի շահի ջանքերը¹⁶, ապա իսլամական հեղափոխությունից հետո Պեկինն իր աջակցությունը հայտնեց Խոմեյնու գլխավորած իսլամական հեղափոխությանը: Չինաստանը չէր կարող հաշվի չառնել Իրանի կարևոր ռազմավարական դիրքը, Սիջին ու Մերձավոր Արևելքում, ինչպես նաև Ասիայում Թեհրանի աճող ազդեցությունն ու իսլամական աշխարհի առաջնորդի դերի նկատմամբ նրա հավակնությունները: Ավելի ուշ, Իրանի հետ հարաբերությունների բարելավման և իր «ասիական համերաշխության» դրսևորման մտադրությամբ, Պեկինը, հրաժարվեց 1979թ. Թեհրանում ամերիկացի դիվանագետների պատանդ վերցնելու առնչությամբ ԻԻՀ դեմ ԱՄՆ-ի և նրա արևմտյան դաշնակիցների կողմից սահմանած տնտեսական շրջափակմանը միանալուց: Դեռ ավելին, Իրանի համար այդ դժվարին պահին ՉԺՀ-ը սկսեց Թեհրանից որոշ ապրանքատեսակներ՝ հատկապես նավթ գնել՝ փոխարենն առաքելով շրջափակման արդյունքում վերջինիս համար անհրաժեշտ պարագաներ¹⁷:

Ինչ վերաբերվում է Իսրայել-իսրայելական հակամարտության նկատմամբ Պեկինի դիրքորոշմանը, ապա հարկ է նշել, որ 1963-65թթ. հիմնված չին-պաղեստինյան հարաբերությունները (1964թ. Պեկինում պաղեստինյան ներկայացուցչություն բացվեց) մնում էին իբրև Պեկինի մերձավորարևելյան քաղաքականության կարևոր գործոն¹⁸: «Մշակութային հեղափոխության» տարիներին Պեկինը սատարում էր 1967թ.-ից պաղեստինցիների անկախ պետություն ստեղծելու

իրավունքը¹⁹, և արաբական աշխարհի հեա հարաբերությունները վնասելու մտավախությունից ելնելով՝ կտրականապես հերքում էր Իսրայել պետության գոյության իրավունքը²⁰: Սակայն 1978թ. մարտից ի վեր Պեկինն Իսրայելի դեմ արաբական հեղափոխական գործի ջերմեռանդ պաշտպանից աստիճանաբար սկսեց անցում կատարել արաբ-իսրայելական հակամարտության նկատմամբ ԱՄՆ-ի որդեգրած քաղաքականության սատարմանը²¹: Չին-եզիպտական հարաբերությունների ջերմացումը, ըստ ամենայնի, պայմանավորված էր իսրայելաեզիպտական սեպարատ բանակցային (քեմփ-դևիդյան) գործընթացի և ռազմավարական որոշ խնդիրների նկատմամբ չին-ամերիկյան դիրքորոշումների համընկնելու հանգամանքով²²:

Փոխադարձ ճանաչման և դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ հայտարարություններ արվեցին նաև Իսրայելի և ՉԺՀ-ի արտաքին գերատեսչությունների ղեկավարների կողմից²³, որոնք նախքան երկու երկրների միջև 1992թ. դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը, ոչ պաշտոնական (հատկապես ռազմական ոլորտում) կապերի հիմնադրման առիթ հանդիսացան²⁴:

Ասիայի, ՄԱ-ի և Աֆրիայի երկրների շրջանում երկրի հեղինակությունն ամրապնդելու նպատակով Պեկինը, նկատի ունենալով Իրանի փորձը, վերանայեց նաև նախորդ իշխանությունների վարած կրոնական քաղաքականությունը՝ դավանանքի նկատմամբ անհանդուրժողականության երևույթները վերջիններխ քերացումը համարելով: Պեկինը հաշվի էր առնում ինչպես մուսուլմանական երկու տասնյակի հասնող երկրների հետ դիվանագիտական կապերի, այնպես էլ ՉԺՀ-ի կարևոր սահմանային շրջաններում ազգային փոքրամասնություն կազմող չինացի մուսուլմանների բնակվելու հանգամանքը²⁵: Չինաստանի մուսուլման փոքրամասնությունների դրությամբ մտահոգություն դրսևորեց նաև Սաուդյան միապետությունը, որոնց «Մշակութային հեղափախությունից» հետո առաջին անգամ թույլատրվեց Սեքքա ուխտագնացություն կատարել: ՉԺՀ-ում վերականգնվեց Իսլամական ասոցիացիան և սկսեցին նշվել կրոնական տոները: Պեկինը թույլատրեց անգամ իրանական մոլլաներին ՉԺՀ-ի մուսուլմանների դրությամբ ուղղությամբ քննություն անցկացնել: Հարկ է նկատել, որ կրոնի հարցերում չինական իշխանությունների

քաղաքականության ազաականացումը հիմնականում կոչված էր ազգային փոքրամասնությունների կողմից Պեկինի արդյականացման ուղեգծի աջակցության ապահովմանը²⁶:

Այսպիսով, թեև 1970-ականների երկրորդ կեսից ի վեր Պեկինը տնտեսապես ակտիվացավ, այնուհանդերձ, քաղաքականապես շարունակեց լուսանցքային դեր խաղալ ՄԱ-ում՝ ներքուստ դժկամորեն և զուցե ժամականավորապես ընդունելով ԱՄՆ-ի գերակայությունը: Այս իրավիճակը շուտով լրջորեն փոխվեց՝ կապված ոչ միայն Չինաստանի տնտեսական աճի և միջազգային գործերում աճող դերակատարության հետ, այլ ՉՉՀ-ՄԱ տնտեսական հարաբերությունների լուսանցքային բնույթը փոխող երկու «բարենպաստ հանգամանքների»՝ 1980-ականներից ՉՉՀ-ից ՄԱ գեների աննախադեպ արտահանման և 1990-ականներից ՄԱ-ից ՉՉՀ նավթի աննախադեպ ներկրման շնորհիվ:

AGHAVNI HARUTYUNYAN (IOS)

PRC'S MIDDLE EASTERN POLICY BY THE LATE 1970's

1966-1976 Cultural Revolution paralyzed China's relations with the outside world, including the Middle East. But with the accession of Deng Xiaoping, Beijing started to adopt a less ideological (revolutionary ideology of self-reliance) and more practical (Open Door) policy, with the aim of creating a favorable international environment for China's modernization program. Beijing no longer made a state's relations with Washington or Moscow the criterion for distinguishing between enemy and friend; instead, benefits to China itself became the basis of decisions. This approach led to relations with almost all Middle Eastern, especially pro-Western countries and a substantial increase in Chinese influence as a result. China's economically activation in the Middle East, which although remained marginal by the late 1970-s, was soon to change seriously thanks to two factors: massive and unprecedented arms export in the 1980s and equally massive and unprecedented oil import since the 1990.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Зоммер Т., Китайская карта, 900-миллионный народ на пути к 2000 году, М., 1980, с. 264. «Մշակութային հեղափոխության» տարիներին, հատկապես 1966-68թթ., Պեկինն իր դիվանագետներին հետ էր կանչել ՄԱ-ի բոլոր երկրներից: ՉՉՀ միակ դեսպանը գտնվում էր Եգիպտոսում:
2. 1960-61թթ. չին-խորհրդային կապերի խզումից հետո պան-արաբական ազգայնականության նկատմամբ ՉՉՀ-ն առավել արմատական դիրքորոշում գրավեց, քան ԽՍՀՄ-ը: Վերջինիս դաշնակիցներ Եգիպտոսի ու Սիրիայի հետ

- ՉժՀ-ի հարաբերությունները ստեղծելով, իսկ արևմտամետ Իրանի ու Թուրքիայի հետ՝ ջերմացան:
3. Guang Pan, China's Success in the Middle East, The Middle East Quarterly, Vol. IV: No. 4, Dec., 1997. 1971թ. ՉժՀ-ը դիվանագիտական կապեր հաստատեց ԱՄ-ի արևմտամետ երեք երկրների՝ Թուրքիայի, Իրանի և Լիբանանի հետ:
 4. Yitzhak Shichor, Competence And Incompetence: The Political Economy of China's Relations With The Middle East, Asian Perspective, Vol. 30, No. 4, 2006, p. 39.
 5. TACC, Атлас, No. 40 (691), 6.10.1970, с. 53.
 6. Evan S. Mcdeviros and M. Taylor Fravel, China's New Diplomacy, Foreign Affairs, Council on Foreign Relations, November/December, 2003, p.1.
 7. TACC, Атлас, No. 13 (768), 28.4.1972, с. 14. Այդ հարցում մեծ դեր խաղաց ԱՄՆ-ի «շինական լորթին»՝ ի դեմս ամերիկյան քաղաքական գործիչների, գործարարների և հրապարակախոսների, որոնց հետևում կանգնած էին Ֆորդի և Ռոքֆելլերի հիմնադրամները:
 8. Yitzhak Shichor, The Middle East in China's Foreign Policy 1949-1977, Cambridge University Press, 1979, p. 168.
 9. Encyclopedia Year Book 1977, Grolier Incorporated, USA, 1977, p. 159. Չինացիներին դուր չէր գալիս ԱՄՆ-ի դետումսը ԽՍՀՄ-ի հետ: 1977թ. սեպտեմբերի 26-ին ՉժՀ-ի միջուկային փորձարկումը ցույց տվեց, որ Պեկինը ի վիճակի է իր պաշտպանությունն ամրապնդել ԽՍՀՄ-ի ռազմական սպառնալիքի դեմ:
 10. Блок А.Е., Внутренняя и Внешняя политика КНР в трудах американских авторов начала 1970-х годов, Информационный Бюллетень, (N 94), Вопросы истории и историографии КНР, М., 1978, с. 52.
 11. Flynt Leverett and Jeffrey Bader, Managing China-U.S. Energy Competition in the Middle East, The Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts Institute of Technology, The Washington Quarterly, 29:1, 2005, pp. 187-201.
 12. Китай и арабский мир, TACC, БПИ, N 236, 5.12.1979г., с. 41. Ծոցի տարածքում երկրների և Պեկինի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման գործում իբրև միջնորդ հանդես եկավ Թեհրանը՝ Օմանի հետ հարաբերությունների կարգավորման և Բահրեյնի հետ հաստատման մպատակով:
 13. "South China Morning Post", Hongkong, 31.05.1979.
 14. Политика Китая в отношении Саудовской Аравии, TACC, Атлас, N 32 (1101), 11.8.78, с. 46. Չինաստանի հետ հարաբերությունների հաստատումից խուսափելու հարցում ոչ պակաս դեր էր խաղում մահ կոմունիզմի նկատմամբ թագավոր Խալեդի խոր անվստահության հանգամանքը: Այս մասին տե՛ս "Far Eastern economic review" 7.12.1979.
 15. المستقبل, 10.11.1979: Նավթի արդյունահանումն ավելացնող Չինաստանը մտադիր էր ՕՊԵԿ-ի նմանությամբ՝ նոր կազմակերպություն ստեղծել, եթե ՕՊԵԿ-ը հրաժարվեր ընդունել ՉժՀ-ին իր շարքերը: ԱՄՆ-ի Կենտրոնական Հետախուզության վարչության գնահատականներով՝ չինական ցամաքային պաշարները (հայտնաբերված և հավանական) համեմատվում էին ԱՄՆ-ում ղեռնա չօգտագործված պաշարների հետ, այսինքն՝ 39 մլրդ. բարել: Այս մասին տե՛ս "Le Mond Diplomatique", Paris, April, 1979.
 16. Bates Gill, Chinese Arms Exports To Iran, Middle East Review of International Affairs, Journal, Vol. 2, No. 2, May, 1998. Պեկինի համար շահական Իրանը Պարսից ծոցի ուղղությամբ ԽՍՀՄ-ի ծավալապաշտության դեմ պարիսպ՝ «ընդհանուր բշնամու դեմ միասնական ճակատ» կամ «պաշտպանական գոտի» էր:
 17. Белов Е., Ушаков В., Китай-Иран: состояние и перспективы отношений (1978-1988гг.), Восток и Современность, Научно-информационный Бюллетень, No. 4 (50), М., 1988, с. 38.
 18. Китай и Палестинская проблема (1964-1976гг.), Информационный Бюллетень, N 103, Экз. N 00521, М., 1979, с. 149.

19. ТАСС, БПИ, No. 132, 10.7.1979, с. 93.
20. "Магэи" о китайской политике на Ближнем Востоке, ТАСС, Атлас, N 28 (1094), 14.7.78, с. 48.
21. ТАСС, БПИ, No. 132, 10.7.1979, с. 39; ТАСС, Атлас, 12 (1081), 24.3.78, с. 51; "Far Eastern economic review", 7.12.1979.
22. Щербухина И., Отношения Египта и Китая после октябрьской войны 1973г., Информационный Бюллетень, N 103, Экз. N 00521, М., 1979, с. 97. Դեկինը ռազմական աջակցություն ցուցաբերեց Կաիրին՝ «ՄԻԳ-19» և «ՄԻԳ-20» խորհրդային արտադրության ինքնաթիռների շարժիչներ տրամադրելով: Այս մասին տես նաև ج. آء، 10.11.1979:
23. "South China Morning Post", Hongkong, 5.05.1979.
24. Yitzhak Shichor, Mountains Out Of Molchills: Arms Transfers In Sino-Middle Eastern Relations, Middle East Reviv of International Affairs, Journal, Vol. 4, No. 3, September 2000.
25. "New York Times", 15.6.1983. 1982թ. ազգային մարդահամարի արդյունքում ստացած վիճակագրությունը ցույց էր տալիս, որ Չինաստանի ազգային փոքրամասնությունների շրջանում մուսուլմանների թիվը կազմում էր մոտ 13 մլն., իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով 20 մլն. մարդ: Սինցյանում կար 12.000 գործող մզկիթ, 15.000 մուսուլման հոգևորական:
26. "Far Eastern Economic Review", 7.12.1979.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԵՎԱ
(ՄԻ)
ՃԱՊՈՆԻԱՅԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՈՐՈՇ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՍԱՄԲ 1973Թ. ՆԱՎԹԱՅԻՆ ՃԳՆԱԺԱՍԻ
ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ

1973թ. հոկտեմբերի 6-ին սկիզբ առավ արաբ-իսրայելական չորրորդ պատերազմը: Պատերազմող կողմերի միջև հրադադարի հաստատման, ԱՄՆ-ի և արևմտյան պետությունների նկատմամբ ճնշում գործադրելու նպատակով, Նավթ Արդյունահանող Արաբական Երկրների Կազմակերպությունը (ՆԱԱԵԿ)¹ ի դեմս Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆեյսալի², 1973թ. հոկտեմբերի 20-ին հայտարարեց նավթի գների 70%-ով բարձրացման և 5%-ով նավթարդյունահանման կրճատման վերաբերյալ³: ՆԱԱԵԿ-ի կողմից Իսրայելի գլխավոր դաշնակիցներ համարվող Սիադյալ Նահանգներին ու Նիդեռլանդներին նավթի վաճառքի արգելման որոշմամբ սկիզբ դրվեց վերջիններիս նկատմամբ արաբական նավթարդյունահանող երկրների կողմից կիրառվող նավթային էմբարգոյին: Նավթն իբրև քաղաքական և տնտեսական զենք օգտագործելու մասին ՆԱԱԵԿ-ի որոշումը տնտեսական լուրջ ճգնաժամի պատճառ դարձավ արաբական նավթից կախում ունեցող երկրներում՝ ԱՄՆ-ում, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում և Ճապոնիայում⁴:

Փաստորեն Ճապոնիան ևս արաբների կողմից անուսլոակիորեն դասվեց «ուշ բարեկամական» երկրների շարքին, որի հետևանքով Ճապոնիա արտահանվող նավթի ծավալը կրճատվեց 10%-ով: Ըստ 1973թ. տվյալների՝ Ճապոնիա է ներկրվել ընդհանուր առմամբ 290 մլն. տ. նավթ, որը կազմում էր ամբողջ համաշխարհային արտահանման մոտ 8%-ը: Տոկիո ներկրվող նավթի մոտ 43%-ն առաքվում էր արաբական երկրներից, ընդ որում՝ Սաուդյան Արաբիայից՝ 10,7%, Զուվեյթից՝ 6,9%⁵, իսկ 16%-ն առաքվում էր Ինդոնեզիայից⁶: Այդ հանգամանքը բացասական ազդեցություն ունեցավ «ծագող արևի երկրի» տնտեսության վրա, քանի որ վերջինիս սպառողական էներգիայի 70%-ը ստացվում էր նավթից⁷:

Հարկ է նշել, որ մինչ 1973թ. Տոկիոն գլխավորապես համագործակցում էր Իրանի հետ⁸, որը մինչ 1973թ. էմբարգոն, ապահովում էր Ճապոնիա առաքվող նավթի 41%-ը⁹: Սակայն 1973թ. էմբարգոյի կիրառումից հետո ԱՄՆ-ի կողմից իրանական նավթի մեծաքանակ ներկրման արդյունքում համապատասխանաբար կրճատվեց Ճապոնիա առաքվող նավթի քանակը (1973թ.՝ 31% նավթ)¹⁰:

Ստեղծված իրավիճակում, երկիրն անհրաժեշտ վառելահումքով ապահովելու նպատակով, Ճապոնիան հայկադրված էր վերսնայել ալյաբական երկրների նկատմամբ իր դիրքորոշումը՝ հստակ գիտակցելով, որ այդուհետ նավթ գնելու համար գոտ Ֆինանսական միջոցներն անբավարար են¹¹: Այդ մասին անգամ հայտարարել է ԱՄՆ-ում Ճապոնիայի նախկին դեսպան Գոմիիկո Տոգոն՝ նշելով. «Ճապոնիան մինչև 1973թ. Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ կշռադատված քաղաքականություն չէր վարում, քանի որ դրամի առկայության դեպքում մենք միշտ կարող էինք նավթ գնել»¹²:

Այսպիսով, արաբական երկրների հետ հարաբերությունների հաստատման առաքելությամբ Մերձավոր Արևելք (ՄԱ) գործուղվեց Ճապոնիայի վախժարչապետ Տակեո Սիկին, որը 1973թ. դեկտեմբերի 10-28-ը այցելություններ իրականացրեց Եգիպտոս, Իրաք, Կատար, Զուվեյթ, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ (ԱՄԷ), Սաուդյան Արաբիա, Սիրիա: Փոխվարչապետին հաջողվեց նավթաըլունահանող արաբական երկրներին *համոզել*, որպեսզի վերջիններս Ճապոնիային դասեն «բարեկամական տերությունների» շարքին¹³:

Հարկ է նշել, որ Ճապոնիան, բոլոր դեպքերում, ստիպված էր գնալ նաև որոշ զիջումների և վերանայել իր դիրքորոշումն արաբիսրայելական հակամարտության մասնակից կողմերի նկատմամբ: Եթե մինչ այդ Ճապոնիան պաշտպանում էր արաբիսրայելական հակամարտության նկատմամբ ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը, ապա այժմ դատապարտում էր Իսրայելի քաղաքականությունն արաբների նկատմամբ: Այդ դիրքորոշումն ակնհայտ դարձավ, երբ 1973թ. նոյեմբերի 22-ին Ճապոնիան ընդունեց 1967թ. նոյեմբերի 22-ի՝ Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության (ՄԱԿ) Անվտանգության Խորհրդի կողմից ընդունված N 242 բանաձևը, համաձայն որի, Իսրայելը պարտավորվում էր դուրս բերել իր զորքերը գրավյալ տարածքներից¹⁴: Բացի այդ, Տոկիոն ստիպված էր նաև կիսապաշտոնական հարաբերություններ հաստատել Պաղեստինի ազատագրական կազմակերպության (ՊԱԿ) հետ՝ ընդունելով Պաղեստինի արաբ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը և պաշտպանելով մեթավորարևելյան հակամարտության խաղաղ բանակցային գործընթացում ՊԱԿ-ի մասնակցության անհրաժեշտությունը¹⁵: Ավելին, Ճապոնիան ոչ միայն իր անուղղակի միջնորդությունն էր առաջարկում արաբ-իսրայելական հակամարտության կարգավորման գործընթացին¹⁶, այլ ցանկանում էր կապող օղակ դառնալ նավթաբըրյունահանող և ներկրող երկրների միջև: Այս առնչությամբ հայտարարությամբ հանդես եկավ նաև Ճապոնիայի Էներգետիկայի տնօրեն Ս.Իկուտան, նշելով. «Մենք *պարտավոր ենք* նպաստել նավթաբըրյունահանող և ներկրող երկրների միջև երկխոսության հաստատմանը: Ճապոնիան *կարող է և պետք է* միջնորդ

դառնա Մերձավոր Արևելքի մավթարդյունահանող երկրների և Արևմուտքի միջև»¹⁷: Կարծում ենք, որ մնան կարգի քաղաքական գիշումները կարող էին մավթի ներկրման հարցում ճապոնիային յրացուցիչ երաշխիքներ ապահովել:

Ճապոնական դիվանագիտությանը հաջողվեց հարաբերություններ հաստատել մաս Իրաքի հետ՝ օգտագործելով վերջինիս ներքին խնդիրները¹⁸, և 1974թ. իրաքյան մավթի ներկրման վերաբերյալ միջկառավարական պայմանագիր կնքել: Իր հերթին ճապոնիան պարտավորվում էր մոտ 2 մլրդ. ԱՄՆ դոլարի վարկ և փոխառություն տրամադրել Իրաքին¹⁹: Դեռ ավելին, Իրաքի (այդ թվում մաս Սաուդյան Արաբիայի) մավթաքիմիական համալիրներ գործուղվեցին ճապոնացի փորձագետներ, որոնք իրենց փորձով պետք է նպաստեին անդի մավթարդյունաբերության զարգացման գործին²⁰:

Փաստորեն, ՄԱ-ի երկրներին ուղղված Տակիտի՝ ֆինանսավարկային, տեխնիկական և այլ բնույթի աջակցությունը վճռորոշ դեր խաղաց մշյալ տարածաշրջանում ճապոնիայի տնտեսական ծավալապաշտության խորացման գործում: Կոնկրետ դեպքում, եթե 1974թ. դրությամբ ճապոնական կապիտալն ակտիվ էր միայն տարածաշրջանի հինգ պետություններում՝ Սաուդյան Արաբիայում, Իրանում, Իլաքում, Հորդանսում և Եգիպտոսում, ապա 1980-ականներին այն ակտիվություն ցուցաբերեց մաս Բահրեյնում, ԱՄԷ-ում, Կատարում, Օմանում, Զուվեյթում, Սիրիայում և Եմենում²¹:

Այսպիսով, վերոշարադրյալից կարելի է գալ այն հետևության, որ 1973թ. մավթային ճգնաժամը ճապոնիային ստիպեց վերանայել իր դիրքորոշումը մերձավորարևելյան երկրների հետ հարաբերությունների հաստատման և դրանց հետագա խորացման շուրջ: Կարծում ենք, որ այդ ուղղությամբ ճապոնիայի վարած ճկուն և կշռադատված քաղաքականության շնորհիվ մրան հաջողվեց թե՛ հարթեցնել իր հարաբերությունները մավթարդյունաբերող արաբական երկրների հետ, և թե՛ պահպանել բարի դրացիական հարաբերություններն ԱՄՆ-ի հետ:

YEVA HARUTYUNYAN
(IOS)

THE JAPAN'S POLICY TOWARDS SOME OF THE MIDDLE EASTERN COUNTRIES DURING 1973's OIL CRISES

After the 4th Arab – Israeli war on 6th of October in 1973, OAPEEC decided to increase the prices of oil by 70% and the quantity of oil was decreased by 5% for Israel and those countries which supported Israel's policy toward Arab-Israeli dispute. On October 20, 1973 Saudi Arabian king Feysal announced the establishment of embargo on the USA, its allies in Western Europe and Japan.

Japan, whose economy depended on oil export, considered as one of "unfriendly countries" by the OAPEC and oil export to Japan was declined by about 10% which had its negative influence on Japanese economy.

Until 1973 Japan imported 41% of its oil from Iran at that time the ally of the USA who tried not to interfere in Arab-Israeli dispute. Japan also preferred to get oil from Iran in order not to spoil its relations with the USA.

But after the 1973's oil crisis when USA added its oil import from Iran, Japan enforced finding ways for purchasing oil from the Arab countries. From 10 to 28 December, 1973, Japan's prime-minister Takeo Miki visited Egypt, Iraq, Qatar, Kuwait, United Arab Emirates (UAE), Saudi Arabia and Syria in order to establish relations with the Middle East countries. In result of this trip the Japanese prime-minister succeeded in persuading Arab countries to consider Japan as a friendly country. In order to prove its friendship to Arabs Japan had to review and change its position to the sides of Arab-Israeli dispute. Japan's government accepted the UN Security Council resolution N242, due to which Israeli forces had to withdraw from territories occupied in 1967. Moreover, Tokyo had to establish semi-official relations with Palestine Liberation Movement (PLM), accepting the right of Palestinian people's self-determination. The politicians of "Sun rising country" announced also that they accepted the rights of Palestinians to get their own independent country. Besides, Japan not only offered its mediation for regulation of Arab-Israeli conflict, but also eager to become one of interrelated countries between oil-producing and oil-buying states.

Japanese diplomacy also managed to establish relations with Iraq, using the former's internal problems and signed an agreement on Iraqi oil importation. In its turn Japan had to give Iraqi government about 2 billion USD credit and lending. Furthermore, Japanese technical experts were sent to Iraq (also to Saudi Arabia) in developing oil-industry in this country.

In fact, Tokyo's financial and technical support played a great role in deepening Japanese Middle Eastern expansion. For example, if in 1974 Japanese capital was active only in five Middle Eastern countries such as Saudi Arabia, Iran, Iraq, Jordan and Egypt, in 1980's its capital activity also spread to Bahrain, UAE, Qatar, Oman, Kuwait, Syria and Yemen.

Eventually due to Japanese "flexible policy", it could establish good relations with Arab countries meanwhile keeping its good relations with the USA. As a result Japan's government managed to overcome the difficulties of 1973's oil crisis and provided its country with vitally important fuel.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. www.cnr.vt.edu/lsg/intro/oil.pdf. 1968թ. հունվարի 9-ին Բեյրութում կնքվեց պայմանագիր Ջուվեյթի, Սաուդյան Արաբիայի և Լիբանանի միջև՝ Նավթ Արդյունահանող Արաբական Երկրների Կազմակերպության (ՆԱԱԵԿ) ստեղծման վերաբերյալ: ՆԱԱԵԿ-ը մշտական գործող միջազգային կազմակերպություն է, որը ստեղծվել է մավթարդյունահանող տերությունների կողմից՝ նավթի գները կանոնակարգելու նպատակով: ՆԱԱԵԿ-ի կազմի մեջ են մտնում միջավորարևելյան 11 պետություններ՝ Ալժիրը, Բահրեյնը, Եգիպտոսը, Իրաքը, Ջուվեյթը, Լիբանանը, Կատարը, Սաուդյան Արաբիան, Սիրիան, Թունիսը և Արաբական Սիացյալ Էմիրությունները (ԱՄԷ): Այս կազմակերպությանը գլուխնեն

- գործում է նաև մեկ այլ տարածաշրջանային, մշտապես գործող ոչ պետական կազմակերպություն՝ Նավթ Արդյունահանող Երկրների Կազմակերպությունը (ՆԱԵԿ), որը հիմնվել է 1960թ. սեպտեմբերի 10-14-ին կայացած Բաղդադի գիտաժողովի ընթացքում: ՆԱԵԿ-ի նպատակն է նավթարդյունահանող երկրների գործունեությունը վերահսկելու և նավթի կայուն զանգված պահպանելու ուղղությամբ ընդհանուր քաղաքականության մշակումը: Սկզբնական շրջանում այս կազմակերպության անդամներն էին Իրանը, Իրաքը, Քուվեյթը, Սաուդյան Արաբիան և Վենեսուելան: Հետագայում այս կազմակերպությունը հիմնադրող հինգ պետություններին միացան նաև 9 պետություններ՝ Կատարը (1961), Ինդոնեզիան (1962), Լիբանանը (1962), ԱՄԷ (1967), Ալժիրը (1969), Նիգերիան (1971), Էկվադորը (1973—1992, 2007), Գաբոնը (1975—1994), Անգոլան (2007): Ներկայումս ՆԱԵԿ-ն ունի 13 անդամ և վերջինիս հսկողության տակ է գտնվում համաշխարհային նավթային պաշարների մոտ 2/3-ը:
- 2 1973թ. որոշակիորեն սրվեցին սառուղա-ամերիկյան հարաբերությունները: ԱՄՆ-ը մի կողմից ձգտում էր լավ հարաբերություններ պահպանել Սաուդյան Արաբիայի և արաբական այլ պահպանողական երկրների հետ, իսկ մյուս կողմից վիթխարի ուսգնա-տնտեսական օգնություն էր ցույց տալիս Իսրայելին: Վերջին փաստը նպաստում էր Սաուդյան Արաբիայում հակաիսրայելական տրամադրությունների ուժեղացմանը՝ վտանգի տակ դնելով նաև սառուղաամերիկյան հարաբերությունները: Այս մասին տե՛ս Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, Եր., 2007թ., էջ 363:
- 3 *Кадауxito Togo, 50 лет японской дипломатии (1945-1995), М., 1996г., с. 120; Wu Yuan – Li, Japan's Search For Oil, A Case Study On Economic Nationalism And International Security, Stanford, 1977, p. 1.*
- 4 Նավթային էմբարգոյի հետևանքով նավթի մեկ բարելի գինը համաշխարհային շուկայում բարձրացավ 5.12-ից մինչև 11.65 ԱՄՆ դոլար: Այս մասին տե՛ս Ռուբեն Կարապետյան, Արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմություն, Եր., 2003թ., էջ 205:
- 5 Wu Yuan – Li, նշվ. աշխ., էջ 72:
- 6 *Вербицкий С.И., Япония: время сложных перемен, М., 1974г., с. 29.*
- 7 William Polk, նշվ. աշխ., էջ 417.
- 8 Այդ ժամանակ իրանական պետության առաջնորդն էր ամերիկամետ միապետ Ռեզա շահը, որն իր հավատարմության դիմաց խոշոր ֆինանսական օգնություն էր ստանում Միացյալ Նահանգներից: ԱՄՆ-ի հետ քարի դրացիական հարաբերություններ պահպանելու նկատառումից ելնելով՝ Իրանը չէր միջամտում արաբ-իսրայելական հակամարտությանը: Այս մասին տե՛ս *Калъвокаресси П., Мировая политика после 1945 года, М., с. 137.*
- 9 Որոշ տվյալների համաձայն՝ 1973թ. Իրանից ճապոնիա ներմուծվող նավթը կազմել է 37,3 %: Այս մասին տե՛ս *Богатуров А.Д., Японская дипломатия в борьбе за источники энергетического сырья (1970-1980гг.), М., 1988г., с. 108.*
- 10 Wu Yuan – Li, նշվ. աշխ., էջ 72:
- 11 Հարկ է նշել, որ մինչ այդ ճապոնիան արաբական երկրների հետ իր տնտեսական և քաղաքական հարաբերություններն իրականացնում էր ԱՄՆ-ի միջնորդությամբ: Այդ դիրքորոշումը պայմանավորված էր նրանով, որ ճապոնիայի տարածքում երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո տեղեկյալվել էին ԱՄՆ-ի զորքերը: Այդ իրավիճակը տևեց մոտ 7 տարի և ավարտվեց Սան-Ֆրանցիսկոյի խաղաղության պայմանագրի (1952թ. ապրիլին) կնքմամբ: Վերջինիս զուգահեռ, ԱՄՆ նաև ճապոնա-ամերիկյան, այսպես կոչված, «Անվտանգության պահպանման պայմանագիր» պարտադրեց ստորագրել, որի համաձայն՝ ԱՄՆ իրավունք էր ստանում տեղակայել իր օդային, ծովային և ցամաքային զորքերը ճապոնիայի տարածքում: Այսպիսով, ճապոնիան, լինելով ԱՄՆ-ի ռազմական դաշնակիցը, ձգտում էր իր արտաքին քաղաքականությունը համապատասխանեցնել

- ամերիկյան արտաքին քաղաքականության հետ: Այս մասին տե՛ս Вербицкий С.И.,
 ցվ. աշխ., էջ 47.
- 12 Yositsu Michael M., Caught In The Middle East, Toronto, 1984, p. 3.
- 13 Богатуров А.Д., ցվ. աշխ., էջ 107:
- 14 <http://www.un.org/russian/document/scresol/1967/>
- 15 Այդ մասին 1975թ. փետրվարի 6-ին ճապոնական խորհրդարանում հայտարարեց
 փոխվարչապետ Տակեո Միկիմ:
- 16 Ճապոնական միջնորդության ելույթումը կայանում էր նրանում, որ վերջինս փորձում
 էր ՆԱՍԵԿ-ին համոզել, ելնելով տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակից, գնալ
 «փոխգիջումների»՝ ԱՄՆ-ի և Իսրայելի հետ հարաբերությունները վերականգնելու
 նպատակով: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ արաբական
 տարածքում է տեղակայված իսրայելական զորքերը, դա փաստորեն նշանակում էր
 միակողմանի գիջումներ նախաարդյունահանող արաբական երկրների կողմից:
- 17 Богатуров А.Д., ցվ.աշխ., էջ 108:
- 18 Իրարն, իր քնական պաշարների պահպանման նկատառումներից ելնելով, երկրից
 դուրս էր մղել ստանդարտ կասյիտալը. որի արդյունքում անդր-ազգային
 ընկերությունները (ԱԱԸ) քողոքարկել էին Իրաքի դեմ:
- 19 Богатуров А.Д., ցվ.աշխ., էջ 66:
- 20 Նույն տեղում, էջ 113-114:
- 21 Ульянов С.С., Ежегодник, Япония 1975, Энергетические проблемы Японии: их
 влияние на экономику, Наука, М., 1975, с. 161.

**ՀՄԱՅՆԱԳՅԱՆ ՀԱՄՄՏԻԿ
(ԱԻ)
ԱՐԵՎԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆԱ ԼՃԻ ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ**

Արևի պաշտամունքը սկիզբ է առել Հայկական լեռնաշխարհում վաղնջական ժամանակներից և հաքարամյակներ շարունակ: Այս երևույթի հնագույն նյութեղեն վկայություններն են ժայռապատկերներում հանդիպող արևի զանազան պատկերումները, բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի դամբարաններից հայտնաբերված ամենատարբեր պաշտամունքային իրերը: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ժայռավոր կոմպոզիցիոն սյուժեներում արևի մարդակերպ աստվածությունների կերպարները՝ կենդանիների և արևի երկրաչափական պատկերների ուղեկցությամբ: Այս պաշտամունքի նյութեղեն վկայություններ առկա են նաև վաղ երկաթե դարի մշակույթում՝ դամբարաններից գտնված հնագիտական նյութերում, խեցեգործական առարկաների՝ ստվարների, կուժերի, թասերի վրա, որոնց հիմնական մասը ծիսական կիրառություն են ունեցել:

Այս ողջ հնագիտական նյութը, ինչպես նաև մեր հոգևոր բանավոր մշակութային ժառանգությունը՝ ավանդությունները, էպոսը, լեգենդները, հանելուկները, հեքիաթները, ծեսերն ու սովորույթները վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների (ինչպես նաև այլ հնագույն ժողովուրդների, օրինակ՝ եգիպտացիների) համար արևը հանդիսացել է նրանց կենսափիլիսոփայության առանցքներից մեկը, նրա հետ է կապվել բնության և կյանքի զարթոնքը, զարման վերադարձն ու ընդհանրապես վերածնության, պտղաբերության և արդարության գաղափարները:

Արևի պաշտամունքի հնագույն օրրան է Վանա լճի ավազանը: Այս մասին են վկայում թե՛ երկրորդ հազարամյակի խեթական, թե՛ ավելի ուշ շրջանի ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում, ինչպես նաև հայկական առասպելներում և ավանդազրույցներում պահպանված նյութը: Խեթական աղբյուրները ներկայացնում են Արևին նվիրված հիմներ¹, ինչպես նաև Օվկիանոսի կողմից Արևի առևանգման², Արևի և Օվկիանոսի մասին առասպելներ³, որոնցում առկա են ծովից բարձրացող, ինչպես նաև Օվկիանոսի մեջ սուզվող Արևի մասին պատկերացումները: Ըստ հանրահայտ ռուս գիտնական լեզվաբան Վյաչեսլավ Իվանովի, ծովից կամ մեծ լճից ծագող արևի մասին խեթական այս պատկերացումները կարող են կապված լինել խեթերի նախնական տարածման շրջաններից արևելք ընկած որևէ մեծ լճի կամ ծովի հետ: Եվ վարկած է առաջադրում, որ դա կարող է լինել նաև Վանա

լինը⁴: Խեթական վերոնշյալ Արևին նվիրված հիմները մեզ են հասել խեթական միջին թագավորության շրջանից: Դրանք ծխական տեքստեր են, որոնք հավանաբար արտասանվել են Արևի աստծուն զոհաբերություններ կատարելիս: Հետևյալ հատվածում խոսվում է Արևի՝ ծովից ծագելու մասին. «Տե՛ր իմ, Երկնային Աստված Արև, մարդկության հովիվ: Ծովից ես դու բարձրանում վեր, երկնային Աստված Արև»: Մյուս առասպելում խոսվում է այն մասին, որ Օվկիանոսը (ծովը կամ մեծ լիճը) բարկանալով երկնքի, երկրի ու մարդկային ցեղի վրա, կլանում է Արևին: Նշենք, որ հնագույն առասպելաբանական մտածողության համաձայն, ծովը, ջրային տարերքը նույնացվում են մահ անդրաշխարհի հետ, և այս առասպելում ի հայտ են գալիս այն պատկերացումները, որ Օվկիանոսը կլանում է մայր մտնող Արևը, որն առավոտյան վերադարձվում է պտղաբերության հովանավոր խեթական Տելեայինուս աստծո կողմից: Հաջորդ առասպելում պատմվում է այն մասին, թե ինչպես է Օվկիանոսը հյուրընկալում Արևին՝ նրա համար պատրաստելով գահ, փղոսկրյա սեղան, իսկ Արևի Աստվածը երկնականարով ճանապարհ է ընկնում Օվկիանոսի մոտ և իջնում ներքև հանգստանալու: Ուշագրավ է, որ ըստ վանեցիների պատկերացման, Արևի ննջարանը գտնվում է հենց Վանա լճի հատակին. «Արևը կըմտնի ծովը, կըլողնա, մաքրվելու և հանգչելու ըրած ուղևորութենեն... անոր անկողինը ծովում սուկը ձգված է փրփուրի վրա»⁵:

Ավելի ուշ, ուրարտական ժամանակաշրջանում, Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշայան՝ հայկական Վանը, հանդիսանում է արևի աստված Շիվինիի⁶ և նրա կնոջ՝ Տուշայուեայի պաշտամունքային կենտրոնը: Վերջինիս անունով էլ կոչվել է Տուշայա-Վան քաղաքը: Այս առումով հայկական ավանդազրույցներում պահպանվել է Վանա լճի ավազանում գտնվող Արճակ լճի հետ կապված երկու ավանդություն: Արճակի ջրերում ապրում են մի հրեղեն տղամարդ, մի հրեղեն կին և մի հրեղեն ձի՝: Ըստ մյուս լեգենդի՝ Արճակի լճում ապրում է հրեղեն հարսը, որը լողացել է Արճակի աղբյուրում: Ասում են, թե այս աղբյուրի ջուրը խմողը կբոքոքվի անարատ սիրով, իսկ ծայնն էլ անուշ կդառնա⁶: Ենթադրելի է, որ այս հրեղեն հարսի կերպարում պահպանվել է Արևի աստվածուհու մասին Վանա լճի շրջակայքում գոյություն ունեցող հնագույն հավատալիքների արձագանքը, աստվածուհու, որն օժտված է սիրո և պտղաբերության գործառնությունով: Իսկ հրեղեն տղամարդու, կնոջ և ձիու մասին ավանդությունում ակնհայտորեն նկատելի է արևային աստվածային գույգի և այդ պաշտամունքի խորհրդանիշը հանդիսացող ձիու մասին պատկերացումների արձագանքը: Հայտնի է, որ հնդեվրոպական առասպելաբանություններում արեգակը պատկերացվում է ձիեր լծած կառքով: Հայերին ևս բնորոշ էր ձիու և Արևի աստծո կապը: Քսենոփոնը վկայում է, որ հայերը Արևին կամ Արևի

աստծուն ձիեր են զոհաբերում⁹: Այս մասին վկայում են նաև հնագիտական պեղումների արդյունքում հայտնաբերված ձիու զոհաբերության բազմաթիվ փաստերը:

Հետագայում Վան քաղաքը հայկական առասպելաբանության մեջ կապվում է Շամիրամի հետ, որի կերպարը մասնագետները բխեցնում են Նինվեի Իշթարից (միջագետքյան սիրո և պտղաբերության աստվածուհի): Վան քաղաքը և նրա շրջակայքը, ըստ պատմահայր Խորենոսցու, կառուցել է տվել Շամիրամը¹⁰: Նրա մահը ևս տեղի է ունենում Վանա լճի ափին. փախչելով իրեն հետապնդողներից՝ նա հասնում է ծովի ափին և հուռուքները նետելով ծովը՝ քարանում է¹¹: Ակնհայտ է Շամիրամի կապը Վանի, ինչպես նաև ուրարտական Տուշպուեա արևի դիցուհու կապը Տուշպա-Վան քաղաքի հետ: Հնարավոր է ենթադրել, որ այս երկու կերպարները միաձուլվել են:

Ուրարտական ժամանակաշրջանում Վանա լճի խաղյան դարպասները կոչվող ժայռին է փորագրվել ուրարտական ողջ պետական դիցաբանն արտացոլող պաշտամունքային սեպագիր արձանագրությունը: Խաղին ուրարտական դիցաբանի գերագույն աստվածությունն էր և, դատելով պատկերագրությունից, ունեցել է արևի աստծո հատկանիշներ: Հետագայում նրա կերպարը հավանաբար միաձուլվել է Սիթրայի և հայկական էպոսի չորրորդ ճյուղի գլխավոր հերոս Փոքր Մհերի հետ: Ըստ ավանդության հենց այդ նույն խաղյան՝ հետագայում Մհերի դուռ կոչվող դարպասից է ներս մտել աշխարհի անալոգարությունից խռոված Փոքր Մհերը: Կարծիք է հայտնվել, որ Խաղիի և Սիթրայի պաշտամունքները միաձուլվել են, որին մասնակցել է մի միջնորդ աստվածություն¹²: Խաղիի, Սիթրայի և Մհերի կերպարների նույնականությունը ապացուցվում է նրանց պաշտամունքներում առկա որոշակի ընդհանրություններով, օրինակ՝ առյուծի, գինու և խողովի առկայությունը նրանց պաշտամունքներում¹³:

Հայկական հավատալիքներում արևային հատկանիշներ ունեցող աստվածություններից է նաև Վահագնը. «նա հուր հեր ունէր, ապա թէ բոց ունէր մորուս եւ աչկունքն էին արեգակունք»¹⁴: Վահագնի մականունն էր վիշապաբաղ, այսինքն, վիշապասպան, նա ծնվելուց ամիջապես հետո պայքարի մեջ է մտնում վիշապների հետ և հաղթում է նրանց: Հայկական ավանդապատումներում Վանա լճի մասին պահպանվել է հետևյալ գրույցը. Վանա լճում ապրում էին ահռելի վիշապներ, որոնց հրեշտակները բարձրացնում էին արևի մոտ, և արևը այրում էր նրանց՝ վերածելով սև մոխրի¹⁵: Վահագն էլ, որպես արևային աստված, համարվում է վիշապասպան: Ընդհանրապես, վիշապի հետ արևային աստծո պայքարի մոտիվը հնդեվրոպական հիմնական առասպելական սյուժեներից է: Ծիշտ է, Վահագնի պաշտամունքային կենտրոնները չեն կապվում Վանա լճի հետ. նրան նվիրված տաճարները գտնվել են Աշտիշատում, Ահեվականում, Փոքր Աղբակում,

սակայն երկնքի, երկրի և ծովի երկունքից ծնվող ասածու մասին նկարագրող հետևյալ հատվածը հիշեցնում է արևային աստծո ծովից ծագելու մասին խեթական, վեդայական պատկերացումները. «Երկներ երկին և երկիր, Երկներ և ծովն ծիրանի, Երկն ի ծովուն ուներ զկարմրիկն եղեգնիկ»¹⁶:

Արևի աստծո խորհրդանիշներից է համարվում նաև մեծ թռչունը, արծիվը, որը հանդիպում է հին ժողովուրդների առասպելաբանական պատկերացումներում: Արծիվը երկնային, արևի լույսի, կրակի և անմահության խորհրդանիշն էր¹⁷: Վանա լճի հետ կապված մի ավանդազրույցում, երբ արևը դուրս է գաղիս ծովից, երկրին շատ մոտիկ է լինում և եթե նրա դիմաց դուրս չգա մի մեծ թռչուն, որն իր հսկայական քերով խովանի է անում երկրին, արևը կարող է այրել ու մոխրացնել երկիրը: Թռչնի քերը խանձվում են, նա անկենդան ընկնում է ծովի մեջ, զովանում, բուժվում և մյուս առավոտ կազդուրված նորից դուրս է գալիս արևի դեմ՝ երկրին հովանի անելու¹⁸:

Մեկ այլ լեգենդ էլ է կապված Վանա լճի Արթամար կղզու հետ, որն առավել հայտնի դարձավ Հովհաննես Թումանյանի հրաշալի մշակմամբ: Ըստ այս լեգենդի, ամեն գիշեր երիտասարդ պատանին նետվում էր լիճը և լողալով հասնում իր սիրած աղջկա՝ Թամարի մոտ, որը ջահը ձեռքին սպասում էր նրան: Մի օր էլ կղզու բնակիչները, իմանալով երիտասարդ սիրահարների մասին, հանգցնում են կրակը: Պատանին ալեկոծ լճում կորցնելով ճանապարհը՝ մոլորվում է ալիքների մեջ և մրմնջալով սիրած աղջկա անունը. «Ա ի Թամար, ա ի Թամար, այս ինչ արիր ինձ», - խեղդվում է: Կղզին այդ օրվանից կոչվում է Արթամար¹⁹: Այս լեգենդը որոշ առումներով կարելի է հանգեցնել սիրո և պտղաբերության աստվածուհու և նրա սիրեցյալի՝ մեռնող-հարություն առնող արևային աստծո մասին առասպելության, որը տարածված էր Շումերից ու Աքքադից մինչև Հունաստան, Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ: Շումերում դա Իննանան և Դումուզին են, Աքքադում՝ Իշթարն ու Թամմուզը, Հունաստանում՝ Աֆրոդիտեն և Ադոնիսը, Փոքր Ասիայում՝ Կիբելեն և Ատտիսը, իսկ հայկական հավատալիքներում՝ Արա Գեղեցիկն ու Շամիրամը: Նկատենք, որ Արթամարի լեգենդում տղան զովհում է գիշերով ալեկոծ լճում, որն, ինչպես նշեցինք արդեն, ըստ հնագույն պատկերացումների, խորհրդանշում է անդրաշխարհը: Վերոնշյալ բոլոր աստվածությունները՝ Դումուզին, Թամուզը, Ադոնիսը, Արա Գեղեցիկը ևս մահանում և անդրաշխարհ են ընկնում աստվածուհու սիրո պատճառով: Նրանց մահն ու վերածնունդը խորհրդանշում են բնության մեծ ու փոքր շրջափուլերը՝ ցերեկ-գիշեր, գարուն-ձմեռ: Այս աստվածությունների վերակենդանացմամբ զարթոնք է ապրում բնությունը, վերստին ծագում է արևը:

Այս ուղջ շարադրանքը վկայում է այն մասին, որ Վանա լճում և նրա ավազանում հնագույն ժամանակներից ի վեր տարածված է եղել արևի

պաշտամունքը, որի արձագանքները հասել են մինչև քսաներորդ դարն անգամ: Վան քաղաքի մերձակայքում ապրող հայերի մեջ քսաներորդ դարում տարածված է եղել հետևյալ սովորույթը. արևածագին նորապսակները բարձրացել են տան տանիքին՝ դեմքով շրջվելով դեպի արևը, իսկ ներքևում կանգնած մարդիկ երկնային լուսատուին ուղղված ձոն-երգով արև են խնդրել թագավորի ու թագուհու՝ այսինքն փեսայի ու հարսի համար.

Էգ (այգ), բարև, ա՛յ էգ, բարև,
 Էգն արևուն տանք բարև,
 Տա թագավորին շատ արև,
 Վահե՛ն, Վահե՛ն՝:

Էգ (այգ), բարև, ա՛յ էգ, բարև,
 Էգն արևուն տանք բարև,
 Տա թագուհուն շատ արև,
 Վահե՛ն, Վահե՛ն՝²⁰.

Ուշադրություն դարձնենք, որ այս վերջին բացակայությունը՝ Վահե՛ն, Վահե՛ն, կարծես ակնարկում է Վահագն աստծուն, որին նվիրված մեհյանը Աշտիշատում կոչվում էր Վահեվանյան: Այսինքն, մինչև 20-րդ դարը հասած այս արևապաշտական ծեսն իր ակունքերով հնարավոր է հանգում է Վահեվանյան Վահագնի պաշտամունքին:

HASMIK HMAYAKYAN
 (IOS)

THE SUN CULT IN THE BASIN OF THE LAKE VAN

The Sun cult emerged in the Armenian Highlands from the time immemorial existing for centuries. The most ancient cradle of this cult was the Lake Van basin, which is evidenced by Hittite, Urartian inscriptions, Armenian sources, legends and rituals. The author of the article summarizes the available material as far as it is possible relating the sun cult in the Lake Van basin showing that the tradition survived up to the 20th century among Armenians.

ՏԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Иванов В. В., Луна, упавшая с неба, Древняя литература Малой Азии, Гимны Солнцу, М., 1977, с. 105.
2. Иванов В. В., նույն տեղում, Телепинус и дочь Океана, с. 54-55.
3. նույն տեղում, Солнце и Океан, с. 154.
4. Гамкредидзе Т.В., Иванов В.В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, Тбилиси, 1984, т. 2, с. 896.
5. Մրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ.1, Եր., 1978, էջ 76-77, Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 45:

6. Շիվիհի անունը բացատրվում է խեթերեն ճաճ - աստված, արևի աստված քառով՝ Գամկրելիձե Դ.Յ., Իվանով Բ.Յ., Индоевропейский язык, Гамкрелидзе, В.В. Иванов, Индоевропейский язык, т. 2, с. 791.
7. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 83:
8. Նույն տեղում, էջ 106:
9. Քսենոփոն, Անաբասիս, Բարձրագույնությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, գիրք չորրորդ, (34-36), էջ 98:
10. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Բարձրագույնությունը, Գերաթյուրությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968, գլուխ ԺԶ, էջ 98-101:
11. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գլուխ ԺԸ, էջ 102-103:
12. Дьяконов И.М., К вопросу о символе Халди, Древний Восток, 1983, IV, с. 193.
13. Петросян А., Армянский Мгер, западный Митра и урартский Халди, Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Եր., 2004, էջ 42-60:
14. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գլուխ ԼԱ, էջ 119-120:
15. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 82:
16. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գլուխ ԼԱ, էջ 119-120:
17. Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 2, М., 1982, с. 258-259.
18. Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 3-4:
19. Նույն տեղում, էջ 83-84:
20. Լավրյան Ե., Վասպուրական, Թիֆլիս, 1911, եր. 44; Լեո, երկերի ժողովածու. Խ. 1, Եր., 1966, էջ 269:

ՀՈՎԱՅԹՅԱՆ ԼԵՎՈՆ
(ԶՀԻ)
**ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԾԻ ԵՎ ՀԱԿԱՕՂԱՅԻՆ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՀՐԹԻՈՒՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ
ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ**

Թուրքիայի զինված ուժերի (այսուհետ՝ ՁՈՒ) արդիականացման լայնածավալ ծրագրի համատեքստում ռազմավարական կարևորություն է ներկայացնում տիեզերական հետազոտությունների ազգային հավակնոտ նախագիծը, որը նախատեսում է տիեզերքի ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ ենթակառուցվածքի ստեղծում: Թուրքական «Տիեզերական նախագիծը» առաջադրել է այդ երկրի Ազգային անվտանգության խորհուրդը (թուրք. Milli Güvenlik Kurulu), մշակվել Թուրքիայի գիտության եւ տեխնոլոգիայի բարձրագույն խորհրդի կողմից և հետագայում լայնորեն ուսումնասիրության ենթարկվել պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստերում: Ծրագրի իրականացումը դրված է Թուրքիայի գիտական և տեխնոլոգիական հետազոտությունների խորհրդի (TÜBİTAK) վրա, որը պետք է համագործակցի ՁՈՒ գլխավոր շտաբի, ռազմաօդային ուժերի, տրանսպորտի նախարարության, ինչպես նաև համալսարանների հետ: 2006 թ. Թուրքիան ձեռնամուխ է լինում մոլորակների շարժումների և տիեզերական գործընթացների մշտական ուսումնասիրմանը¹:

Ծրագրի առաջին գործնական քայլը եղավ 2001թ. նախարարների խորհրդի որոշմամբ Թուրքական տիեզերական գործակալության (թուրք. Türk Uzay Kurulu) ստեղծումը, իսկ 2002թ. ընդունվեց «Ազգային տիեզերական գործակալության մասին» օրենքը: Նույն թվականին այդ նպատակներով հատկացվեց շուրջ 250 մլն ԱՄՆ դոլար:

Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին անգամ ակտիվ քայլեր են ձեռնարկվում սեփական արբանյակային համակարգի ստեղծման ուղղությամբ: Հավակնոտ այդ ծրագիրը նախատեսված է ավարտին հասցնել 2015թ.: Ծրագրով, մասնավորապես, նախատեսված է մինչև 2010թ. թուրքական ռազմաօդային ուժերի սպաներից պատրաստել վեց տիեզերագնացներից բաղկացած ջոկատ և մինչև 2012թ. կառուցել ազգային տիեզերակայան: 2012թ. Թուրքիան միանալու է Եվրամիության տիեզերական ծրագրին, սակայն հիմնական շեշտը դրվելու է Լուսնի վրա տիեզերական բազայի ստեղծման և այնտեղ տեղակայվելիք համակարգերի օգնությամբ սահմանակից Հյուսիսային Իրաքում բուրդ գինյալների տեղաշարժերի մասին տվյալներ ստանալու վրա: Տիեզերական հետախուզության տեղեկատվության շնորհիվ թուրքական բանակը կանխարգելիչ միջոցներ կարող է ձեռնարկելու

երկիր գրոհայինների ներթափանցում թույլ չտալու համար, ինչպես նաև ապահովելու է տարանցիկ մավթամուղների ու գազամուղների անվտանգությունը²:

Տիեզերակայանի շինարարությունն իրականացվելու է Հյուսիսում (ԱՄՆ) NASA-ի և Բայկոնուրում (Վազախստան) Ռուսաստանի տիեզերական գործակալության տիեզերանավերի արձակման գործող կենտրոնների վարձի հաշվառմամբ: Մինչև 2012թ. մախատեսված է ավարտել մեկնարկային համակարգի շինարարությունը, որի մպատակով Անկարայի, Մերսինի, Անթալիայի եւ Իզմիրի վիլայեթներում ուսումնասիրվում են հարմար տեղանքները³:

Այն Թուրքիայի կողմից դիտվում է որպես ռազմավարական կարևորության մախագիծ, ինչն առնչվում է քաղաքական, ռազմական, անվտանգության, զիտության ու տնտեսության ոլորտներին: Այն ենթադրում է ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ ռազմական բաղադրիչներ: Ընդհանուր առմամբ այդ մախագիծը մախատեսում է քաղաքացիական-ռազմական կիրառում՝ ներառելով մաև օդային-տիեզերական պաշտպանության համակարգ⁴:

Տիեզերական մախագծով մախատեսվում է միանգ Շվրոպական տիեզերական ծրագրին, 2008թ.՝ բարձր հեռահարության տիեզերանավերի մախագծում և մշակում, տիեզերագնացների պատրաստման ուսումնական ծրագրերի իրականացում, 2009թ.՝ արձակման համակարգի, մոր հրթիռների և հետախուզական արբանյակների արտադրություն, 2010թ.՝ հատուկ հեռադիտակների ձեռքբերում, 2012թ.՝ ազգային տիեզերակայանի կառուցում և 2014թ.՝ «Ազգային հետազոտությունների արբանյակի» արձակում տիեզերք⁵:

Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության խորհուրդը ամերիկյան արբանյակային ծառայություններից հրաժարվելու մպատակով սկսել է հետախուզության եւ հսկողության սեփական արբանյակային համակարգի ստեղծման աշխատանքները՝ շուրջ 200 մլն դոլար ընդհանուր արժեքով: Ենթադրվում է, որ գործարկվելիք այդ համակարգը ռազմավարական դերակատարություն կունենա, հատկապես, Քրդական լսխատավորական կուսակցություն կազմակերպության գործունեության հարցում հետախուզություն ապահովելու գործում⁶:

Առաջին թուրքական «Göktürk RFP» անունը կրող արբանյակային հետախուզական համակարգը կազմված կլինի էլեկտրասպտիկական հսկիչ ուղեծրային արբանյակից եւ մեկական անշարժ ու շարժական երկրային կայաններից: Արտասահմանյան ընկերությունների հետ միասին մրցույթին որպես հիմնական ընկերություն հրավիրվել է մաեւ Թուրքիայի օդագնացության և տիեզերագնացության ընկերությունը (TAI): Ենթադրվում է, որ բարձր հստակությամբ նկարներ երկիր ուղարկելու համար մախատեսված արբանյակի ծրագրի իրագործմանը

կմասնակցեն թուրքական տեղական՝ TAI, ASELSAN ընկերություններն ու Թուրքիայի զինական և տեխնոլոգիական հետազոտությունների խորհուրդը: Թուրքիայի ռազմաօդային ուժերի կողմից «առաջնային ծրագիր» հռչակված արբանյակի ստեղծման հայտամրցումում պատրաստվում են հաղթել արբանյակային արտադրության մեջ մասնագիտացված ամերիկյան, ֆրանսիական, իտալական, իսրայելական, ճապոնական, կորեական և այլ ռազմարդյունաբերական ընկերություններ: 600-650 կմ բարձրության ուղեծրում տեղակայվելիք այդ արբանյակը թուրքական ԶՈՒ-ին կծառայի 4-6 տարի⁷:

Վերջին տարիներին Թուրքիան մտադիր է հիմնովին արդիականացնել երկրի հակաօդային պաշտպանության (ՀՕՊ) համակարգը և զարգացնել ռազմական գործողությունների սեփական հսկահրթիռային պաշտպանությունը (ՀՀՊ): Դա շատ բանով կապված է սպառազինությունների աճող մրցակազմի և զանգվածային ոչնչացման զենքի (ԶՈԶ) ու հրթիռային տեխնոլոգիաների տարածման խնդիրների հետ Մերձավոր Արևելքում⁸:

Մասնավորապես 2006թ. հունիսին Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում պաշտոնապես որոշվեց սկսել ՀՀՊ եւ ՀՕՊ արդիականացման լայնածավալ ծրագրի իրագործումը⁹:

Մասնավորապես 2006թ. սկզբին վարչապետ Էրդողանի գլխավորությամբ պաշտպանական արդյունաբերության քարտուղարության գործադիր կոմիտեն որոշում կայացրեց հեռահար ՀՕՊ համակարգերի ձեռքբերման համար: Հայտամրցույթին մասնակցում են ամերիկյան (Patriot)-ը, ռուսական (С-300ПМУ-2 Фаворит)-ը և ամերիկա-իսրայելյան համատեղ արտադրության (Arrow-2)-ը: Թուրքիան պլանավորում է 2006-2009թթ. ընթացքում գնել մեծ հեռահարության 4 համակարգ՝ 800 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ, իսկ 2010-2014թթ. գրեթե նույն արժողությամբ ձեռք բերել հսկահրթիռային պաշտպանության հեռանկարային 4 համակարգեր: Ռուսական կողմի հետ Թուրքիայի ռազմական ներկայացուցիչները ռուսական գործարան կատարած այցի ընթացքում քննարկել են նաեւ պաշտպանական տեխնոլոգիաների ոլորտում երկկողմ համագործակցությանը վերաբերող հարցեր¹⁰: Երկար ժամանակ վերջնական որոշում չէր կայացվում և 2008թ. մայիսին պաշտպանական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեն վերջնականապես վերահաստատեց ՀՕՊ հեռահար համակարգերի ձեռքբերման անհրաժեշտությունը, որի ընթացքում հաստատվեց նաև չինական համակարգի մասնակցությունը հայտամրցույթին¹¹:

2006թ. օգոստոսին Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Վեջդի Գյոնուլը հայտարարեց, որ պատրաստվում են օտարերկրյա

ռազմական գնումների ուղիներով ԱՄՆ-ից 139 մլն դոլար արժողությամբ SLAM-ER տիպի 50 հրթիռներ գնել: Ըստ աղբյուրների՝ Գլխավոր հաստատել է Թուրքիային այդ քանակի հրթիռներ վաճառելու հարցով ԱՄՆ պաշտպանության և անվտանգության համագործակցության վարչության կողմից ԱՄՆ կոնգրես դիմելու մասին լուրը: Նոր գնվելիք այդ հրթիռները նախատեսված են հեռահար գործողության և օդից ցամաք հարվածներ հասցնելու համար¹²:

Նույն թվականի ապրիլի վերջին Պենտագոնը տեղեկացրել էր ԱՄՆ Կոնգրեսին, որ ծրագրել է ընդհանուր առմամբ 162 մլն դոլար արժողությամբ 50 հատ «AGM-84K SLAM-ER Cruise» կոչված հրթիռներ, դրանց սպասարկման համար ռազմական բաղադրամասեր և ծառայություններ վաճառել Թուրքիային, որոնք F-16 ինքնաթիռների միջոցով կարող են հարված հասցնել ցանկացած օբյեկտի¹³:

2006թ. օգոստոսին հրապարակված տեղեկատվության համաձայն՝ ԱՄՆ-ը առանձին բանակցություններ էր վարում Թուրքիայի հետ՝ «Patriot Advanced Capability-3» մակնիշի կատարելագործված 6 զենիթահրթիռային կայանքների վաճառքի շուրջ, որի արժեքը կազմում է շուրջ 1 մլրդ դոլար¹⁴:

Ամերիկյան առաջատար Lockheed Martin ընկերությունը բանակցություններ էր վարում թուրքական Aselsan և Roketsan ռազմարդյունաբերական ընկերությունների հետ՝ տեխնոլոգիաների տրամադրման շուրջ: Սպասվում էր, որ Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության քարտուղարությունը կհրապարակի փոքր հեռահարության հրթիռային պաշտպանության համակարգերի ծրագրի վերաբերյալ իր պայման-առաջարկությունները՝ նախագծին հետաքրքրություն դրսևորող օտարերկրյա ընկերությունների համար: Նախատեսվում էր, որ Թուրքիան այդ հրթիռային համակարգերի առաջին գործարքից հետո կգնի երկրորդ համակարգը: «Patriot»-ը նախատեսված է ինքնաթիռների և թևավոր հրթիռների դեմ օգտագործելու համար, բայց կարող է վնասագործել նաև հեռահար բալիստիկ հրթիռները: Ըստ ռազմական վերլուծաբանների՝ վերոնշյալ համակարգը կարող է մրցել ռուսական S-300 եւ S-400 ՀՕՊ համակարգերի հետ¹⁵:

Թուրքիայի հրթիռային համակարգերի արդիականացման ծրագրի շրջանակներում 2006թ. վերջին պաշտպանական արդյունաբերության քարտուղարությանը առաջարկ-փաթեթ ներկայացվեց հարավաֆրիկյան Denel ընկերության կողմից, որն առաջարկում էր «երկիր-երկինք» դասի Umkhonto կոչվող հրթիռներ վաճառել այդ երկրին: Նման առաջարկի հետ կապված տխնոլոգիական հնարավորություններն ու պայմաններն ուսումնասիրվել են Roketsan ընկերության մասնագետների կողմից Հարավաֆրիկյան հանրապետություն կատարած այցի ընթացքում: Շուրջ 130 կգ

ընդհանուր քաշով, 23 կգ ծանրությամբ ռումբ կրող եւ 12 կմ հեռահարության առաջ հրթիռը կարող է միաժամանակ 8 թիրախների հարվածել¹⁶:

Գրեթե նույն ժամանակահատվածում տեղեկատվություն եղավ, որ ամերիկյան Textron Systems ընկերությունը, որն ակտիվորեն համագործակցում է ԱՄՆ ռազմաօդային ուժերի հետ, Թուրքիային է վաճառելու ցամաքային և հատկապես ծովային ռազմական գործողությունների համար «անկրկնելի» CBU-105 տիպի կառավարվող հրթիռներ՝ այդ երկրի ռազմաօդային ուժերի F-16 ռմբակոծիչների վրա տեղադրելու համար¹⁷:

2007թ. հունվարին Պաշտպանության արդյունաբերության քարտուղարությունը ցամաքային ուժերի հրամանատարության սպառազինության ուժեղացման շրջանակներում 80 հատ միջին հեռահարության հակատանկային հրթիռային համակարգերի (յուրաքանչյուր այդ զենքի համակարգի զվիսին 10 արձակվող հրթիռ, ընդհանուր առմամբ 800 հրթիռ) (OMTAS) ձեռքբերման նպատակով մրցույթ հայտարարեց, որին մասնակցում էին ինչպես տեղական, այնպես էլ արտասահմանյան ընկերությունները¹⁸: Երկար ձգձգումներից հետո թուրքական կողմը կատարեց իր վերջնական ընտրությունը և չնայած, որ թուրքական սպառազինության հիմնական մասը ամերիկյան և իսրայելական արտադրության են, այնուամենայնիվ նախապատվությունը տրվեց ռուսականին: 2008թ. ապրիլին Թուրքիայի Ռազմական արդյունաբերության գործադիր կոմիտեի նիստում հաստատվեց միջին հեռահարության հակատանկային հրթիռային համակարգերի ձեռքբերման 200 մլն դոլար արժողության ծրագիրը, որտեղ թուրք զինվորականները նախապատվությունը տվեցին ռուսական «Ռոսորոտնէքսպորտ»-ին պատկանող «Корнет» համակարգին: Նախատեսվում է ձեռք բերել 80 այդպիսի համակարգ և 800 հրթիռ: Հայտամրցույթին մասնակցում էին ամերիկյան Raytheon Tow կոնսորցիումը և իսրայելական Rafael պետական արդյունաբերական ընկերությունը, որոնց մերժումը կապված է ավելի շատ այդ երկրների նկատմամբ քաղաքական ճնշում գործադրելու Թուրքիայի մարտավարական քայլի հետ¹⁹:

2007թ. հուլիսի թուրքական աղբյուրների տեղեկատվության համաձայն՝ ԱՄՆ Կոնգրեսը հավանություն է տվել Պենտագոնին՝ Թուրքիային վաճառել շուրջ 51 Block II Tactical Harpoon հականավային հրթիռներ, ինչպես նաև առանձին սարքավորումներ և անհրաժեշտ ծառայություններ տրամադրել 159 մլն դոլար ընդհանուր արժողությամբ: Ձեռքբերվելիք հրթիռներն օգտագործվելու են երկրի ռազմածովային ուժերի (այսուհետ՝ ՌԾՈՒ) կողմից՝ թարմացնելով և ավելի ուժեղացնելով ՌԾՈՒ գոյություն ունեցող հրթիռային արսենալը²⁰:

«Տիեզերական նախագիծը», ինչպես նաև հրթիռային համակարգերի նորագույն տեսակների ձեռքբերումն ու արդիականացումն ընդհանուր առմամբ տեղավորվում են Թուրքիայի ԶՈՒ համընդհանուր արդիականացման, ինչպես նաև նորագույն ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության ձեռքբերման և ռազմական արդյունաբերության զարգացման ռազմավարության ընդհանուր ծրագրերի մեջ²¹:

Թուրքիայում, ինչպես նաև տարածաշրջանում քրդական հիմնախնդրի առկայությունը, մերձավորարևելյան տարածաշրջանում վտանգավոր և անկանխատեսելի զարգացումները, թուրք-հունական լարված հարաբերությունները, Կիպրոսի հիմնախնդիրը, Իրանի միջուկային ծրագիրն ու դրա շուրջ ստեղծված միջազգային իրադրությունը, որոնք որպես հավանական մարտահրավերներ նշված են 2005թ. աշնանն ընդունված «Ազգային անվտանգության քաղաքականության փաստաթղթում», այդ երկրի համար առաջնահերթ են դարձնում տարածաշրջանում ռազմական գերակայության ապահովումը, սեփական հզոր հրթիռային պաշտպանության համակարգի առկայությունը:

LEVON HOVSEPYAN
(IPR)

ON THE PROBLEM OF TURKEY'S "SPACE PROJECT" AND MODERNIZATION OF AIR-DEFENCE AND MISSILE SYSTEMS

In the process of modernization of the Turkish Armed Forces a strategic importance is given to the ambitious program of space research which pre-supposes creation of necessary infrastructures for studying the space.

For the first time in Turkey's history active steps are being carried out for creating own satellite system. The ambitious program approved by the country's National Security Council is expected to be completed in 2015. Turkish Defense Industrial Council has started works on creating its own satellite system of investigation and control. Together with foreign companies Turkish Aeronautics and Space Flight Company (TAI) has been invited as a main company to participate in the tender.

During the recent years Turkey is planning to completely modernize the anti-air defense system of the country and develop own anti-Missile defense. In June 2006 in the session of the Executive Committee of Turkey's Defense Industry it was officially decided to start the implementation of Anti-Missile Defense and Air Defense program. "Space Project", as well as acquiring new types of racket systems and the modernization, overall, are part of Turkey's general program of complete modernization of Armed Forces.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. [http:// www.rcgnum.ru](http://www.rcgnum.ru), 06.11.2006.
2. Yeni Safak. 08.01.2007.
3. [http:// www.rcgnum.ru](http://www.rcgnum.ru), 06.11.2006.
4. Savunma Havacılık ve Uzay Sanayii Panel Raporu/Ek-5, (Türk Uzay Sektörüne İlişkin Değerlendirmec), [http:// www.vizyon2023.tubitak.gov.tr](http://www.vizyon2023.tubitak.gov.tr)
5. IDEF 05, <http://www.thcnewanatolian.com>
6. Aksam, 20.07.2006.
7. Նույն տեղում:
8. Մինոսյան Ս., Իսրայելա-թուրքական ռազմաքաղաքական համագործակցությունը քրդական հիմնախնդրի համատեքստում, «21-րդ դար», N 4, Եր., 2006, էջ 86:
9. Turkish Daily News, 01.04.2007.
10. Правительство Турции приняло решение о проведении тендера на закупку средств ПВО большой дальности; <http://www.arms-tass.ru>; 21.02.2006.
11. Միջև հիմա թուրքական քանակում մարտական հեթապահության մեջ չկան մեծ հեռահարության ՀՕՊ համակարգեր: Ներկայումս Թուրքիայի օդային տարածքը հսկում են փոքր հեռահարության Rapier և Stinger հրթիռային համակարգերը, ինչպես նաև միջին հեռահարության I-Hawk արդիականացված հրթիռակայանները: Թուրքական աղբյուրների համաձայն՝ որոշ առումներով նախապատվությունը տրվում է ռուսական համակարգերին, սակայն այդ խնդրի շուրջ դեռևս վերջնական մոտեցում չկա: Չեղբերվելիք ՀՕՊ համակարգերից երկուսը նախատեսվում է մարաական հեթապահության դնել Անկարայի և Սաամբուլի օդային տարածքները հսկելու համար: [http://www.ssm.gov.tr/](http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/basinbulteni/Pages/20080501.aspx) TR/dokumantasyon/basinbulteni/Pages/20080501.aspx.
12. Milliyet, 10.08.2006.
13. Թուրքական մամուլի հաղորդմամբ՝ ամերիկյան հայկական եւ հունական լոբբիները ձեռնարկում են էին սկսել ռազմական այդ գործարքը խոչընդոտելու համար: Նրանք մամակ էին հղել կոնգրեսի ռազմական ծառայությունների եւ միջազգային հարաբերությունների համաձայնագրերին եւ առանձին կոնգրեսականներին, որտեղ ասվում է, որ զենքերի վաճառքով ռազմական հավասարակշռությունը Կիպրոսում կխախտվի, եւ որ այդ զենքերով հնարավոր է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման հարցում Ադրբեջանին աջակցող Թուրքիան սպառնա Հայաստանին: Ասվում էր, որ այդ վաճառքը չի կարող ծառայել ԱՄՆ շահերին եւ արժեքներին, եւ որ հրթիռների վաճառքի հետ կապված ծրագիրը պետք է վերանայվի: Տե՛ս Milliyet, 15.05.2006.
14. <http://www.azatutyun.am>, 26.08.2006.
15. Turkish Daily News, 01.04.2007.
16. [http:// www.gbulcn.ssm.gov.tr](http://www.gbulcn.ssm.gov.tr), 10.10.2006.
17. [http:// www.gbulcn.ssm.gov.tr](http://www.gbulcn.ssm.gov.tr), 05.11.2006.
18. [http:// www.gbulcn.ssm.gov.tr](http://www.gbulcn.ssm.gov.tr), 05.02.2007.
19. [http:// www.gbulcn.ssm.gov.tr](http://www.gbulcn.ssm.gov.tr), 11.04.2008.
20. <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/basinbulteni/Pages/20070702.aspx>
21. Թուրքիայի ՋՈՒ արդիականացման մասին տե՛ս Լևոն Հովսեփյան, Թուրքիայի ՋՈՒ արդիականացման խնդրի շուրջ, Մերձավոր Արեւելք, հ.3, Ջանգալ-97, Եր., 2006: Լևոն Հովսեփյան, Թուրքիայի ռազմաարդյունաբերական համալիրի զարգացման և զինված ուժերի արդիականացման ռազմավարությունը, Անվտանգության ու պաշտպանության հիմնախնդիրները, «Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ», Վերլուծական նյութեր 1, Եր., 2007:

**ՍԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՀԱՅԿ
(ՀՅԹԻ)
ԱՂԱՆԱՅՈՒՄ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ՕՅԳԵՆ ԲՅՈՒԳԵԻ
ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ
20-ԴԴ ԴԱՐԻ ՄԿՁԲԻ ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

Գերմանիան Օսմանյան կայսրությունում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ունեցել է բավականին մեծ թվով դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Գոյություն ունի տարածված տեսակետ, որ նրանք բոլորն էլ ունեցել են հստակ հակահայ միտվածություն և գործել են ի վնաս մեր ազգի: Սակայն արխիվային փաստաթղթերը գալիս են փաստելու, որ դա այդքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը, որ ոչ բոլորն են եղել այդպիսին: Եվ այդ անհատներից մեկն էլ Աղանայում գերմանական հյուպատոս Օյգեն Բյուզեն էր: Գուցե առաջին հայացքից նա շատ ջանասիրաբար հանդես չի եկել ի նպաստ հայերի, բայց միևնույն ժամանակ չպետք է մոռանալ, որ Թուրքիան Գերմանիայի դաշնակիցն էր ու չէր կարող (ու նաև չէր ուզում) կտրուկ քայլերի դիմել իր բարեկամ երկրի հպատակ ժողովուրդներից մեկի վիճակը բարելավելու համար: Վահագն Դադրյանը ևս խորհուրդ է տալիս գերծ մնալ միանշանակ գնահատականներից ու միակողմանի մոտեցումից: « ... Պետք է ոչ միայն բացառել գերմանացի պաշտոնյա անձանց և ծառայողների մի խմբի նման [հայահալած] ներգրավվածությունը, այլ նաև անհրաժեշտություն կա շեշտել և ներկայացնել նրանց դերը ցեղասպանությանն ընդդիմանալու գործում: Այս կատեգորիայի մեջ ներառված են գերմանացի հյուպատոսները, փոխհյուպատոսները, դեկավարները, հյուպատոսական գործակալները և նույնիսկ դեսպան՝ կոմս ֆոն Մետերնիխը, գեներալներ ֆոն Լոսովը և Կոեսենշթայնը, ինչպես նաև գնդապետ Շթանգեն: Այս մարդիկ հաճախ վտանգում էին իրենց պաշտոնը, առողջությունը և նույնիսկ կյանքը որպեսզի ... կանխեն, Թուրքիայի ներսում և ավելի ուշ՝ ռուսական Հայաստանի որոշ հատվածներում տեղի ունեցող կոտորածները, որոնք այդ ժամանակ օկուպացված էին թուրքական զորքերի կողմից: Պարտադիր չէ, որ նրանք լինեին հայասերներ. նրանք գերմանական պետության պարկեշտ ու աստվածավախ ծառաներ էին... Արժե այս գերմանացիներին անվանել անարգված մարդկության աներկյուղ ասպետներ»¹:

Աղանայի վիլայեթն ունեցել է զգալի թվով հայ բնակչություն, սակայն թվաքանակի մասին տեղեկությունները բավականին

հակասական են: 1922թ. տպագրված «Տարեցույց»-ում Թեոդիկը կոտորածներից առաջ հայերի թիվը նշում է 137.000³, իսկ «Հայկական Հարց. Հանրագիտարանում» կարդում ենք 178.000⁴:

Այս վիլայեթի մասին արխիվային փաստաթղթերի մեծ մասի հեղինակը 1910թ. մայիսից մինչև 1918թ. հյուպատոսի գործառնություններն իրականացրած Օյզեն Բյուզեն է, որին Հիլմար Կայզերը որակում է որպես «Ադանայի եռանդուն բողոքող հյուպատոս»⁴: Ադանայի վիլայեթի հայ բնակչության տառապանքներն ուժգնանում են հատկապես 1915թ. մայիսից: Գերմանական հյուպատոս Բյուզեն հայերի նկատմամբ իրականացված բռնությունների մասին ահազանգում է դեսպանություն և միջամտելու նախաձեռնությամբ հանդես գալու առաջարկ է անում, սակայն դեսպան Վանզենհայմը պատրաստ և տրամադրված չէր հետևելու Բյուզեի նախաձեռնությանը: Նա պատասխանում է, որ «ցավալի, բայց որոշ տեսակետից նաև իրենց շահերի համար է ձեռնառու հայկական բնակչության հետապնդումը, և սահմանամերձ վիլայեթներում վերջին զարգացումների միջոցով, ինչպես օրինակ ապստամբությունը Վանում և այլ իրադարձություններ, կարելի է արդարացնել իշխանության բռնի գործողությունները երկրում: Այդ պատճառով դեսպանատունն առայժմ այս միջոցառումներին արգելք չի հանդիսանում»⁵:

Բյուզեի առաջին զեկույցներն ավելի շատ են աչքի ընկնում տարբեր աղբյուրների մեջբերմամբ: Հյուպատոսը մարտի 13-ին դեսպան Վանզենհայմին ուղղված իր նամակին կցում է իր երաշխավորայալի նամակը: Այստեղ նա, չվերցնելով վստահելիության ամբողջ պատասխանատվությունը, կարծիք է հայտնում, որ «գործը միանգամայն ճիշտ է ներկայացված»⁶: Իր հաջորդ հեռագրերից մեկով նա, կարծես թույլտվություն խնդրելով, հայտնում է, որ Սսի Հայոց կաթողիկոսը ցանկանում է հյուպատոսության և դեսպանության միջնորդությամբ Ջեյթունի իրադարձությունների մասին տեղեկություններ հաղորդել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանին: Իսկ երկու օր անց արդեն փոխանցում է տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ հայոց կաթողիկոսի ապրիլի 21-ի նամակը: Օրեր անց հյուպատոսը գրում է բառացիորեն հետևյալը. «Ես կարող եմ ամենահնազանդ ձևով կրկնել, որ հայերի ապստամբության հնարավորության համար բացակայում են բոլոր նախապայմանները»⁷:

Հետագա մի շարք այլ զեկուցագրերով ևս Բյուզեն մտահոգություն է հայտնում ստեղծված իրավիճակի մասին: Մասնավորապես, եթե մայիսի 18-ին հյուպատոսը փաստում է. «Ադանայի վիլայեթի ողջ հայ բնակչությունը կառավարության գործողությունների պատճառով մեծ վախի մեջ է: Հարյուրավոր ընտանիքներ արտաքսվել են, բանտերը լիքն են, և այսօր՝ վաղ առավոտյան, կրկին շատերին մահապատժի ենթարկեցին ... Հատկապես զգալիորեն տուժեց Գերմանական

արևելյան բանկը և խնդրեց ինձ կասեցնել հայերի արտաքսումը»⁸, ապա հունիսի 23-ի զեկույցում արդեն ընդգծում է, որ «Ադանայի վիլայեթում հայերի ապստամբություն չկա»⁹:

Սակայն Բյուզեի կողմից եղել են մահ այլ ոճի հաղորդագրություններ, այդ թվում մահ պաշտոնական գերմանական դիրքորոշման տառին համապատասխանող: Քանի որ մի քանի մահացների հյուպատոսների զեկույցներն ու մոտեցումները «ոչ դրականորեն» տարբերվում էին մյուսներից, մայիսի 31-ի ծանուցմամբ «Գեսպանը տեղեկացնում էր Էրզրումի, Մոսուլի, Հալեպի, Բաղդադի և Ադանայի հյուպատոսներին, որ օսմանյան կառավարությունը շարունակելու է իր միջոցառումները հայերի դեմ: Հայկական թերթերը և դպրոցները փակվելու են, հայոց լեզվով մամուլագրությունն արգելվելու է»: Սա կարծես մախազուշական ցուցում լինի, որպեսզի իրականացվելիք բռնությունների բնույթին հյուպատոսները ծանոթ լինեն ու առանձնապես չրոդոթեն դրանց դեմ: Իսկ հետևյալ մախադասությամբ դեսպան Վանգենհայմը պարզաբանում է դեսպանատան ելակետը՝ ակնարկելով գործել դրա շրջանակներում. «Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական իրավիճակում մենք չենք կարող զանգվածային միջոցառումներին հիմնավորապես արգելք հանդիսանալ, այլ կարող ենք փորձել մեղմել իրենց ձևի մեջ»¹⁰:

Բյուզեն անդրադառնում է մահ հայկական լրտեսության մասին շրջանառվող լուրերին. «Նվազագույնն այնքանով, որքանով նկատի է առնվում Ադանայի իրադրությունը, հայկական լրտեսության կասկածներն անհիմն զրույցներ են: Այստեղ մահ գոյություն չունի ոչ մի գաղտնի կամ հեղափոխական հայկական միություն կամ մահա ռեկե բան: ... Ընդհանրապես Ադանայի հայերի համար պետք է ասել, որ մրանք, հաշվի առնելով կոպիտ վերաբերմունքը, որին պարբերաբար արժանացել և այժմ կրկին արժանանում են, հանդես են բերում բավականին չեզոք տրամադրություն: Պահանջել մրանցից ավելին ճիշտ չէր լինի»¹¹:

Ադանայի մահացում աքսորներին արգելք հանդիսանալու Բյուզեի ջանքերն ի դերն են ելնում: Հետագա շաբաթներին Բյուզեն և Նաթհանը (ԱՄՆ-ի հյուպատոսը) անընդհատ զեկույցում էին շարունակվող բնաջնջման և աքսորվողների տխուր ճակատագրի մասին: Միաժամանակ, գերմանական հյուպատոսն ընդգծում էր, որ հայերի ոչնչացումն իրականացվում է ծրագրավորված կերպով¹²:

Շարունակելով իր հիմնական գրելառճը՝ սեպտեմբերի 6-ին ուղարկած հեռագրում հյուպատոս Բյուզեն էլ ավելի աղաղակող փաստեր է արձանագրում. «Հայերի արտաքսումն ընդունում է ամենօրյա կոտորածների բնույթ: Վերջերս ժանդարմների կողմից Ուլու-Քշլայի մոտ յոթ հայեր են սպանվել: Այսօր ակամատեսներն ինձ հայտնեցին, որ օգոստոսի 20-ին Կեսարիայից հյուսիս 120 տղամարդիկ

Չորրումից իրենց ընտանիքների աչքի առջև սպանվել են, իսկ 62 երիտասարդ կանայք տարվել են»¹²։ Իսկ սեպտեմբերի 10-ին մա գրում է. «Բարձր Դռան կողմից կայսերական դեսպանությանը հայերի վերաբերյալ օգոստոսի 31-ին տված հաղորդումը (որը խեղաթյուրում էր իրականությունը) սոսկ մի անպատկառ խաբեություն է, որովհետև իշխանության մարմինները ... շարունակում են արտաքսումն՝ առանց դավանանքի խտրության։ Սպանված հայերի թիվն այստեղ, հավանաբար, անցնում է երիտթուրքերի 1909թ. կոտորածի (որտեղ, ի դեպ, մշվում է զոհերի 22.000-26.000 թիվը) զոհերի թվաքանակից»¹³։ Ավելին, մի քանի օր անց հղած հաջորդ իսկ հեռագրով խնդրում է հստակ պատասխանել իրեն, թե հույս կա՞ արդյոք չեղյալ հայտարարելու հայերի դեմ ձեռնարկված միջոցառումների խստացումը։ Իսկ ահա հոկտեմբերի 1-ին հյուպատոսը կարծես վերջնական զնահատական է տալիս՝ «ամենուր և ցանկացած դեպքում պատասխանատվությունն ընկնում է թուրքական իշխանությունների վրա»¹⁵։

Հյուպատոս Օյզեն Բյուզեն, բնականաբար, ամմիջականորեն ենթակա էր Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում դեսպան Հանս ֆոն Վանզենհայմին, որն ամեն կերպ արգելք էր հանդիսանում իր որոշ ենթակաների փոքրիշատե հայանպաստ քայլերին։ Ի պաշտոնե Վանզենհայմը կապող օղակ էր հանդիսանում Գերմանիայի իշխանությունների և հյուպատոսությունների միջև։ «1915թ. ապրիլին Վանզենհայմը բացահայտորեն տեղեկացնում էր Բեռլին, որ հայերի դրությունը այս կամ այն չափով անհուսալի էր և գերակա գերմանական շահերը պահանջում էին, որ կառավարությունը չմիջամտի»¹⁶։ Այսպիսին էր Գերմանիայի դեսպանի խորհուրդ-հորդորը սեփական իշխանություններին, ով Միացյալ Նահանգների դեսպան ազգությամբ հրեա Հենրի Մորգենթաուին հաճոյանալու համար (վերջինիս բնորոշմամբ) նրան ասել էր. «Ես կօգնեմ սիրոնիստներին, բայց ես ոչինչ չեմ անի հայերի համար»¹⁷։ Իսկ Մորգենթաուի այն հարցին, թե ինչու չես կարող, որպես մարդկային արարած տեսնել, որ այդ մարդիկ իրավունք ունեն ապրելու, Վանզենհայմն առանց վարանելու պատասխանել էր. «... Ես չեմ միջամտի։ Մեր մպատակն այս պատերազմը հաղթելն է»¹⁸։

Այսպիսով, հյուպատոս Բյուզեն 1915թ. տեղի ունեցող կամ տեղի ունենալիք իրադարձություններին արձագանքել է հիմնականում երեք ձևով. ա) մշել է միայն փաստեր՝ առանց որևէ մեկնաբանության, բ) բերել է տվյալներ՝ վկայակոչելով մեկ այլ աղբյուր՝ երաշխավորելով դրա հավաստիությունը կամ դրական կարծիք հայտնելով հուսալիության վերաբերյալ, գ) ինքն անձամբ է փորձել միջամտել, արել է առաջարկներ, դիմել է խնդրանքներով՝ իրավիճակը շտկելու կամ առնվազն մեղմելու ակնկալիքով։ Նա իր վերադասներին հստակ տեղյակ է պահել իրերի ընթացքի և հնարավոր զարգացումների մասին՝

նույնիսկ դեմ գնալով իրավիճակն ավելի մեղմ ներկայացնելուն միտված վերջիններիս հրամաններին ու ջանքերին: Գերմանական հյուպատոսների և այլ պաշտոնյաների պահվածքն ու գործելակերպը հիմնականում պետք է վերագրել Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Բեթման-Հոլվեգին, որն այն համոզմանն էր, որ իրենց միակ նպատակը Թուրքիային մինչև պատերազմի ավարտն իրենց կողմում պահելն է, անկախ նրանից, կմահանան հայերը, թե՛ ոչ¹⁹, և Թուրքիայում նրա գլխավոր ներկայացուցչի՝ դեսպան Վանզենհայմին ու նրանց կողմից որդեգրած քաղաքականությանը: 1915թ. հոկտեմբերի 25-ին Վանզենհայմի մահանալուց և Բոսֆորի ավին՝ Թերապիայի գերմանական ամառային դեսպանատան հողում թաղվելուց հետո Մորգենթաուն եզրափակում է. «Նա միակ մարդն էր և նրա կառավարությունը՝ միակ կառավարությունը, որը կարող էր կասեցնել այս սարսափները ... ազգի կոտորածը»²⁰:

Ադանայի գերմանական հյուպատոսը, եթե նույնիսկ սկզբնական շրջանում անտարբեր է եղել հայերի ճակատագրին, ապա աքսորի և ջարդերի ժամանակ նա աստիճանաբար փոխել է իր մոտեցումը և ծավալել է եթե ոչ հայանպաստ, ապա զոհե մարդասիրական գործունեություն:

HAYK MARTIROSYAN

(AGMI)

REPORTS OF THE GERMAN CONSUL OF ADANA EUGENE BUGE ON THE MASSACRES OF ARMENIANS IN THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

During World War I Germany had fifteen consuls in the Ottoman Empire. One of them was the Consul of Adana, Eugene Buge, distinguished from other consuls by his non-Turk-oriented, unbiased reports and steps undertaken, whereas the Ambassador Wangenheim, focusing on "more important German interests", was insisting that Germany should not intervene. German authorities were ready to keep Turkey as an ally at any cost - even by not interfering or preventing genocide committed against a subordinate nation - till the end of the War, since Germany pursued only one goal - to win the War by all means.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Dadrian V.N., German Responsibility in the Armenian Genocide: a review of the historical evidence of German complicity. Watertown, 1996, էջ 16:
2. Թոռլիկ, «Ամենուն տարեցույցը», ԺԶ տարի, 1922, էջ 262:
3. «Հայկական Հարց. Հանրագիտարան», Եր., 1996, էջ 9:
4. Hilmar K., Die deutsche Diplomatie und der armenische Völkermord. *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus*, Fikret Adamr und Bernd Bonwetsch (Hg.), Wiesbaden, 2005, էջ 234:
5. Նույն տեղում, էջ 222-223:

6. Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Bremen. 1986, էջ 32:
7. Der Völkermord an den Armeniern 1915-16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts. Wolfgang Gust (Hg.). Hamburg, 2005, էջ 124:
8. http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/WcbStart_Dc?OpenFrameset
9. Deutschland und Armenien 1914-1918, նշվ. աշխ., էջ 88:
10. Hilmar K, Die deutsche Diplomatie, էջ 223:
11. Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919). Dokumente aus dem politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts. Zusammenstellt und eingeleitet von Prof. Dr. W. Mikaeljan. Jerevan, 2004, էջ 167-168:
12. Kaiser Hilmar, Die deutsche Diplomatie, նշվ. աշխ., էջ 226:
13. Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919). ..., էջ 201:
14. Deutschland und Armenien 1914-1918, նշվ. աշխ., էջ 151:
15. Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919). ..., էջ 210:
16. Vahakn N. Dadrian, The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Oxford, 2005, էջ 269:
17. Նույն տեղում, էջ 270:
18. Նույն տեղում, էջ 271:
19. Der Völkermord an den Armeniern 1915-16 նշվ. աշխ., էջ 395:
20. Dadrian V.N., The History of the Armenian Genocide, նշվ. աշխ., էջ 271: Այս կարծիքի հետ չհամաձայնելն անհնար է, քեկուզ հաշվի առնելով, քե ինչպես է արտահայտվել Թալեաթը Գերմանիայի մասին գերմանական ռազմական կցորդ գնդապետ Օտտո ֆոն Լասովի ներկայությամբ. «Գերմանիան մեր հայրն է, մինչդեռ Ավստրիան՝ միայն հարևանը»: (էջ 269):

**ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ԱՌԻՔԵՆ
(ԵՊՀ)
ՀԱՅ ԵՐԵՆԱՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(ԸՍՏ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ)**

Թյուրքական ցեղերի Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ ներխուժելուց հետո այդ տարածքներում պարբերաբար տեղի են ունեցել ոչ մուսուլման բնակչության բռնի իսլամացումներ: Կրոնափոխության հարմար թիրախներից են միշտ համարվել երեխաները, որոնց իսլամացնելով վաղ տարիքում կարելի էր ավելի հեշտ ջնջել ազգային և կրոնական դեռևս ձևավորվող ինքնագիտակցությունը: Հենց այս տրամաբանությամբ է գործել Օսմանյան կայսրությունում մեծ տարածում գտած և երկար դարեր կիրառված մանկահավաքի (դևշիրմե) ինստիտուտը, որն ունեցել է նաև «արյան հարկ» անվանումը: Մանկահավաքի ժամանակ կայսրության ոչ մուսուլման բնակչությունից հավաքվել են փոքրահասակ տղա երեխաները, որոնց տրվել է կրոնական և ռազմական կրթություն, և հենց նրանցից էլ ձևավորվել են եմիչերիների գորագնդերը¹:

Հայերը, լինելով Օսմանյան կայսրության ոչ մուսուլման հիմնական ազգերից մեկը, բնականաբար պարբերաբար ենթարկվել են բռնի իսլամացման, որը տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր ծավալներ: Հայտնի է, որ հայերի իսլամացման վերջին լայնածավալ ակցիան տեղի է ունեցել Հայոց ցեղասպանության տարիներին: Առանձին և լուրջ ուսումնասիրության թեմա է ցեղասպանության ընթացքում առևանգված կամ ծնողների կոտորվելուց հետո մի կերպ փրկված հայ երեխաների հարցը: Ինչպես վկայում են մի շարք աղբյուրներ, այդ թվում և թուրքական, Հայոց ցեղասպանության տարիներին մեծ թվով հայ երեխաներ են առևանգվել թուրքերի և քրդերի կողմից: Որք մնացած հայ երեխաների մի մասն էլ օսմանյան իշխանությունների հրամանով և նախաձեռնությամբ բաժանվել են մուսուլման ընտանիքներին², ինչպես նաև հավաքվել են թուրքական որբանոցներում և իսլամացվել: Այս մասին վկայող փաստեր են պահպանված օսմանյան արխիվներում: Մականյն առկա են նաև որոշակի փաստեր, որոնք թույլ են տալիս խոսելու որք հայ երեխաներից կազմված Օսմանյան կայսրության թերևս վերջին և Թուրքիայի հանրապետության

առաջին ենիչերիների մասին: Այսպես, հայտնի է, որ տխրահռչակ թուրք զորավար Քազըմ Քարաբեքիրը՝ արևելյան ճակատում հավաքելով որբ, անտուն, անխնամ մնացած հայ երեխաներին նրանց տալիս է ռազմական բազմակողմանի կրթություն, ինչպես նաև դաստիարակում մոլի «թուրքականության» ոգով: Նաև այս երեխաներից է հետագայում կազմավորվում այսպես կոչված «Գյուրբուզներ օրդուսու» զորամիավորումը, որը թարգմանաբար նշանակում է «ամրակազմների բանակ»: Թուրքական աղբյուրները մանկահավաքության այս գործընթացը ներկայացնում են որպես Քարաբեքիրի «մարդասիրական զգացումների» դրսևորում, որ իբր այդ ամենը նա արել է ելնելով հումանիստական մկատառումներից: Ինչևէ, խոսվում է նաև, որ «գյուրբուզներ օրդուսու»-ի շատ անդամներ հետագայում որոշակի դիրքեր են գրավել թուրքական զինվորական համակարգում:

Համադրելով թուրքական տարբեր աղբյուրների ներկայացրած փաստերը կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների բռնի իսլամացումն և ձուլումը կատարվել է երկու մակարդակով՝ պետության և հասարակության լայն խավերի կողմից. այս փաստը չի էլ ժխտվում թուրքերի կողմից, ուղղակի փորձ է արվում դա ներկայացնել այլ լուսի ներքո և օգտագործել քարոզչական նպատակով:

1. Ծնողներին կորցրած, կոտորածից մի կերպ փրկված, անտեր, անտուն, անխնամ մնացած հայ որբ երեխաները պետության աջակցությամբ իսլամացվել են և բաժանվել մուսուլման ընտանիքներին: Որպես վերը նշվածը հաստատող մի օրինակ կարելի է մեջբերել օսմանյան արխիվում պահպանված 1915թ. հոկտեմբերի 10-ի թվագրված մի պաշտոնական հրաման, որտեղ ասվում է, որ իսլամացված որբ հայ երեխաներին պետք է հանձնել բարեկեցիկ մուսուլման ընտանիքներին և հատկապես այն գյուղերում ու գյուղաքաղաքներում, ուր հայեր չկան: Եթե երեխաների թիվը մեծ է դրանց պետք է հանձնել դժվարությամբ ապրուստը հոգող մուսուլման ընտանիքներին և ամեն երեխայի համար ամսական նրանց վճարել 30 քուրուշ: Պետք է ցուցակագրել այդ երեխաների թվի և գտնվելու վայրերի մասին տվյալները ու դրանք ուղարկել կենտրոն³: Հատուկ նշվում է, որ այս երեխաները հանձնվում են այդ ընտանիքներին այն պայմանով, որ նրանց արվի մուսուլմանական կրթություն: Նույնաբովանդակ գրություններ հանդիպում են նաև հետագայում՝ ուղղված տարբեր մահանգների ղեկավարներին: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ հրամաններում հատուկ նշվում է, որ երեխաներին պետք է բաժանել հատկապես այն վայրերում,

ուր չկան հայեր⁴: Սրա նպատակը, ըստ երևույթին, այն էր, որ թեկուզ հետագայում էլ այդ երեխաները հնարավորություն չունենան շփվել իրենց ազգակիցների հետ և շատ հեշտությամբ ձուլվեն ու իսլամանան:

Սրան գուգահեռ օսմանյան կառավարությունը, չնայած պատերազմական վիճակին, իր նախաձեռնությամբ որք հայ երեխաներին հավաքել է թուրքական որբանոցներում՝ իսլամացնելու և թուրքացնելու նպատակով: Կրկին օսմանյան արխիվներում պահպանվել են երիտթուրքական պարագլուխ Էնվերի գրությունները՝ ուղղված ներքին գործերի նախարար Թալեաթին, որտեղ նա ցանկություն էր հայտնում և պահանջում, որ որք հայ երեխաները ուղարկվեն հատկապես թուրքական որբանոցներ: Էնվերը՝ իր 1916թ. մայիսի 9-ի գրության մեջ ուղղված ներքին գործերի նախարարությանը, գրում է. «Կրոնափոխ և ոչ կրոնափոխ հայ որբերին եթե վերցնեք մեր որբանոցները, ես պատրաստ եմ ռազմական բյուջեից հոգալու դրա համար անհրաժեշտ ծախսերը»⁵: Զանի որ որբանոցները ենթակա էին կրթության նախարարությանը, Թալեաթը, կրթության նախարարի համաձայնությունը ստանալուց հետո, 1916թ. մայիսի 16-ին տեղեկացնում է Էնվերին, որ իսլամացած և ոչ իսլամացած հայ երեխաները կվերցվեն թուրքական որբանոցները, և ծախսերը կհոգա ներքին գործերի նախարարությունը⁶: Արդեն 1916թ. հունիսի 1-ի կրթության նախարարության՝ Մարդինի նահանգապետարան ուղարկված ծածկագիր հեռագրում նշվում է, որ Մարդինի որբանոց պետք է վերցնել միայն իսլամացած հայ երեխաներին⁷: Ավելի վաղ էլ՝ 1916թ. ապրիլի 30-ի ներքին գործերի նախարարության՝ անխնամ մնացած հայ կանանց և երեխաների վերաբերյալ հրապարակած ընդհանուր հրամանի 3-րդ կետում հստակ նշվում է. «Մինչև 12 տարեկան հայ երեխաներին վերցնել մեր որբանոցները»⁸:

Կարելի է եզրակացնել, որ Էնվերի և մյուսների շահագրգռվածությունը, որ հայ որք երեխաները վերցվեն հատկապես թուրքական որբանոցներ, պայմանավորված էր նրանց իսլամացնելու և ձուլելու ցանկությամբ, քանի որ այդ տարիներին Օսմանյան Կայսրության տարածքում գործում էին եվրոպական, ամերիկյան, միսիոներական որբանոցներ ևս:

Որք հայ երեխաների իսլամացման և ձուլման հարցով բավական հետաքրքրված մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյան հայտնի երիտթուրքական պարագլուխ Ջեմալ փաշան էր, որը զբաղվել է Սիրիայում և Լիբանանում գտնվող հայ որբերի հարցերով: Նրա

մախաճեռնությամբ Ային Թուրա ֆրանսիական ճիզվիտական միսիային պատկանող մենաստանում ստեղծվել է որբանոց. ուր հավաքվել են հայ երեխաները՝ իսլամացվելու և թուրքացվելու նպատակով: Հատուկ այս գործի համար Ջենալը Ստամբուլից հրավիրել է պանթուրքիստ կին գրող Հալիդե Էդիբին, որը հայտնի է ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների իսլամացման և թուրքացման գործում իր ակտիվ ջանքերով:

2. Հայ երեխաների իսլամացման և թուրքացման գործում մեծ ջանքեր են գործադրել նաև թուրքական հասարակության լայն շրջանակներ: Ինչպես նշեցինք Հայոց ցեղասպանության տարիներին թուրքերը և քրդերը առևանգել և խլել են բազմաթիվ հայ մանուկների և իսլամացրել: Թուրքական կողմը՝ չկարողանալով ժխտել այս անառարկելի փաստը, միևնույն ժամանակ շրջանառության մեջ է գցել այն վարկածը, թե իբր «բարեգութ» թուրքերը ուղղակի հումանիստական զգացումներից ելնելով «փրկել» են աքսորյալ հայ երեխաներին: Կողմ չլինելով բացարձակ գնահատականների, հնարավոր ենք համարում ընդունել, որ երբեմն, շատ հազվադեպ դեպքերում, կարելի է չբացառել մեծ վարկածը, բայց գերակշիռ դեպքերում հայ երեխաներին խլել են՝ բռնությամբ նրանց իսլամացնելու, թուրքացնելու նպատակով և դա անելիս առաջնորդվել են որ թե հումանիստական, այլ զուտ անձնական, ավելին, նաև տնտեսական շահերից: Հասկանալու համար թուրքերի և քրդերի՝ աքսորյալ հայ երեխաներին «փրկելու» և իսլամացնելու շարժառիթները, մեր կարծիքով, ամենևին երկրորդական չպետք է համարել իսլամա-թուրքական իրականության որոշ նրբերանգներ: Խլելով և ձուլելով հայ երեխաներին, թուրք և քուրդ գյուղացիները մի կողմից ձեռք էին բերում ձրի ախատուժ և մյուս կողմից հատկապես հայ աղջիկ երեխաները դառնում էին նրանց հարեմների զոհը: Սի կարևոր նրբերանգ էլ կա կապված իսլամա-թուրքական ամուսնության սովորույթների հետ, համաձայն որի տղայի կողմը ուղղակի գնում է հարսին՝ նրա ծնողներին վճարելով որոշակի գումար: Չեղք բերելով հայ աղջիկ երեխաներին, ինչպես ցույց են տալիս բազմաթիվ փաստերը նրանք, այնուհետև այդ աղջիկներին ամուսնացնում են իրենց տղաների հետ՝ այդպիսով խուսափելով նաև ամուսնական «գլխագին» վճարելու ծանր պարտականությունից: Ներկայումս էլ Թուրքիայում ծայր առած «էթնիկ ճգնաժամի» քննարկման շրջանակներում անընդհատ ի հայտ են գալիս նոր փաստեր ցեղասպանության ժամանակ առևանգված հայ երեխաների, հատկապես աղջիկների, մասին, որոնց մուսուլմանների հետ ամուսնության հետևանքով

ներկայիս Թուրքիայում ձևավորվել է խառնածինների հոծ բանակ, որոնք հայկական արյան որոշակի տոկոս ունեն:

Այսպիսով, վերոնշյալ փաստերի զուգադրման արդյունքում կարող ենք եզրակացնել, որ օսմանյան ղեկավարությունը և հասարակության լայն շերտերը՝ Հայոց ցեղասպանության տարիներին բռնի իսլամացնելով մի կերպ փրկված հայ որբ երեխաներին շարունակել են ոչ մուսուլման ազգերի ծուլման քաղաքականությունը:

**RUBEN MELKONYAN
(YSU)**

**THE ISLAMIZATION OF ARMENIAN CHILDREN IN THE PERIOD
OF THE ARMENIAN GENOCIDE
(ACCORDING TO THE TURKISH SOURCES)**

After the intrusion of the Turkic tribes into the Asia Minor and the Armenian Highland the population inhabited in those territories was continuously forcefully Islamized. Children have always been considered the best targets for the conversion of religion as at such an early age it is easy to wipe away their still forming religious and national self-consciousness. By this very logic was working the wide spread institute in the Ottoman Empire called devshirme (gathering baby boys) also called "tribute for blood", which had been applied for many centuries. Being one of the main non-Muslim nations of the Ottoman Empire the Armenians were continuously Islamized, which at different periods embraced different quantities. It is known that the last wide ranging action of the Islamization of Armenians was implemented at the period of the Armenian Genocide. According to some sources as well as the Turkish ones, a big number of Armenian children were kidnapped by the Turks and Kurds at the period of the Armenian Genocide. By the order of the Ottoman Empire the Armenian orphans were gathered in Turkish orphanages and Islamized. The Information preserved in the Ottoman archives has come to prove it.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանրամասն տե՛ս, Շաքարյան Ա., «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում. Դեշիրմեն, Եր., 2006:
2. Başyurt E., Ermeni cvlatlıklar, İstanbul, 2006, s. 36.
3. Gürün K., Ermeni dosyası, Ankara, 1988, s. 287, նույնը տե՛ս նաև, Atnur İ., Türkiyede Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923), Ankara, 2005, s. 65.
4. Atnur İ., Türkiyede Ermeni kadınları ve çocukları meselesi (1915-1923), Ankara, 2005, s. 66.
5. Նույն տեղում, էջ 56-57:
6. Նույն տեղում, էջ 57:
7. Նույն տեղում:
8. Նույն տեղում, էջ 67:

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ ՀԱՅԿԱՐԱՄ
(ՀՀՀ)

ԱՂԻՔԵԶԱՆԱԿԱՆ ԼՈՐԲԻՆԳԻ ԱԿՏԻՎԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Արտասահմանի աղդրեջանական համայնքների ինքնակազմակերպման, հասարակական տարբեր կառույցների ի հայտ գալու, լոբբինգի ձևավորման փորձերը միջազգային գիտական կամ ռազմավարական ուսումնասիրություններ կատարող մասնագետների կողմից առայժմ քիչ են ուսումնասիրված: Որպես դրա օբյեկտիվ պատճառներ կարող են նշվել աղդրեջանագիտության ոչ այնքան զարգացած լինելը, բուն աղդրեջանական լոբբինգի նորագույն իրողություն լինելը և այլն: Որպես եզակի բացառություններ կարող են նշվել մոսկովյան «Դիասպորի» անկախ գիտական հանդեսում ՌԴ և Վրաստանի աղդրեջանական համայնքների վերաբերյալ հոդվածների հրապարակումը¹: Այսպիսով, նշված թեմայով ուսումնասիրություն պատրաստելիս պետք է առավելապես հիմնվել աղդրեջանական և միջազգային լրատվամիջոցներում թեմայի շուրջ առկա տեղեկատվական նյութերի և վերլուծական անդրադարձների վրա:

Հայկական կողմի համար աղդրեջանական «դիասպորաների» ինքնակազմակերպման գործընթացը հետաքրքրական է առաջին հերթին ռազմավարական շահերի դիտանկյունից, քանի որ Բաքվի լոբբիստական աշխատանքը կրում է հակահայկական ուղղվածություն: Ավելին, աղդրեջանական «սփյուռքի» ձևավորման պատճառներից մեկը հենց հայկական սփյուռքին դիմակայելու գերխնդիրն էր: Մասնավորապես «աղդրեջանական սփյուռքի» հետ աշխատանքների կազմակերպման համար հիմնված Արտասահմանում բնակվող աղդրեջանների հետ աշխատանքային պետական կոմիտեի նախագահ Նազիմ Իբրահիմովի խոսքով «իրենց գերատեսչության հիմնադրման առաջնահերթ նպատակներից մեկը հայկական սփյուռքին հակազդելն էր»²:

Աղդրեջանական լոբբինգի ակտիվացման խնդիրն առավել ծավալուն ուսումնասիրության առարկա կարող է հանդիսանալ, ըստ այդմ, նշված անդրադարձի մեջ ներկայացնենք մի քանի տիպական օրինակներ:

Աղդրեջանն ԱՊՀ տարածքում երրորդ պետությունն էր, որի շահերի պաշտպանության համար Միացյալ Նահանգների Կոնգրեսում ձեռնարկվեց հանձնախումբ: Մինչև այդ ԱՄՆ օրենսդիրում գործում էին հայկական և ուկրաինական հարցերով հանձնախմբեր:

2004թ. մարտի 25-ին Աղդրեջանի պաշտպանության մախարար Սաֆար Աբիևի ԱՄՆ այցի օրերին Կոնգրեսում գրանցվեց Աղդրեջանի հարցերով հանձնախումբը, որը կոչվում էր «Աղդրեջանի բարեկամների խումբ»³: Համանախագահներն էին դեմոկրատական կուսակցությունից Մոլոմոն Օրտիսը (Տեխաս) և հանրապետական Կուրտ Ուելդոնը (Փենսիլվանիա): 2007թ. մայիսին Կուրտ Ուելդենին փոխարինեց Բիլ Շաստերը (հանրապետական, Փասադենա): Գրանցման պահին խմբակցությունն ուներ 8 անդամ: Այնուհետև, կառույցի անդամների թվի աճն ունեցավ հետևյալ պատկերը. 2006թ. հունիսին՝ 17⁴, 2007թ. մարտին՝ 18, հուլիսին՝ 20, հոկտեմբերին՝ 24, նոյեմբերին՝ 26⁵: 2008թ. փետրվարի սկզբին «Աղդրեջանի բարեկամների» թիվն էր 31⁶, այնուհետև Ռենդի Քուլի, Շելի Մուր Կապիտոյի եւ Հորվարդ Գորլի խմբին միանալով՝ 34, մարտին՝ Թելմա Դրեյկ (հանրապետական Վիրջինիա), Պիտ Սեշընս (հանրապետական, Տեխաս), Էդուինոս Թաունս (դեմոկրատ՝ Նյու Յորք) 37⁷, ապրիլին՝ Նիկ Ռահալ (դեմոկրատ, Վիրջինիա), Ջո Բարթոն (հանրապետական, Տեխաս) և Գրենսհեմ Բերրեթ (հանրապետական, Հարավային Կարոլինա)՝ 40⁸:

Այսպիսով 2007թ. նոյեմբերից 2008թ. ապրիլն ընկած ժամանակահատվածում Աղդրեջանի հետ բարեկամացել են 14 կոնգրեսական: Հայկական հանձնախմբի անդամների ցուցանիշն այդ ընթացքում 155-ից դարձել է 156:

Նշենք, որ Նյու Յորքից դեմոկրատ Ռենդի Քուլն ավելի վաղ հանդիսացել էր Մեծ Եղեռնի օրինագծի հաստատման աջակիցներից, ապա հետ է կանչել իր ստորագրությունը եւ դարձել «Աղդրեջանի բարեկամ»: «Կոնգրեսմենը միացավ հանձնախմբին այն բանից հետո, երբ Առլոմոն Օրտիսը և Բիլ Շոստերը մամակով դիմեցին իրեն խմբին անդամակցելու առաջարկով», նշված էր Աղդրեջանի ԱԳ մախարարության հայտարարության մեջ: Հանձնախմբի անդամների աճի թեմայով Աղդրեջանի արտաքին գերատեսչությունը պարբերաբար հանդես է գալիս հաղորդագրություններով:

Միացյալ Նահանգներում ադրբեջանական լոբբինգի ծավալման պարագայում կարելի էր նաև նախագահական ընտրություններում ադրբեջանական համայնքի ակտիվանալու, համայնքային քվեն ընտրություններում փոքրիշատե ազդեցիկ գործունի վերածելու փորձերը: 2004թ. Բաքուի առաջին անգամ փորձ արեց ադրբեջանական համայնքը ներգրավել ընտրական գործընթացում: Ջորջ Բուշ - Ջոն Բերի մրցակցության մեջ ադրբեջանական համայնքը կողմնորոշվեց դեպի Բուշը: Պատճառը՝ հստակ էր. դեմոկրատ Բերին նախընտրական փուլում դրսևորում էր ընդգծված հայանպաստ մոտեցումներ: Ադրբեջանական մամուլում նույնիսկ հրապարակում եղավ առ այն, որ Բերին առաջարկում էր «Ադրբեջանին զցել ավտորուսի տակ, իրաքյան պատերազմում ԱՄՆ-ին ոչ բավարար աջակցելու համար»⁹: Այս մասին որեւէ հրապարակում ԱՄՆ մամուլում կամ Ջոնի Բերիի կայքում չի հանդիպել և ակնհայտ խոսքն ադրբեջանական հերթական ապատեղեկատվական աշխատանքի մասին էր: 2004թ. նոյեմբերի 3-ի ընտրություններից կարճ ժամանակ առաջ գործարկվեց «Ադրբեջանը հանուն Բուշի»՝ www.azerbaijanforbush.com կայքը¹⁰: «Իր դիրքորոշումը ադրբեջանական համայնքը հիմնավորում է այն իրողությամբ, որ նախագահ Բուշն աջակցում է Ադրբեջանին, Սպիտակ տունը ընդունում է, որ Ադրբեջանը սատարում է Միացյալ Նահանգներին ահաբեկչության դեմ պայքարում», - նշված էր այս թեմայով ռուսաստանյան կայքի վերլուծականում¹¹:

Ժամանակի սղության և փորձառության պակասի պատճառով կայքը և համապատասխանաբար Միացյալ Նահանգներում բնակվող ազերիները չկարողացան բավարար աշխատանք կատարել: 2008թ. ընտրություններում պատկերը որակապես տարբերվում է: Դեռևս «փրայմերիզների» շրջանում, երբ զույգ կուսակցություններում վիճարկվում էր նախագահի թեկնածուի հարցը, ԱՄՆ ադրբեջանական համայնքը կողմնորոշվեց դեպի հանրապետական Ջոն ՄեկՔեյնը:

Որպես դրա պատճառներ նշվում էին վերջինիս այցն Ադրբեջան, Ցեղասպանության հիմնախնդրում պասիվ դիրքորոշումը դեմոկրատ թեկնածուներ Բարաք Օբամայի և Հիլըրի Դիմտոնի համեմատությամբ: Նաև ընդունված տեսակետ է, թե հանրապետական կուսակցությունն ավանդաբար առավել կողմնորոշված է դեպի Թուրքիան: «Ադրբեջանական համայնքի համար առավել նախընտրելի թեկնածու էր

Ջոն Մըկքեյնը, իսկ հայկական կողմի համար համապատասխանաբար Բարակ Օբաման: Այս ֆոնին Հիլլրի Քլինտոնին աջակցելու հարցը նահանջեց հետին պլան», նշում է Լոս Անջելեսում Ադրբեջանի հյուպատոս Էլին Սուլեյմանովը¹²: Այսքանով համոզե՞րձ, հյուպատոսի խոսքով, ԱՄՆ ադրբեջանական համայնքի սահմանափակ թվով ակտիվիստներ սատարում են Հիլլրի Քլինտոնին:

Ադրբեջանական լոբբինգի ակտիվացման աշխատանքի տեսանկյունից տիպական կարող է համարվել նաև Նիդերլանդների Հաագա քաղաքում 2008թ. փետրվարի 24-ին «Խոջալիի ցեղասպանության» զոհերի հուշարձանի տեղադրումը¹³: Սա Թուրքիայից և Ադրբեջանից դուրս առաջին հակահայկական հուշարձանն է: Ավելին, փաստացի մինչև օրս արտասահմանյան երկրներում տեղադրվել են Մեծ Եղեռնի զոհերի հուշարձաններ և թուրք-ադրբեջանական կողմը այս դեպքերում գտնվել է պաշտպանվողի դիրքում: Այժմ Բաքուն ձգտում է փոխել ստատուս քվոն:

Բացման արարողությանը ներկա էին Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի դեսպանատների աշխատակիցները, թեման լայնորեն լուսաբանվել է թուրք-ադրբեջանական ՋԼՄ-ներում: Հուշարձանի տեղադրման աշխատանքները ստանձնել էր Նիդերլանդների ադրբեջանական միությունը, որի ղեկավար Իլհան Աշքընը ծնունդով Թուրքիայից է, Իզդիրի տարածաշրջանից: Հուշարձանի բացումը նաև երևակեց թուրք-ադրբեջանական համայնքային միությունների աստիճաբանական մերձեցման խնդիրը, որը կարևոր գործոն է թվում հակահայկական լոբբինգի հնարավոր հեռանկարները և միտումները պատկերացնելու դիտանկյունից:

2008թ. ապրիլին Արտասահմանում բնակվող ադրբեջանցիների հետ աշխատանքային կոմիտեի նախագահ Նազիմ Իբրահիմովը Աշքընին պարզատրեց «Գորուստան» մեղալով: 2007թ. հաստատված «Գորուստան» մեղալը տրվում է այն անձանց կամ կառույցներին, որոնք մեծ ներդրում են ունենում ադրբեջանական սփյուռքի ձեւավորման, ամրապնդման, քարոզչական աշխատանքների գործում¹⁴:

Որպես ադրբեջանական լոբբինգի ակտիվացման տիպական օրինակ տեղին է ներկայացնել նաև Իսրայելի Ջենեստում Հայոց ցեղասպանության հարցի առաջաշման շուրջ ձևավորված վիճակը: Ադրբեջանական մամուլում զգալի թիվ կազմեցին օրինագիծը

վատաբանելու, հակազդելու հրապարակումները. ծավալվեց քարոզչական աշխատանք: Բաքուն փորձեց աշխատել նաև Իսրայելի ադրբեջանական համայնքի հետ: Իսրայելի ադրբեջանցիների Կոնգրեսի ղեկավար Ալեքս Շապիրո-Սուլիմանը հայտարարեց, թե «պատմական հարցերի ուսումնասիրման պարագայում պարզ կդառնա, որ առաջին աշխարհամարտի ընթացքում ոչ թե հայերն են ենթարկվել ցեղասպանության, այլ թուրքերն ու ադրբեջանցիներն են ենթարկվել հայերի ցեղասպանությանը»¹⁵: Անհասկանալի է, թե ինչպես կարող էին հայերը ցեղասպանության ենթարկել թուրքերին Օսմանյան կայսրության համընդհանուր հայաթափման պայմաններում: Ադրբեջանական Կոնգրեսը դիմեց Իսրայելի նախագահ Շիմոն Պերեսին, օրենսդիր և գործադիր իշխանություններին, իրենց բնորոշմամբ, «այս հարցում արդար դիրքորոշում դրսևորելու կոչով»: Իսրայելում գործող «Ադրբեջան - Իսրայել» միության նախագահ, խորհրդարանական Իոսի Շագալն օրենսդիրում ակտիվ աշխատանք ծավալեց օրինագծի հաստատումը խափանելու նպատակով¹⁶:

Ուշագրավ է Քենեսեթի Իսրայել-Հայաստան բարեկամության խմբի նախագահ Ջեև Էլքինի հայտարարությունը, որ օրինագիծն առաջադրած պատգամավորները «մեծ ճնշում են զգում ԱԳՆ-ի և թուրքական լոբբիի կողմից, որին միացել է նաև ադրբեջանականը»: «Պետք է ընդգծել, որ նրանք բավական օպերատիվ կերպով արձագանքեցին, ինչը, ցավոք, չեմ կարող ասել Հայաստանի և հայկական սփյուռքի մասին», - հայտարարել է Էլքինը¹⁷: Քենեսեթում Հայոց ցեղասպանության հարցի քննարկումները եւս ի ցույց են դրեցին թուրք-ադրբեջանական լոբբիստական աշխատանքները մեկտեղելու միտումը:

Ներկայացվեցին ադրբեջանական լոբբինգի ակտիվացման մի քանի տիպական օրինակներ Միացյալ Նահանգներում, Եվրոպայում և Մերձավոր Արեւելքում: Վերընշված, ինչպես նաև այլ փաստերի համադրումը վկայում է, որ Բաքուն շարունակելու է աշխատանքը համայնքների կազմակերպման ուղղությամբ եւ այս աշխատանքը կրելու է ընդգծված հակահայկական ուղղվածություն:

**HAYKARAM NAHAPETYAN
(PTCA)
THE TENDENCIES OF THE ACTIVIZATION OF AZERI LOBBY**

Azerbaijan turned to be the third state in former USSR to organize Caucus in US Congress. Currently there are 40 congressmen in Azerbaijani Caucus, while Armenian Caucus consists of 156 Congressman. While Azerbaijani Diasporas lobbying activities in US are far below the level Armenian side performs, the intentions and processes are noteworthy. At the same time, in February 2008 first anti-Armenian monument dedicated to "Khojaly Genocide" was unveiled in Haaguc thanks to activities of Azerbaijani as well as Turkish organizations of Netherlands. Azerbaijani lobbying activities in Near East, Russia and Ukraine are interesting as well. As Azerbaijani authority declared: one of the purposes of Azerbaijani lobby is to counter Armenian Diaspora.

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈԳԻ

1. "Азербайджанцы в Грузии: этнические границы в постмногонациональную эпоху", Румянцев С., "Дiasпоры", М., 2007 N 1 – 2, "Азербайджанцы в России – Смена имиджа и социальных ролей", Ариф Юнусов, "Дiasпоры", 2005 N 3.
2. "Ибрагимов Н.: - Созданиe азербайджанского лобби стоит дорого", Э. Фахрединоглу, "Эхо".
3. "Американские конгрессмены прибыли в Баку", www.echo-az.com, 27.05.2004.
4. "American Turkish Association Assambley Needs Azerbaijan Support for not loosing Armenians", 27.06.2006, www.ans.az
5. "Демократ из Алабамы вошел в рабочую группу Конгресса США по Азербайджану", "Zerkalo", 09.11.2007
6. "Рабочая группа по Азербайджану пополнилась еще двумя конгрессменами США", www.day.az, 09.02.2008.
7. "Еще два республиканца стали членами рабочей группы по Азербайджану " 03.03.2008 "Еще один конгрессмен стал членом Конгресса США по Азербайджану", 17.03.2008, www.day.az,
8. "Число конгрессменов в рабочей группе по Азербайджану достигло 40", www.day.az, 07.04.2008.
9. "В Баку паника. Живущий на грязных улицах армянских террористов Дж. Керри общал бросить Азербайджан под автобус", 12.10.2004, <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1097560440>
10. То же <http://www.asbarez.com/> 10.28.2004.
11. http://www.rol.ru/news/misc/newssng/04/11/02_007.htm
12. Сулейманов Э.: "Если для азербайджанской диаспоры наиболее предпочтительным кандидатом выглядит Маккейн Д., то для армянской – соответственно Барак Обама", www.day.az, 07.02.2008.
13. 13 <http://www.azeriunited.com/content/blogcategory/21/52/lang,english/>
14. "Открытыe памятника жертвам Ходжали в Гааге – это большая победа", www.zerkalo.az, 10.04.2008.
15. "Израиль не признает Геноцид армян", www.echo-az.com, 30.03.2008.
16. Спивак Л.: «За обсуждениe закона о «геноциде армян» в израильском Консессте дружно голосовали все депутаты от арабских партий (мусульмане)», www.day.az, 11.04.2008.
17. «Զենեւ Էլկին. թուրքերն, ի տարբերութիւն հայերի, օպերատիվ կերպով արձագանքեցին Հնեւետում ցեղասպանութեան քննարկմանը», www.azartmenian.net 10.04.2008.

**ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԼԻ
(ԱԻ)
ՊԱՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿՈՋԱԿԱԿԱՆ ԲՐԻԳԱԴՐ ՈՐՊԵՍ ՑԱՐԱԿԱՆ
ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԼԾԱԿ
ՂԱՋԱՐԱԿԱՆ ԻՐԱՆՈՒՄ**

Մինչև 19-րդ դարը իրանական բանակը հիմնականում կազմված էր քոչվոր ցեղերի հեծելազորային ջոկատներից, որոնք հավաքագրվում էին նահանգներում ամհրաժեշտության դեպքում՝ հիմնականում պատերազմներից առաջ: Կանոնավոր բանակ կազմավորելու առաջին փորձերը ձեռնարկվել են 19-րդ դարի առաջին կեսին Ֆաթի Ալի շահի կողմից¹: Պատրաստվելով ռուս-պարսկական առաջին պատերազմին (1804-1813թթ.)՝ դաջարական կառավարող շրջանակները սկսեցին փորձեր ձեռնարկել երկրում կանոնավոր ռազմական միավորումներ ձևավորելու ուղղությամբ: Նրանք Անդրկովկասում իրենց նախկին դիրքերը վերականգնելու նպատակով՝ օգտագործում էին մի կողմից անգլո-ֆրանսիական, մյուս կողմից անգլո-ռուսական և ֆրանկո-ռուսական հակամարտություններն Արևելքում: Մինչև 1809թ. երկրի զինված ուժերում բարեփոխումներ իրականացնում էին ֆրանսիացի ռազմական խորհրդականները, ապա նրանց փոխարինեցին անգլիացիները: Արդեն երկրորդ ռուս-իրանական պատերազմի ընթացքում (1826-1828թթ.) իրանական բանակը որոշակիորեն կանոնակարգվեց, և ձևավորվեցին 28 հետևակազորային զնդեր ու հեծելազորային մի քանի զորամիավորումներ: Աբբաս Միրզայի մահից հետո (1833թ.) նրա ստեղծած բանակը սկսեց կազմալուծվել²: Այնուհետև 1837-38թթ. արշավանքը դեպի Հերաթ, 1858թ. Մերահիսի հանձնումը, ինչպես նաև 1856-1858թթ. անգլո-պարսկական պատերազմը, 1861թ. Մերվի անկումը վերջնականապես կազմալուծեցին իրանական բանակը³:

Իրանում կանոնավոր բանակ ստեղծելու հերթական փորձը ձեռնարկվեց Նասր էդ-Դին շահի օրոք՝ (1848-1896թթ.) նրա Եվրոպա կատարած շրջագայությունների արդյունքում: Տեսականորեն Նասր-էդ-Դին շահը ողջունում էր ռազմական ոլորտի բարեփոխումները, սակայն նա չունեւր ոչ միջոցներ, և ոչ էլ քաղաքական կամք այդ գաղափարը

լիարժեքորեն իրականացնելու համար: Իրանի իշխանությունները ռազմական խորհրդականներ ընտրելու հարցում այս անգամ նախապատվությունը տվեցին Ռուսաստանին: Դրան մեծապես նպաստեցին Նասր էդ-Դին շահի անձնական համակրանքն ու կապերը⁴: 1879թ. ռուս սպաների հետ միասին Իրան էին հրավիրվել մահապատրիական ռազմական խորհրդականները՝ երկրի զինված ուժերում բարեփոխումներ իրականացնելու նպատակով: Ավստրիացի սպաներին Իրանի հարավային շրջաններում, որտեղ մահանգապետ էր Նասր-էդ Դին շահի որդի՝ Ջիլ-էս-Մալտանեն, մախկին բանակից պահպանված զինվորական միավորումների հենքի վրա վերաձևավորեցին մոր գորամիավորումներ, որոնց զինվորների թիվը հասնում էր 30.000⁵: Հարկ է նշել, որ Իրանում գորակոչը իրականացվում էր բոլոր մահանգներից «Բոնիչէ»-ի օրենքով⁶, որը Նասր-էդ Դին շահի օրոք մշակվել է վարչապետ (սադր-ազամ) Միրզա Թադի խանի կողմից: Հենց վերջինիս եռանդուն ջանքերի շնորհիվ հիմնականում սկսվեց իրանական բանակի վերակազմավորումը: Սակայն այս գործընթացը շահի կողմից դիտվում էր որպես որդու կողմից իրեն գահընկեց անելու փորձ: Այդ իսկ պատճառով, երկրում ձևավորված գորամիավորումների մի մասը կազմալուծվեց, Ջիլ-էս-Մալթանեի ենթակայությունից դուրս եկան որոշ մահանգներ, իսկ Միրզա Թադի խանը արտաքսվեց երկրից⁷: Վերը նշված գորամիավորումների զինվորները հաշվառվեցին արձակուրդում, իսկ գորամիավորումները գոյություն ունեին միայն թղթի վրա (հաշվառված 80 հազարանոց հետևագորային զինվորներից, որոնք սփռված էին երկրի տարբեր մահանգներում, գործնականում գոյություն ուներ միայն 40 հազարը)⁸: Չունենալով ընդհանուր նպատակ և միասնական կարծիք իրանական զինված ուժերի և երկրի պաշտպանության հետ կապված խնդիրների շուրջ՝ դաջարական իշխանություններին այլ բան չէր մնում, քան այս հարցում հիմնական դերակատարումը ընձեռել ցարական սպայական խորհրդականներին: Ֆինանսատնտեսական ոլորտում մենաշնորհային ազդեցություններ ձեռք բերելու հարցում զիջելով Մեծ Բրիտանիային՝ Ռուսաստանն առավել մեծ կարևորություն էր տալիս ռազմական ու քաղաքական ներթափանցմանն Իրան⁹:

1878թ. Ալեքսանդր II-ի և Նասր էդ-Դին շահի միջև պայմանավորվածության արդյունքում Ռուսաստանը ձեռք բերեց

Իրանում ռազմական բարեփոխումներ իրականացնելու քառասունամյա կոնցեսիա¹⁰: 1879թ. մայիսին ռուսական սպայական կազմը Ռուսաստանի գլխավոր սպայակույտի գեղապետ Ալեքսեյ Իվանովիչ Դոմանտովիչի գլխավորությամբ ժամանեց Իրան և նախաձեռնեց պարսկական կոզակական բրիգադի ձևավորման գործընթացը, որն անվանվեց «Ձերդ Մեծության շահական պարսկական կոզակական բրիգադ»¹¹: Հակառակ բրիտանացիների և իրանական որոշ սպաների գործնական խոչընդոտներին Դոմանտովիչը կարողացավ պատշաճ մակարդակով կազմակերպել բրիգադը և արդեն 1879թ. ամռան վերջին այն պատրաստ էր ներկայանալու շահին: Գումարտակն անմիջապես զրավեց շահի ուշադրությունը, իսկ Դոմանտովիչը դարձավ իրանական կառավարող շրջանակների առաջատար մասնակիցներից մեկը՝ շրջանցելով անգամ երկրի զինված ուժերի նախարարին: Այս իրավիճակը շարունակական էր Իրանում մեկ բրիգադի հաջորդ չորս հրամանատարների ծառայության ժամանակ¹²: Կոզակական բրիգադի հրամանատարներից էր մեկ գեղապետ Վ.Ա. Կոսագովսկին, որը ծառայել է Իրանում 1894-1903թթ.: Այս հրամանատարը մյուսներից առանձնանում էր նրանով, որ ունենալով լուրջ կապեր դաջարական կառավարող շրջանակների հետ՝ իր օրագրում հավաստի տեղեկություններ է հայտնում XIX դարում Իրանի սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակի մասին, ինչպես մեկ լավագույնս նկարագրում իրանական արքունիքում տիրող սերտաճած կաշառակերության և ամենաթողության վերաբերյալ¹³:

Միավորման սպայակույտը գտնվում էր Թեհրանում: Ութ ջոկատները «ստրյադ»՝ տեղակայված էին Թեհրանում, Իսֆահանում, Մաշհադում, Համադանում, Գիլյանում, Մազանդարանում, Արդաբիլում և Ուրմիայում: Յուրաքանչյուր ջոկատ բաղկացած էր հետևակից, հրետանուց և հեծելազորից¹⁴: Բրիգադի հրամանատարը և բարձր սպայական կազմը պետք է ռուսահայատակ լինեին, իսկ ցածր սպայական կազմը հավաքագրվում էր իրանցիներից: Բրիգադը գործնականում ռուսական ռազմական կանոնակարգի օրինակով իրանական բանակի համար սպայական կադրեր պատրաստելու դարբնոց էր¹⁵: Պարսկական կոզակական բրիգադ էին զորակոչվում մեկ Իրանից Նախիջևանի և Երևանի նահանգներ գաղթած և հաստատված ընտանիքներից զորակոչիկներ: Պարսկական կոզակական բրիգադի

կազմակերպումը ցարական կառավարության համար լավագույն միջոցն էր անմիջական շփման մեջ գտնվել շահի հետ, ինչպես նաև մշտապես քաջատեղյակ լինել շահական կառավարությունում տեղի ունեցող անցուղարձի մասին: Եվ հարկ եղած դեպքում չխուսափել վերջիններիս վրա ճնշում գործադրելու հնարավորություններից¹⁶:

1910թ. հիմնվում է բրիգադին կից դպրոցը, որտեղ պատրաստվում էին հետագայում կոզակական ջոկատներում մերգրավվող զինվորները: Դպրոցում ուսանում էին ինչպես կոզակական բրիգադի պարսիկ զինվորների, սպաների, այնպես էլ պետական պաշտոնյաների որդիները¹⁷: Այսինքն կոզակական բրիգադում ծառայություն անցնելն այդ երիտասարդներին իրական հնարավորություն էր ընձեռում ապագայում ավելի արագ և հեշտ առաջ գնալ երկրի ռազմական և քաղաքական ծառայության բնագավառներում: Ռեզա շահը և նրա կառավարության անդամներից շատերը նույնպես սովորել և ծառայել են պարսկական կոզակական բրիգադում, ինչպես նաև հայազգի Մարտիրոս խանը, որը զբաղեցրել է բրիգադի շտաբի հրամանատարի պաշտոնը¹⁸:

Բրիգադի ֆինանսական համակարգն ամբողջովին կենտրոնացված էր ռուսական իշխանությունների ձեռքում: Նրա բյուջեն ապահովում էին ռուսական վերահսկողության ներքո գտնվող Իրանի հյուսիսային բոլոր մաքսային կետերը: Բրիգադի գլխավոր հրամանատարը, սպայական և ենթասպայական կազմը վարձատրվում էին ինչպես Մ. Պետերբուրգից, այնպես էլ որպես ռազմական խորհրդականներ՝ իրանական կառավարությունից: Այսպիսով ռուսական սպայական կազմն ուներ հատուկ կարգավիճակ, իրանահայատակ սպաները (մոտ -300 հոգի), թեև ռուս սպաների նկատմամբ բավականին ցածր էին վարձատրվում, սակայն բրիգադից դուրս գտնվող իրենց ընկերների համեմատ ավելի մախսապատվելի վիճակում էին: Միավորման բարձր սպայական կազմում ընդգրկված կոզակները գտնվում էր ռուսական կովկասյան բանակի անմիջական ենթակայության տակ: Նրանց հիմնական խնդիրն էր հանդիսանում Իրանում ռուսական ազդեցության ընդլայնումը¹⁹: Ռուս պաշտոնյաները կոզակներին մեկուսացրել էին պարսկական միջավայրից, մտավոր կյանքից և մշակույթից: Կազակական զորամիավորումների ներսում գործածվող լեզուները թուրքերենն ու ռուսերենն էին: Օրը երեք անգամ զինվորները

պարտավոր էին թուրքերենով բղավել «Hurrah Emperator, çok sağ ol shah», «Կեցցե՛ կայսրը, երկար կյանք շահին»²⁰: Վերջիններիս հիմնական գործառույթն էր շահական կառավարության և օտարերկրյա դիվանագիտական առաքելությունների անվտանգության պահպանությունը: Մեծ է նաև պարսկական կոզակական բրիգադի գործունեության կարևորությունը 1905-1911թթ. իրանական Սահմանադրական հեղափոխության տարիներին: Սակայն խնդիրը համակողմանի ներկայացնելու անհարաժեշտությունը և տվյալ աշխատության սահմանափակ ձևաչափը հնարավորություն չեն ընձեռում առավել մանրամասն անրադառնալ այդ հարցին: Այս առումով անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ բրիգադը բացասաբար հանդես եկավ Իրանի հեղափոխական և լիբերալ էլեմենտների նկատմամբ՝ աջակցելով Ռուսաստանի ստատուս-քվոին և իրականացրած քաղաքականությանն Իրանում, ինչպես նաև դաջարական իշխանությունների կողմից երկրում առաջացած շարժումը ուղղակիորեն ճնշելու դիրքերից²¹: Թեև վերապահումով, բայց պետք է համաձայնել, որոշ հեղինակների այն պնդմանը, որ կոզակական բրիգադը սկսած 1880-ական թթ. ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմ և Ռեզա շահի ռազմական բարեփոխումների ժամանակահատվածը (1921թ.), հանդիսանում էր իրանական բանակի կանոնավոր միակ ռազմական միավորումը, որի կազմում 1906թ. հաշվառվում էր 4 գունդ՝ երկուական հեծելազորային վաշտերով և 1 հետևակային գումարտակ²²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ 1917թ. պարսկական կոզակական բրիգադը ռուսական իշխանությունների պնդմամբ վերաճեց դիվիզիայի: 1921թ. հեղաշրջումից հետո բրիգադի հենքի վրա ձևավորվեց իրանական միասնական բանակը²³:

Իրանի և Ցարական Ռուսաստանի կառավարող շրջանակների համար կոզակական գործոնը երկկողմ շահարկումների առարկա էր: Իրանական կառավարությունն անընդհատ օգտագործում էր «կոզակական խնդիրը»՝ Ռուսաստանից տարբեր հարցերում զիջումներ ստանալու նպատակով: Ռուսաստանն էլ իր հերթին, իրանական բյուջեի հաշվին ավելացնելով կազակների թիվը և ուժեղացնելով նրանց ռազմական պատրաստվածությունը, օգտագործում էր վերջիններիս ինչպես իրանական կառավարության վրա ազդելու, այնպես էլ Իրանում օտար այլ ազդեցությունների դեմ պայքարում:

XIX դարի վերջին և XX դարասկզբին եվրոպական տիպի բանակ ստեղծելու անհաջող փորձերն ունեին մի շարք պատճառներ: Բանակի կազմավորման գործընթացն իրականացվում էր առանց հաշվի առնելու երկրի ներսում առկա ծանր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, ինչն իր ուղղակի ազդեցությունն էր ունենում բանակի վրա: Ակնհայտ է, որ դաջարական կառավարությունը գրեթե ամբողջովին կորցրել էր իր քաղաքական և տնտեսական կենսունակությունը: Եկրում առկա խորը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում ռուսական իշխանությունները փորձում էին առավելագույնս ամրապնդել իրենց քաղաքական և ռազմական դիրքերը՝ ի հակակշիռ Մեծ Բրիտանիայի՝ Իրանում ունեցած տնտեսական հզորության:

NAZELY NAVASARDYAN

(IOS)

THE COSSACK BRIGADE AS RUSSIAN EMPIRE'S INFLUENCE LEVER IN QAJAR PERSIA

Until 19th century Iranian army mainly consisted of nomadic tribes' cavalry units that have been gathered in the provinces before the wars. The next in turn attempt to create the regular army in Iran has been done by Shah Nasr Al-Din (1848-1896). Qajar authorities that time gave the preference to Russian military advisers. Greatly in was the result of Nasr Al-Din's personal sympathy with Russia. Being backward of Great Britain in acquisition of monopole influences in financial-economic sphere, Russia gave the importance to military and political penetration in Iran.

According to the arrangement of 1888 between Alexander II and Shah Nasr Al-Din Russia acquired military reforms realization concession for 40 years in Iran.

In May 1879 the Russian military officers' personnel arrived to Iran and undertook the formation of Persian Cossacks brigade.

The factor was the subject of double-sided speculations. The Iranian government always used "Cossack factor" trying to receive concessions from Russia. In its turn Russia utilized that factor in putting pressures on Iranian government as well as in struggle with other foreign influences in Iran.

In the end of XIX and the beginning of XX century the failures of creation of European type army in Iran had some causes. The process of formation was going on without the consideration of heavy socio-economic situation in the country. The Qajar government completely has lost its political and economic viability.

Using the deep socio-economic and political crisis in Iran Russian authorities tried to strengthen the political and military positions in counterbalance of Great Britain's economic power in Iran.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Персия: Обзор вооруженных сил. С приложением очерка экономического и политического положения по данным к 1 июля 1923г. Составил Ф.П.Львов. Издание Разведывательного Отдела Штаба Р-К. К. А., М., 1923, с. 1-2.
2. Рихсиева Н. Р., К истории иранских казачьих частей (по архивным материалам) Востоковедение (литературоведение, история), сборник научных трудов N564, Ташкент, 1978, с. 129.
3. Фируз Казем-Заде, Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние Росси и Англии. М., 2004, с. 137-138.
4. Նույն տեղում, էջ 138-139:
5. Персия: Обзор вооруженных сил, նշվ. աշխ., էջ 1:
6. Ըստ «Բռնիչե»-ի օրենքի, երկրի նստակյաց բնակչությունը ներկայացնում էր զորակոչի զինվորներ կամ ծառայության դիմաց վճարում համապատասխան հարկ: Յուրաքանչյուր շրջանի կամ գյուղի համար սահմանված էր որոշակի զորակոչիկների թվաքանակ: Քաղաքային բնակչությունն, ավատատերերը և հողերով հարուստ դասը չէր զորակոչվում: Քանի որ դաջարական Իրանում մարդահամար չէր անցկացվում, հարուստ ավատատերերը իրենց մոտ աշխատող գյուղացիներին հիմնականում տարբեր միջոցներով ազատում էին ծառայությունից: Այսպիսով, զորակոչի հիմնական ծանրությունը ընկնում էր այն աղքատ և չքավոր գյուղացիների վրա, որոնք ինքնուրույն չէին կարող ծառայության դիմաց հարկ վճարել:
7. Персия: Обзор вооруженных сил, նշվ. աշխ., էջ 2:
8. Из тегеранского дневника полковника Косаговского В.А., Академия наук СССР Институт Востоковедения М., 1960, с. 135.
9. Մանրամասն տե՛ս Նավասարդյան Ն., Անգլո-ռուսական գործոնը և Իրանի տնտեսական ճգնաժամն առաջին աշխարհամարտից առաջ, Մերձավոր Արևելք, Եր., 2006, էջ 115-118:
10. Donald N. Wilber Riza Shah Pahlavi: The Rcsurrection and Recanstruction of Iran. Hicksville, New York, 1975, p. 6-7.
11. Выборнов М., Персия и ее вооруженные силы, М-Лен., 1928, с. 53.
12. Фируз Казем-Заде, с.139-140, Из тегеранского дневника, с. 3-5, с. 133-137.
13. Մանրամասն տե՛ս Из тегеранского дневника полковника Косаговского В.А. с. 135.
14. Donald N. Wilber Riza Shah Pahlavi, նշվ. աշխ., էջ 7:
15. Բայրության Վ., Իրանի պատմություն Եր., 2006, էջ 489-490:
16. Donald N. Wilber Riza Shah Pahlavi: նշվ. աշխ., էջ 6-7:
17. Նույն տեղում, էջ 8:
18. Рихсиева Р., К истории иранских, նշվ. աշխ., էջ 132, Donald N.Wilber, Riza Shah Pahlavi p. 8-13.
19. Выборное М., Персия и ее, նշվ. աշխ., էջ 54-55:
20. Donald N. Wilber Riza Shah Pahlavi, նշվ. աշխ., էջ 7:
21. Մանրամասն տե՛ս Р. Sykes, նշվ. աշխ., էջ 132, Рихсиева Р., К истории иранских, նշվ. աշխ., էջ 132-135:
22. Персия: Обзор вооруженных сил, նշվ. աշխ., էջ 2:
23. Выборное М., Персия и ее вооруженные силы, М-Лен., 1928, с. 56.

**ՉԱՎԻԿՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ
(ԵՊԿ)
ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԳԵԼՄԱՆ ՀԱՐՑԻ
ԸՈՒՐՁ**

Թուրքիայի III-րդ հանրապետությունում իշխող Արդարություն և Ջարգացում կուսակցության փակման նպատակով Սահմանադրական դատարան ներկայացրած (այսուհետ՝ ՍԴ) հանրապետության գլխավոր դատախազի դիմում-մեղադրականը՝ քաղաքագիտության պատմության մեջ աննախադեպ երևույթ էր: Գլխավոր դատախազը իր մեղադրականում¹ պահանջում էր աշխարհիկ պետության հիմքերի խարխլման գործունեության կենտրոն դարձած կուսակցությունը փակել, իսկ նրա 71 անդամներին, այդ թվում հանրապետության նախագահին², վարչապետին և 40 պատգամավորներին զրկել կուսակցական ակտիվ կյանքից, հինգ տարի ժամկետով³, այն դեպքում, երբ նա վայելում էր մեծ ժողովրդականություն և ստացել էր վերջին խորհրդարանական ընտրություններում ժողովրդի ձայների 46.6 %-ը՝ անընդմեջ ընտրվելով⁴: Այս փաստը առանձին մասնագետների կողմից որակվեց որպես դատական հեղաշրջում քաղաքական համակարգում⁵:

Ըստ մեզ Թուրքիայում 1960թ. և 1982թ. իրականացված զինվորական հեղաշրջումներին հաջորդող սահմանադրությունների կառուցած պետական իշխանական մարմինների լիազորությունները նպաստավոր չեն եղել կուսակցական համակարգի կայուն զարգացման համար: Քանի որ 1961թ. սահմանադրության օրոք՝ 6 իսկ 1982թ. սահմանադրության օրոք 16 կուսակցություններ փակվեցին⁶:

Այժմ քննարկենք թուրքական երեք սահմանադրությունները:

1924թ. սահմանադրության օրոք գործող Ազգային Ժողովը (այսուհետ՝ ԱԺ) ժողովրդի իշխանության միակ ներկայացուցիչն էր: Սահմանադրությամբ չէր նախատեսվել օրենքների հակասահմանադրականությունը դատական կարգով վիճարկելը և տվյալ պայմաններում ընդունված օրենքների սահմանադրականությունը երաշխավորված չէր⁷: 1-ին հանրապետության և միակուսակցական, և բազմակուսակցական⁸ շրջանում կիրառված մեծամասնական ընտրակարգի արդյունքում

խորհրդարանում մեկ կուսակցության մեծամասնության համակարգը աշխատում էր գործադիրի գերակայությամբ⁹:

Հիշեցնենք, որ 1950թ. Աթաթուրքի հիմնածողովորդահանրապետական կուսակցությունը ընդհանուր ընտրությունների արդյունքում կորցնելով իշխանությունը՝ հայտնվել էր ընդդիմադիր շարքերում: 1924թ. սահմանադրության օրոք կուսակցությունները գործել են «Միությունների մասին օրենքի» և «Քաղաքացիական օրենսգրքի» շրջանակներում ու փակվել են՝ և՛ նախարարների խորհրդի և՛ դատարանների կողմից, այսինքն՝ քաղաքական իշխանությունները վճռորոշ դեր են կատարել այդ հարցում:

1960թ. զինվորական հեղաշրջմանը¹⁰ հաջորդող 1961թ. սահմանադրությունը՝ ի հակադրումն 1924թ. սահմանադրության պետիշխանական մարմիններից թուլացրեց օրենսդիրն ու գործադիրը և ձևավորեց լիարժեք դատական համակարգ՝ ՄԴ-ով հանդերձ:

Օրենսդիր մարմինը դարձավ երկպալատանի՝ բաղկացած լինելով՝ Ազգային ժողովից և Սենատից¹¹, այսպիսով բարդացվեց օրենքների ընդունման գործընթացը (1961/հ.92): Համաժողովրդական քվեներով ընտրվում էին ԱԺ-ի (հ.67) 450 և Սենատի 150 անդամները՝ բացի Սենատի այն 15 անդամներից, որոնք նշանակվում էին հանրապետության նախագահի կողմից (1961/հ.70):

Այս վերջին կետը կարևոր է այնքանով, որ 1961-1980թթ. ընտրված երեք նախագահներից, որոնք նախկինում բարձրաստիճան զինվորականներ էին, դրանցից երկուսը ընտրվել են հանրապետության նախագահի կողմից նշանակված սենատի անդամներից¹², իսկ մեկը՝ ազգային միասնության կոմիտեի անդամ լինելով՝ սահմանադրությամբ դասվել էր Սենատի բնական անդամների շարքին (1961/հ.70): Այլ խոսքով, ԹԱՄԺ-ում ներկայացված կուսակցություններին պարտադրվել է ընտրել նախկինում բարձրաստիճան զինվորականներին՝ հակառակ խորհրդարանի աճող դիմադրության: Իսկ 1980թ. նախագահական ընտրությունների 6 ամիս ձգձգումը դարձավ այն պատճառներից մեկը, որը զինվորական հեղաշրջմամբ վերջ դրեց II-րդ հանրապետությանը¹³:

Գործադիրը իր լիազորությունները կիսում էր գլխավոր սպայակույտի (հ.110), ազգային անվտանգության խորհրդի (հ.111), ինքնավար հանրային հաստատությունների (հ.120-121)¹⁴,

պետականավորման ինստիտուտի (հ.129) և հաշվիչ պալատի (հ.127-128) հետ: Այս շրջանի գերիշխող Արդարություն կուսակցությունը բողոքում էր այս իրավիճակից և պահանջում փոփոխություններ կատարել¹⁵:

Սահմանադրության հ.114-ով¹⁶ կառավարության բոլոր գործարքները դատական կարգով վիճարկման ենթակա էին:

Քաղաքական բևեռացվածությունը, քաղաքական ահաբեկումները պատճառ դարձան 1971թ. մարտի 12-ի զինվորական միջամտությանը¹⁷: Երկու տարի տևող անցումային շրջանում կոալիցիոն կառավարություններ ձևավորվեցին, իսկ սահմանադրությունում կատարվեցին այնպիսի փոփոխություններ, որոնք ուղղված էին և՛ գործադիրի ուժեղացմանը և՛ զինվորականների՝ քաղաքական համակարգում ամրապնդմանը¹⁸: Այս փոփոխություններից էին բխում համալսարանների ինքնավար կարգավիճակի զիջումները և պետական ռադիո-հեռուստաընկերության անկողմնակալության վերացումը¹⁹:

1961թ. սահմանադրությունը ելնելով 1949թ. Գերմանիայի սահմանադրության օրինակից՝ որդեգրեց «մարտական ժողովրդավարության»²⁰ սկզբունքները, ամրագրեց ինչպես կուսակցական և քաղաքական կյանքի մասին երաշխիքներ, այնպես էլ սահմանափակումներ²¹:

Սահմանադրության 56-րդ հոդվածով կուսակցությունները համարվում էին քաղաքական կյանքի անբաժան տարրեր, ձևավորվում էին առանց նախնական թույլտվության և դրանց անդամակցելը՝ ազատ էր: 57-րդ և 19-րդ հոդվածներով կուսակցությունները պարտավորվում էին իրենձ գործունեությունը համապատասխանեցնել աշխարհիկ հանրապետության սկզբունքներին, այդ դեպքում կփակվեին ՄԴ-ի կողմից²²:

Այս շրջանի ամենակարևոր զարգացումն է 1965թ. ընդունված «քաղաքական կուսակցությունների» մասին օրենքը²³, որը աշխարհում առաջիններից էր²⁴: Համամասնական ընտրակարգի և սահմանադրության ազատական²⁵ ոգու արդյունքում խորհրդարան մտավ առաջին սոցիալիստական կուսակցությունը՝ Թուրքիայի բանվորական կուսակցությունը՝ 1965թ., որը փակվեց 20.05.1971թ., զինվորական միջամտությունից հետո, երեք ամսվա ընթացքում:

1982թ. III-րդ հանրապետության սահմանադրությունը ձևավորվեց «պետական իշխանությունը թուլացնող» II-րդ հանրապետության

քննադատականների շուրջը²⁷: Սակայն քաղաքական կուսակցությունները ոչ մի դեր չխաղացին այս սահմանադրության ստեղծման հարցում, քանի որ լուծարվել էին զինվորական իշխանության կողմից²⁷: Քաղաքական կուսակցությունների ղեկավար դեմքերը և խորհրդարանականները քաղաքական գործունեությունից զրկվեցին 5 և 10 տարի ժամկետով (անցումային հ.4), սույն արգելքը վերացվեց 1987թ. հանրաքվեի արդյունքում: Սակայն արգելքի վերացումը չնպաստեց քաղաքական կյանքի կայունացմանը, որի վառ ապացույցն է բացի առաջինից, հաջորդող ընտրությունների արդյունքում ոչ մի կուսակցության միայնակ իշխանության չգալը, մինչև 2002թ. ԱԺ-ի ընտրությունները: Չմոռանալով նշել, որ հանրապետության մասշտաբով 10%-ոց ընտրապատենշը ևս նպաստեց դրան:

Սահմանադրությունը օրենսդրական գործընթացը արագացնելու նպատակով վերականգնեց միապալատ խորհրդարանական համակարգը, իսկ գործադիր իշխանության ոլորտում անհամեմատ ընդլայնեց հանրապետության նախագահի լիազորությունները²⁸: Ուշադրության է արժանի հանրապետության նախագահի լիազորությունների շարքում, հատկապես դատական իշխանության ոլորտին առնչվողները, որի շնորհիվ նա որոշիչ դեր էր կատարում քաղաքական համակարգում: Նա նշանակում էր ՄԴ-ի բոլոր անդամներին, դատավորների և դատախազների խորհրդի բոլոր անդամներին, պետական խորհրդի անդամների 1/4-ին, գլխավոր դատախազին և տեղակալին (1982/ հ.104): Անցած գումարման խորհրդարանում մեծամասնություն կազմող իսլամամետ ԱԶ կուսակցության նախագահի թեկնածուն ցանկալի չէր քեմալական «բյուրոկրատական էլիտայի» համար, որի արդյունքում նախագահական ընտրությունները տապալվեցին: Անցկացվեցին արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններ, որի արդյունքում ԱԶ կուսակցությունը ստանալով քվեարկողների ձայների 46.6 %-ը՝ իշխանության եկավ՝ իր դիրքերը էլ ավելի ամրապնդելով: Իրականացված նախագահական ընտրություններում ընտրվեց այս կուսակցության մույն թեկնածուն, թեկուզ մի քանի ամիս ուշացումով²⁹:

Գործող սահմանադրության ընթացքում զինվորականները զերծ չմնացին քաղաքական միջամտություններից՝ 1997թ.³⁰ և 2007թ.³¹: Առաջինի դեպքում դա լուրջ հարված հասցրեց իշխանության պահպա-

նողական «Բարօրություն» կուսակցությանը, որը այդ ժամանակվա կոալիցիոն կառավարության մեծամասնական տեղ էր զբաղեցնում: Մեղադրվեց աշխարհիկ պետության հիմքերը խարխլելու համար, փակվեց ՄԴ-ի կողմից: «Բարօրություն» կուսակցության ժառանգորդ «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը այսօր իշխանությունում է: ԱԶ-ն, երբ նախաձեռնեց 1982թ. սահմանադրությունը նորով փոխելու և պատրաստվեց առաջին տարբերակը հանրության դատին ներկայացնելու նախաձեռնությամբ³², լուրջ հակազդեցության հանդիպեց ԺՀ կուսակցության կողմից: Այն իրականացման դեպքում հռչակվելու էր հանրապետության երկրորդ քաղաքացիական սահմանադրությունը՝ 1924թ. սահմանադրությունից հետո:

1982թ. սահմանադրությունում կատարված թվով 13 փոփոխությունները չեն նպաստում քաղաքական կուսակցական համակարգի կայուն զարգացմանը: Այստեղ այլևս հրամայական է դարձել ոչ միայն զաղափարախոսությունից անկախ³³ սահմանադրություն ունենալը, այլև ընկալել աշխարհիկության³⁴ սկզբունքը՝ բազմաէթնիկ և բազմակրոն հասարակության կյանքի միջազգային չափանիշներին համապատասխան:

PETROS CHAVIKYAN
(YSU)

ON THE ISSUE OF BAN OF THE POLITICAL PARTIES IN TURKEY

The Turkish Attorney General's petition with respect to ending the activities of Justice and Development, the country's ruling party, is the first such case in the history of political science.

In the republican era numerous parties closed. A total 24 parties were closed following the Constitutional Court's relevant rulings. With this article, we will attempt to analyze the case of party closings with the framework of power relations created by the past two constitutions.

In our view, such cases are the manifestation of the power struggle at different levels, between 'bureaucratic oligarchy' and the opposing forces. We also will draw attention to concepts militant democracy and jurisocracy.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 'İddianame', Radikal. 16.03.2008.
2. Ըստ 1982/հ.101-ի հանրապետության նախագահի ընտրվելուց հետո դադարում է նախագահի կուսակցական պատկանելությունը և ազգային ժողովի անդամությունը:
3. 'İddianame', s.162, Radikal, 16.03.2008.
4. www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=1898
5. Ncşe Düzcl, 'Doç. Dr. Scrap Yazıcı: Bu, yargıçlar devleti kurulması süreci', www.taraf.com.tr, 25.5.2008.
6. 13.03.2003-ի դրությամբ.... 'Türkiye'de 44 yılda 24 siyasi parti kapatıldı', www.cnnturk.com, 16 Kasım 2007.
7. Ergun ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, Yctkin, 2000, s.39.
8. Բազմակուսակցական համակարգի սկիզբը է ընդունվում 1946թ., երբ ա/ք. հունվարին հիմնվեց «Ժողովրդավարական» կուսակցությունը A.E.TURAN, *Türkiye'de Seçmen Davranışı*, İstanbul, 2004, s. 13.
9. K. H. YAVUZ, *Türkiye'de Siyasal Sistem Arayışı ve Yürütmenin Güçlendirilmesi*, Ankara, Seçkin, 2000, s.421.
10. 1960թ. զինվորական հեղաշրջման առթյունքում տապալված ժողովրդավարական կուսակցության բազմաթիվ վարչային դեմքեր դատվեցին: Հակասահմանադրական օրենքներ ընթուներու մեղադրանքով վարչապետն ու 2 նախարարներ մահապատժի ենթարկվեցին օրվա նախագահը դատվեց հայրենադավաճանության մեղադրանքով (1961/հ.41): YAVUZ, նշվ. աշխ., էջ 412:
11. ԱԺ-ի անդամ կարող էր դառնալ 30 տարին լրացած յուրաքանչյուր քուրճ, իսկ Սենատի անդամ բարձրագույն կրթությամբ 40 տարին լրացած անձիք, կրթության սահմանափակումը չէր տարածվում միայն հանրապետության նախագահի նշանակված անդամների համար (1961/հ.72):
12. İsmet Demirdöğen-Erol Tuncer, 'Sezer'li 7 yıl', Radikal, 22/28.04.2007.
13. 1961/հ.97-ով սահմանված է հանրապետության նախագահի լիազորությունները...
14. Համալսարանները» ինքնավարության մասին, (հ.120): «Ռադիո, հեռուստատեսության և լրատվական գործակալությունների» անկողնակալության սկզբունքը (հ.121):
15. Ergun ÖZBUDUN, նշվ. աշխ., էջ 45:
16. Երկպալատանի խորհրդարանը, ընտրություններում համամասնական ընտրակարգի կիրառումը և սահմանադրական դատարանի պահանջները 1950-60 թթ. ընդդիմադիր շարքերը զրաված ժողովրդահանրապետական կուսակցության ծրագրերում տեղ էին գտել Ali E. TURAN, նշվ. աշխ., էջ 48.
17. Talat TURHAN, *27 Mayıs 1960'ıan 28 Şubat 1997'ye*, c. 1, İstanbul, Sorun, 2001, s.420.
18. Kemal GÖZLER, *Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin, 2000, s. 90.
19. Փոփոխություններ կատարվեցին՝ հ.64, 61, 120, 121, 11, 119, հ.136, 140 Kemal GÖZLER, s.90.
20. Ֆաշիստականության, կոմունիստականության նման ժողովրդավարության սպառնացող գաղափարների դեմ ակտիվ պայքար նախատեսող սահմանադրական տեսակետ: Տերմինը առաջին անգամ օգտագործվում է Karl LOEWENSTEIN, "Militant Democracy and Fundamental Rights I". The American Political Science Rewiev, Vol:XXXI, No:3, June 1937, p.22; H Yusuf Şevki HAKYEMEZ, *Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası*, Ankara, Seçkin, 2000, s. 24.
21. Քաղաքական կուսակցություններին սահմանադրական երաշխիքներ տվող երկրների շարքում Թուրքիան հաջորդում է Իտալիային, Գերմանիային, Ֆրանսիային HAKYEMEZ, նշվ. աշխ., էջ 140-150:
22. Զենավական պետությունը սպառնալիք էր դիտարկում հակաաշխարհիկ շարժումները, ազգային անջատողականությունը և կոմունիզմը..M. BOZDAĞ, *Türkiye'de Siyasal Parti Kapatma*, Ankara, 2004, 263 s.

23. 13.07.1965-648 քվակիր օրենք:
24. Արզեմտինա (1956) Թուրքիա (1965) D.PERİNÇEK, *Anayasa ve Partiler Rejimi*, İst., 1985, s. 31-32.
25. Թուրք սահմանադրագետների ընդհանուր տեսակետը՝ 1961 և 1982 թթ. սահման. համեմատելիս:
26. Kemal GÖZLER, ԳՀՎ. աշխ., էջ 91:
27. Bülent TANÖR-Necmi YÜZBAŞIOĞLU, *Türk Anayasa Hukuku*, İstanbul, Beta, 2005, s. 9-10.
28. Kemal GÖZLER, ԳՀՎ. աշխ., էջ 100:
29. Խոսքը Արդուլահ Գյուլի մասին է...Մինչև նախորդ զումարան (XXII) խորհրդարանի լիազորությունների ավարտը ընդունվեց և հանրաքվեի միջոցով հաստատվեց օրենք, որի համաձայն հանրապետության նախագահն այլևս պետք է ընտրվեր ժողովրդի կողմից (Radikal, 22.10.2007).
30. Talat TURHAN, *27 Mayıs 1960'tan 28 Şubat 1997'ye*, İstanbul, Sorun, 2001, s.423-425.
31. 'Genelkurmay Basın Açıklaması', 27 Nisan 2007, No:BA-08/07 www.tsk.mil.tr
32. 'Özbudun başkanlığındaki komisyon tarafından hazırlanan Anayasa taslak metni', Radikal, 12.09.2007.
33. Yasemin Arpa, 'Hukukçular 'Kemalist Anayasa'yı tartışıyor', 30.07.2007, NTV-MSNBC, www.sodcv.org.tr
34. Ergun Özbudun, 'İki laiklik anlayışı (1)/(2)', Zaman, 26/27.05.2008.

**ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ
(ԳՊՀ)
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ «ԱԳՐԲԵՋԱՆՑԻ»
ԷԹՆԱՆՎԱՆ ԳՈՐԾԱՌՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՋ**

Տասնամյակներ շարունակ, աղրբեջանական պատմագիտական միտքը (Չ. Բունիաթով, Ֆ. Մամեդովա, Ս. Մամեդով, Ռ. Մելիքով, Ա. Սումբատզադե և ուրիշներ) Բուն Աղվանքի և Շիրվանի պատմությանը նվիրված աշխատություններում խեղաթյուրելով ժամանակակից աղրբեջանական ժողովրդի կազմավորման էթնիկական պատմությունը, սկսեցին «աղրբեջանցիներ», «աղրբեջանական ցեղեր», կամ «աղրբեջանական ռասա» փնտրել ամենուր՝ փորձելով «ապացուցել», թե իբր *աղրբեջանցիները* Արևելյան Այսրկովկասում ապրել են վաղնջական ժամանակներից: Մասնավորապես, աղրբեջանցի պատմաբանների մոտ «թյուր» ըմբռնումների և ներկա քաղաքական շահարկումների տեղիք է տվել XVIII դ. ռուսական և պարսկական վավերագրերում Արևելյան Այսրկովկասի պարագայում հաճախակի հոլովվող Իրանի «Ատրպատական-Ազարբայջան» հարկային, վարչական պայմանական տերմինի հանգամանքը, որին փորձում են տալ էթնիկ իմաստավորում և դրա տակ ներկայացնել «միասնական էթնո-պատմաշակութային գոտի, որտեղ ապրում է մեկ ժողովուրդ՝ աղրբեջանցի»¹: Մակայն սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների համալիր քննությունը ցույց է տալիս. վեճի առարկա չէ այն փաստը, որ աղրբեջանցի իքնանվանմամբ ժողովրդի կազմավորումն ընթացել է նոր ժամանակներում, իսկ «Ատրպատական-Աղրբեջան» տերմինը բացառապես եղել է վարչա-քաղաքական երկրանուն և չունի էթնիկ որևէ հիմք²:

Գիտությունը վաղուց ի վեր պարզել է, որ Արևելյան Այսրկովկասի տարածքում մինչև 1918թ. բնավ գոյություն չի ունեցել «Աղրբեջան» անվամբ պետություն, առավել ևս՝ «աղրբեջանցի» էթնանուն, իսկ XI-XVII դդ. ողջ ընթացքում Արևելյան Այսրկովկաս ներթափանցած քյուրքալեզու բնակչության տարբեր հատվածներն ու ցեղերը մինչև XX դ. սկզբները կոչվել են տարբեր էթնանուններով՝ փաղարներ,

շահակներ, ջինլիներ, ջուանշիրներ, թյուրքեր, թաթարներ, կովկասյան թյուրքեր և այլն¹, որոնք միասնական էթնոս չեն եղել և չեն հավակնել հավաքական էթնանվան, ատավել ևս «աղդբեջանցի» էթնիկ անվան:

XVIII դարի երկրորդ կեսին երկրամասում ճանապարհորդած գիտնականները (Սամուել Գմելին, Ֆրիդրիխ Մարշալ ֆոն Բիրերշտեյն և ուրիշներ), հետևելով իրենց նախորդ ճանապարհորդներին, իրենց աշխատություններում թյուրքալեզու վերոհիշյալ էթնոհիմների փոխարեն ավելի հաճախակի սկսում են գործածել թաթար անունը⁴: Թաթար անվանումը շարունակեց գործածվել նաև հետագայում՝ Այսրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատման շրջանում: Ըստ կովկասագետ Ստեփան Ջելինսկու (Սկրտչյան)՝ Բաքվի նահանգում տարաբնակ թյուրքալեզու էթնիկ խմբերի մեծագույն մասը XIX դարի երկրորդ կեսին դեռևս նստակյաց չէր դարձել և տակավին պահպանում էր քոչվորական ապրելակերպը: Նրանք զբաղվում էին անասնապահությամբ և թափառախմբերով տեղափոխվում էին տեղից-տեղ⁵: Հարկ է նշել, որ տարաբնակ թյուրքալեզու այդ ցեղերի շրջանում, XIX դ. սկզբներին դեռևս միասնական լեզվի ու էթնիկ միատարր անվան բացակայությունը չեն ժխտում աղդբեջանցի ազգագրագետներից ոմանք: Է. Քերիմովի խոսքերով՝ «Ժողովրդի (իմա՝ թյուրքալեզու բնակչության - Գ. Մ.) և լեզվի անվանման համար XVIII դ. և XIX դ. սկզբներին դեռևս գոյություն չունեին միասնական տերմիններ»⁶:

XIX դ. երկրորդ կեսին վերաբերող ռուսական վիճակագրական տեղեկագրերում, պաշտոնական փաստաթղթերում ու վավերագրերում «թյուրքեր» և «կովկասյան թյուրքեր» տերմինների կողքին առավել գործածական է դառնում թաթար տերմինը, որն աստիճանաբար դառնում է այստեղ ներթափանցած թյուրքալեզու ցեղերի համար մեկ ընդհանուր հավաքական էթնանվանում: Օրինակ, կովկասագետ Ն. Ջեյդիցը երկրամասի թյուրքական ցեղերի նկատմամբ բացառապես օգտագործում է թաթար անվանումը⁷: Արդեն XIX դ. վերջի պաշտոնական գրականությունում տիրապետող է դառնում ավանդական դարձած թաթար անվանումը: Ս. Պետերբուրգում 1890թ. լույս տեսած «Հանրագիտարանային բառարանում», ի թիվս կայսրության այլ թյուրքական և մահմեդական ժողովուրդների, թաթար է անվանվում նաև Կովկասի թյուրքալեզու բնակչությունը⁸: Բաքվի նահանգին վերաբերող 1897թ. համառուսաստանյան առաջին

մարդահամարի նյութերում «թուրք-թաթարական» անունը կրող սյունակում թյուրքալեզու բնակչությունը հիմնականում նշված է թաթար անվամբ⁹։ Միայն XX դ. սկզբներին վերջիններիս սկսեցին անվանել «անդրկովկասյան թաթարներ»¹⁰, որպեսզի Կազանի և Ղրիմի թաթարներին տարբերակեն Այսրկովկասի թաթարներից, թեպետ ազգային պատկանելության դեպքում Կովկասի մահմեդականներն իրենց հազվադեպ են անվանել թաթար։ Նրանց շրջանում առավել գործածական էր *թյուրք, կովկասցի, կամ մուսուլման* ինքնանվանումները¹¹։

Ակնհայտ է, որ տարաբնակ խմբերի մեջ ընթացող էթնիկական գործընթացների և էթնանունների կայացման ընթացքում լեզուն ունի ոչ միայն կարևորագույն էթնոմիավորող գործոն, էթնիկ ինքնության կարևոր բաղադրիչ է, այլև արտահայտում է այս կամ այն ժողովրդի էթնոգենետիկ առանձնահատկությունները¹²։ Այսրկովկաս ներթափանցած թյուրքական և թաթար-մոնղոլական քոչվոր թափառական ցեղերի լեզուներն անվանվել են թուրք-թաթարական բարբառներ կամ լեզուներ¹³, և տիրապետող են եղել եռալեզու տարբերակով¹⁴, ինչը դրսևորվել է թաթարերեն՝ որպես թյուրքերենի խառնուրդ¹⁵, բարբառային թաթարերեն և թյուրքերեն¹⁶։ Հարցին լավագիտակ մասնագետներից արևելագետ Վ. Բարտոլդը թուրք ժողովրդի էթնոգենեզի հարցերին նվիրված աշխատությունում առաջ է քաշում այն դրույթը, համաձայն որի՝ XIII դ. թյուրքերի վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել ձևավորվող թաթար-մոնղոլական կայսրությունը¹⁷։ Ըստ Բարտոլդի, նախկինում թաթարները եղել են այնքան հզոր, որ թյուրքալեզու ժողովուրդները, բացառությամբ օսմանների, ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայում հաճախ անվանվում էին թաթարներ¹⁸։ Այս եզրակացությունը մեզ հանգեցնում է այն մտքին, որ նշված գործոնների համատեքստում պետք է տեսնել թյուրքալեզու բազմապիսի էթնանունների փոխարեն թաթար տերմինի կիրարկման հանգամանքը։ Հետևաբար, հիմնավոր է պրոֆ. Պ. Մուրադյանի այն կարծիքը, որ ներկայիս աղբյուրագիտության պարագայում «Ծագումնաբանական առումով ավելի արդարացված էին կիրառվող թաթար, կովկասյան թաթար և թուրք անվանումները»¹⁹։

Հարկ է նշել, որ Այսրկովկասի թաթարներին «աղբյուրագիտական» կոչելը շատ դեպքերում շփոթության տեղիք են տվել ցարական կարգերի

ժամանակ անցկացված վիճակագրական որոշ աղբյուրներ, որոնցում
 թաթարների կողքին նշված է նաև «ադրբեջանցի» տերմինը: Այսպես,
 Բաքվի քաղաքային վարչության 1913թ. հոկտեմբերի 22-ին անցկացված
 վիճակագրության տեղեկագրում նշված է «թաթար ադրբեջանցի»
 տերմինը (տեղեկագրում՝ «татары азербейдж.»)²⁰: Փաստերի
 համադրումը մեզ բերել է այն համոզման, որ մարդահամարի նյութերում
 թաթար էթնանվանը զուգահեռ վկայված ադրբեջանցի տերմինն
 ամենևին էլ չպետք է հասկանալ որպես էթնանուն և առավել ևս փորձել
 վերագրել հարևան Ադրբեջանական Հանրապետությունում բնակվող
 այսօրվա ադրբեջանցիներին: Տարածամանակյա փաստերի համալիր
 քննությունը ցույց է տալիս, որ ռուս վիճակագիրները այն վկայել են
 աշխարհագրական տեղանվան իմաստով և նկատի են ունեցել Իրանի
 հնագույն նահանգ Ատրպատական-Ադրբեջանից Արևելյան
 Այսրկովկաս վերաբնակեցված թյուրք-թաթարական ցեղերի այն ստվար
 հատվածին, որոնց տեղափոխված երկրի անունով անվանել են
 ադրբեջանցիներ (իմա՝ ատրպատականցիներ - Գ. Մ.): Իրավացի է
 արևելագետ Հ. Վամբերին, երբ նկատում է, որ «...այսօրվա
 Ադրկովկասի թյուրք բնակչության ստվար մասը անկասկած հարավից
 է եկել հյուսիս, այսինքն նրանք ներկայացնում են Ազարբայջանից ու
 Կասպից ծովի հարավային ափերից ելած այն թյուրք հրոսակների
 քեկոները (ընդգծումը մերն է - Գ. Մ.), որոնց դեպի Կովկաս են մետել
 քաղաքական դեպքերը Սելջուկների երևալուց սկսած, մինչև
 Ռուսաստանի ամբողջական տիրապետությունը, այսինքն՝ մինչև 18-րդ
 դարի վերջերը»²¹: Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստաբեկումներից հետևում
 է, որ ընդհուպ մինչև XVIII դ. վերջերը իրանական Ադրբեջան նահանգից
 թյուրքական ցեղերի մի ստվար զանգված գաղթել է Արևելյան
 Այսրկովկաս և էթնիկապես աստիճանաբար միախառնվել տեղական
 թյուրքական բնակչության հետ, որի հետևանքով վերջիններիս անվան
 կողքին գործածական է դարձել նաև «ադրբեջանցի» որակումը: Հարկ է
 նշել, որ Բաքվում հաստատված իրանական և կովկասյան թյուրքալեզու
 ցեղերը հստակ կերպով տարանջատված էին Բաքվի քաղաքային
 վարչության վիճակագրական բյուրոյի՝ 1904թ. հրատարակած
 տեղեկագրում, որտեղ ասվում է. «Татары азербейджанские
 (иранского типа), персидские и кавказские»²²: Ուստի, պետք է
 արձանագրել, որ XIX դ. երկրորդ կեսից սկսած վիճակագրական

տեղեկագրերում հանդիպող «աղրբեջանական» տերմինը կիրառվել է ոչ էթնանվան, այլ աշխարհագրական իմաստով և հետևանք է լույս այն միտումի, համաձայն որի՝ մարդահամարի նյութերում թաթարների թվում պետք է արտահայտվեր Իրանական Աղրբեջանից Արևելյան Այսրկովկասում վերաբնակեցված թյուրքալեզու բնակչության առկայության հանգամանքը: Սույն եզրակացությունն իր հաստատումն է գտնում նաև հետևյալ փաստարկմամբ. ռուս պատմաբան-վիճակագիր Ս. Գլինկան, 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո պարսկահայերի՝ Արևելյան Հայաստան ներգաղթին նվիրված աշխատության մեջ Խոյ, Սալմաստ և Ուրմիա գավառներից գաղթող հայերին նույնպես բազմիցս հիշատակում է «աղրբեջանական հայեր» (армяне аддербиджанских) անվամբ²³:

Հայտնի է, որ Արևելյան Այսրկովկասում Աղրբեջան անվամբ պետությունը ի հայտ եկավ միայն 1918թ. մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո, երբ թաթարական Ազգային խորհուրդը երիտթուրքերի թելադրանքով մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց նոր պետության ստեղծումը և Իրանի հյուսիս-արևմտյան երկրամասի՝ պատմական Ատրպատական-Աղրբեջան անունով այն կոչվեց Աղրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն²⁴: Նկատենք, որ թեև ստեղծվեց Աղրբեջան անվամբ պետություն, սակայն թյուրքալեզու բնակչությունը դեռևս չէր կրում *աղրբեջանցի* անվանումը: Ինչպես օրինակ՝ 1926թ. մարդահամարի պաշտոնական նյութերի ցանկում դեռ միմյանցից տարանջատ նշված են *թյուրքեր* և *թաթարներ* էթնանունները, իսկ լրացուցիչ ցանկում հանդիպում են նաև *աղրբեջանցի թյուրքեր*, *աղրբեջանցի թուրքեր* և *աղրբեջանցի թաթարներ* էթնիկ միավորները²⁵: Էթնանունների բազմազանությունն ինքնին փաստում է այն իրողությունը, որ թեպետ Արևելյան Այսրկովկասում թյուրքալեզու էթնիկ ընդհանրության ձևավորումը և *աղրբեջանցիների* կոնսոլիդացումը որպես ազգ սկսվել է XIXդ. երկրորդ կեսից²⁶, այդուհանդերձ, ընդհուպ մինչև XXդ. առաջին երկու տասնամյակները պաշտոնական մարդահամարի նյութերում և էթնոժողովրդագրական ու էթնոլեզվական հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններում «աղրբեջանական թյուրքեր»²⁷ տերմինի առկայությունն ինքնին հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ դեռևս XXդ. 20-ականների կեսերին, երկրամասում ավարտուն տեսք չէին ստացել թյուրքալեզու ցեղերի

էթնոհամախմբման գործընթացները, հետևաբար և *աղբբեջանցի* էթնոսի ձևավորումն իր էթնոտարբերակող գործոններով՝ միասնական լեզվով, մշակույթով, ինքնագիտակցությամբ և ինքնանվամբ: «Աղբբեջան» երկրանունը դեռևս չէր դարձել թյուրքալեզու տարբեր բարբառներով խոսող ցեղերի քաղաքական ընդհանրությունը բնորոշող հավաքական անուն: Աղբբեջանական Հանրապետության մեջ թյուրքալեզու ցեղերը՝ երկրի ամուսնով աղբբեջանցիներ (ինքնանվանումը՝ ազերբայջանլար) կոչելը ժամանակակից էթնիկ իմաստով պաշտոնական, զանգվածային լայն կիրառում ստացավ և վերջնականապես ամրագրվեց 1936թ. դեկտեմբերի 5-ի ԽՍՀՄ նոր սահմանադրության ընդունումով ու Անդրֆեդերացիայի կազմալուծումից հետո: Թեև 1937թ. հունվարի 6-ին անցկացված համամիութենական մարդահամարի պաշտոնական նյութերում թյուրքալեզու բնակչությունը դեռևս անվանվում էր *թյուրք*²⁸: Հարկ է նկատել, որ հանրահայտ այս իրողությունը չեն ժխտում նաև աղբբեջանցի պատմաբաններից ոմանք: Օրինակ՝ Ա. Ալեքսանդրովը Աղբբեջանի հնագիտության ու ազգագրության հարցերին նվիրված աշխատության մեջ, «Աղբբեջանցիներ» վերտառությամբ գլխում պարզորոշ գրում է. «...այս անվանումը (իմա՝ աղբբեջանցի - *Գ. Մ.*) բնակչության շրջանում լայն կիրառում գտավ միայն 1936թ. սկսած»²⁹:

Այսպիսով, վերը բերված փաստարկումների համադրումը թույլ է տալիս արձանագրել, որ Արևելյան Այսրկովկասում երբևէ գոյություն չի ունեցել *աղբբեջանցի* ինքնանվամբ էթնոս: Միաժամանակ նշելի է, որ իրականության մեջ XX դ. սկզբներին դեռևս չձևավորված խմբի՝ *աղբբեջանցիների* էթնիկ վերջնական համախմբման համար գերակշիռ դեր է խաղացել էթնոքաղաքական գործոնը, երբ «Աղբբեջան» վարչաքաղաքական անվանը հետևեց «աղբբեջանցի» էթնանունը: Այսինքն՝ Արևելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու էթնիկ խմբերի անվանումներին «աղբբեջանցի» տերմինը փոխարինելու եկավ միայն XX դ. 30-ականների կեսերին, որն առավելապես կապված էր ոչ այնքան էթնոհամախմբման զարգացումների, որքան էթնոքաղաքական գործընթացների հետ:

GEVORG STEPANYAN

(GSU)

THE USAGE OF THE ETHNIC NAME OF "AZERBAJANIAN"
IN THE EASTERN TRANSCAUCASUS

For decades, the azerbaijani historical scientific spirit (Z. Buniatov, Ph. Mamcdova, S. Mamedov and others) in the works devoted to the history of Bun Aghvank, Shirvan and Azerbaijan, inspired by the idea of making ancient the history of the modern azerbaijani people in the Eastern Transcaucasus they began tribes azerbaijaniansh, azerbaijani tribesb, azerbaijani raceb everywhere. Distorting the formation of the ethnic history of the latter, they tried to prove that the azerbaijanians had lived in the Eastern Transcaucasus since the ancient times. But the reasoning of comparisons made during different periods allow to report that such self-pointed ethnias has never existed in the Eastern Transcaucasus. The term azerbaijani came to replace the turkish speaking nomadic tribes which has settled massively in the region in the mid 20-30th of the 20th century. This was not connected for the reason of developing of the ethnic cohesion, but for the reason of political processes.

ՀԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мамедов С. Армянские источники об истории Азербайджана и азербайджано-армянских взаимоотношениях в XV-первой половине XVIII вв., автореф. дисс. докт. ист. наук, Баку, 1982, с. 4.
2. Հորսմյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Ա, Երևան, 2006, էջ 37:
3. Сысоев В. Тюркское население Азербайджана в XVII веке, Баку, 1926, с. 3-16.
4. Гмелин С. Путешествие по России для исследования трех царств естества, СПб., 1771, с. 115-116, տես նաև Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803г., СПб., 1869, ч. I, с. 91. Керимов Э. Из истории этнографического изучения Азербайджана в русской науке (XV-первой четверть XIX в.). Азербайджанский этнографический сборник. Исследования и материалы, вып. I, Баку, 1964, с. 212, Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. II, М., 1823, с. 434.
5. Зелинский С. Племенной состав, религия и происхождение государственных крестьян Закавказского края. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, 1887, с. 29.
6. Керимов Э. նշվ. աշխ., էջ 217:
7. Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю, LXV, Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 годъ. Издан Кавказскимъ статистическимъ комитетомъ при главномъ управлении наместника Кавказскаго. Составленъ главнымъ редакторомъ комитета Н. Зейдлицемъ, Тифлисъ, 1870, с. 85-89.
8. Энциклопедический словарь, под ред. проф. Андреевского И., т. I, СПб., 1890, с. 818-819.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI. Бакинская губерния. Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел, под редакцией Н.А. Тройницкаго, СПб., 1905, т. 61, таблица XIII, с. 53.
10. Весь Кавказ. Промышленность торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Составил и издал Шапшович М. С., Баку, 1914 (Закавказья, Бакинская губерния), с. 22.

11. Алекперов А. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960, с. 72.
12. Этнические процессы в современном мире, отв. ред. Бромлей Ю., М., 1987, с. 60.
13. Երեմյան Դ., Թուրքերի ծագումը (ծագումը և էթնիկական պատմության հիմնական էտապները), Եր., 1975, էջ 175:
14. Яковлев Н. Языки и народы Кавказа. краткий обзор и классификация, Тифлис, 1930, с. 9.
15. Гербер И. Г., Описание стран и народов вдоль западного берега каспийского моря. 1728 г., История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (архивные материалы), под редакцией Косвена М. О. и Х. М. Хашаева, М., 1958, с. 100.
16. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием, М., 1870, с. 518, տե՛ս նաև Серебров А., Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., ИГЭД, с. 178-179, տե՛ս նաև Керимов Э. նշվ. աշխ., с. 217.
17. Бартольд В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Обзор истории тюркских народов, т. V, М., 1968, с. 435.
18. Бартольд В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Татары, т. V, М., 1968, с. 560.
19. Մուրադյան Պ., Աղրբերան. Տարածքը և էթնիկական կազմը, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Եր., 1992, էջ 183:
20. Перепись Баку 1913 года, ч. III. Население, вып. I, гор. Баку. Издание статистического отдела Бакинской городской управы, Баку, 1916, с. 4-5.
21. Hermann Vambery, Das Türkenvolk (Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen), Leipzig, 1885, S. 571, տե՛ս նաև Վանդերի Հ., Իրանեան բնորոշ կամ ազգորոշյաններ, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1905, N 11-12, էջ 107:
22. Статистическое бюро Бакинской городской управы. Пособия при разработке материала переписи г. Баку 22-го октября 1903 года, Баку, 1904, с. 102.
23. Глинка С. Описание переселения армян азербиджанских в пределы России. с кратким предварительным изложением исторических времен Армении, М., 1831, с. 1, 3, 9, 92.
24. Swietochowski T. Russian and Azerbaijan: 1905-1920, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 129.
25. Итоги всесоюзной переписи населения 1926 года по г. Баку и Промысло-Заводскому району, т. I, ч. I, Баку, 1929, с. VII, 50-51, 118.
26. Советская историческая энциклопедия, т. 1, М., 1961, с. 266 (այսպիսով՝ СИЭ), տե՛ս նաև Современные этнические процессы в СССР, отв. ред. Бромлей Ю., М., 1977, стр. 60, տե՛ս նաև Азербайджанцы, Народы Кавказа, т. II, под редакцией Гарданова Б., Гулиева А., Еремяна С., Лаврова Л., Нерсесова Г., Читая Г., М., 1962, с. 52.
27. Яковлев Н. նշվ. աշխ., с. 41, 57, տե՛ս նաև Бергер А. Азербайджанка, М., 1928, - с. 8, տե՛ս նաև Борка Ф. Заметки о кавказских языках (б. м. и г.).
28. Всесоюзная перепись населения 1937г.: Материалы для докладчиков, М., 1936, с. 29.
29. Алекперов А. նշվ. աշխ., էջ 71 :

**ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ
(ԱԻ)
ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
1920-1940-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

XX դարի սկզբին Իրանի տնտեսությունը գտնվում էր քայքայված վիճակում: Իրանն ուներ պետական բյուջեի, արտաքին առևտրի հաշվեկշռի պակասուրդ, արտաքին փոխառություններ և քայքայված հարկային համակարգ:

1920-ական թթ. սկզբին ռազմական նախարար, ապա վարչապետ Ռեզա խանի կողմից իրականացված կենտրոնացման քաղաքականության արդյունքում երկրում հաստատվեց հարաբերական կարգուկանոն, որն էլ նախադրյալներ ստեղծեց տնտեսության զարգացման համար: Սակայն ձեռքբերված կայունության պահպանման, զինված ուժերի արդիականացման և տնտեսության զարգացման ծրագրերի իրականացման համար անհրաժեշտ էր ապահովել պետական եկամուտների կայուն աճ:

Հենց այդ նպատակով էլ Իրանի կառավարությունը դիմեց ԱՄՆ-ի կառավարությանը՝ ֆինանսական առաքելություն ուղարկելու խնդրանքով: Բանակցությունների արդյունքում 1922թ. որպես խորհրդական ԱՄՆ-ից ժամանեց ֆինանսական փորձագետ Արթուր Միլսպոն, որին շնորհիվեցին արտակարգ լիազորություններ և կարգավիճակ¹: Միլսպոնի գլխավորած՝ տասներեք ֆինանսական փորձագետներից բաղկացած խմբի առաջնահերթ պարտականությունը պետական եկամուտների գանձման գործում կարգուկանոն հաստատելն էր, որից բացի նրանք պետք է զբաղվեին գանձարանի կենտրոնացման և ֆինանսական այլ խնդիրներով: Նրանց հաջողվեց կենտրոնացնել և հավասարակշռի բերել Իրանի բյուջեն, որի արդյունքում կառավարությունը սկսեց արտաքին պարտքերի վճարումը և նոր նախագծերի ֆինանսավորումը²:

Գործունեության սկզբնական շրջանում Ռեզա խանի և Արթուր Միլսպոնի համագործակցությունը փոխշահավետ էր: Սակայն հետագայում երկկողմ շահավետ հարաբերությունները վատացան:

Կարծում ենք՝ կարևոր հանգամանք էր այն, որ լիարժեք իշխանություն ձեռքբերելուց, բանակային բարեփոխումների և կայունության հաստատման ծախսերն ապահովելուց հետո, 1925թ. շահ հռչակված Ռեզա Փահլավին այլևս չէր զգում Միլսպոյի ծառայությունների կարիքը: Բացի այդ, Միլսպոն էլ էր ձեռք բերել գրեթե անսահմանափակ իշխանություն Իրանում, որը հակասում էր Ռեզա շահի ազգայնական՝ Արևմուտքի մեխանիզմները օգտագործելու, սակայն նրանց ազդեցությունից հնարավորին չափ խուսափելու քաղաքականությանը: Չհամաձայնելով կառավարության կողմից առաջարկված նոր պայմաններին՝ Միլսպոյի հանձնախումբը 1927թ. հեռացավ երկրից:

Անդրադառնալով Միլսպոյի առաքելության գործունեությանը՝ նշենք, որ այն սկսվեց Իրանի պետական եկամուտների կարգավորումից: Առաջնային խնդիրը առկա ռեսուրսների արդյունավետ ուղղումն էր դեպի պետական գանձարան: 1921թ. Իրանի պետական եկամուտների հիմնական աղբյուրներն էին՝ պետական հողերը, մերքին հարկերը և արտաքին առևտրից ստացվող մաքսային տուրքերը³:

Պետական հողերից ստացվող եկամտի հիմնական միջոցը ամբողջական գյուղեր մասնավոր անձանց վարձակալությամբ հանձնելն էր, որի միջոցով հողից ստացվող եկամտի մի մասը վերադառնում էր պետությանը: Պետական եկամուտների կարգավորման քայլերից էր Մեջլիսի որոշումը կանխիկ գումարով դրանց մի մասի վաճառքի վերաբերյալ, որն այդ տարիներին ունեցավ շարունակական բնույթ⁴: Առավել արժեքավոր պետական հողերը դարձան բարձրաստիճան բանակային սպաների և սահմանակից խոշոր հողատերերի սեփականությունը: Կարծում ենք՝ պետք է մտապահել, որ Մեջլիսի կազմում միշտ էլ եղել են խոշոր հողատերեր, որոնց շահերից էր բխում փաստացիորեն իրենց ենթակայության տակ գտնվող հողերի օրինական սեփականացումը: Սակայն այդ ամենում կար մեկ դրական կողմ պետության համար. այդ հողերն արդեն իրենցից ներկայացնում էին իրավական հաստատում ունեցող մասնավոր սեփականություն, որը ենթակա էր հարկման:

Պետական եկամուտների երկրորդ աղբյուրը մերքին հարկերն էին: Կառավարության ջանքերը սկզբնական շրջանում ուղղվեցին հարկերը հավաքելու համար առավել արդյունավետ եղանակ մշակելուն:

Միլսպոյի առաքելության անդամները իրականացնում էին ներքին հարկերի գանձումը՝ ցուցաբերելով խիստ մոտեցումներ և խտրականություն չղմելով հարուստների և աղքատների միջև⁵, որի արդյունքում հնարավոր դարձավ որոշակի հաջողությունների հասնել այդ ոլորտում: Այդուհանդերձ, Միլսպոյի գործունեությունը հանդիպում էր դիմադրության ինչպես խոշոր հողատերերի, այնպես էլ ցեղապետների կողմից, քանի որ ավանդույթների համաձայն՝ մրանք էին իրականացնում հարկահավաքը, որից պետությունը, կարելի է ասել, եկամուտ չէր ստանում, և չէին պատրաստվում զիջել իրենց դիրքերը: Ուստի երկրում հետզհետե բռնկվում էին ցեղերի և խոշոր հողատերերի դժգոհության դրսևորումներ, որոնք կառավարությունը ստիպված էր լինում ճնշել:

Հարկային բարեփոխումների ոլորտում հաջորդ քայլը մոր հարկատեսակների սահմանում էր: Թերևս կարևոր էր, որ 5 տարով հարկերից ազատվում էին այն հողերը, որոնք օգտագործվում էին արտահանվող, արդյունաբերությանը անհրաժեշտ տեխնիկական կուլտուրաների մշակման համար, ինչպես նաև այն հողերը, որոնք մոր էին ընդգրկվում գյուղատնտեսության մեջ, որով խթանվում էր ինչպես արդյունաբերության, այնպես էլ գյուղատնտեսության զարգացումը: Իրանի տնտեսության զարգացման համար կարևոր իրադարձություն էր 1930թ. Մեջլիսի VII-րդ նստաշրջանը, երբ ընդունվեց հարկային օրենսդրությունը, համաձայն որի՝ վերացվում էին բնամթերքով վճարվող հարկերը⁶: Կարծում ենք՝ դա ևս մեկ քայլ էր կիսաֆեոդալականից կապիտալիստական հարաբերություններին անցման ճանապարհին: 1930թ. ընդունվեց եկամտահարկի վերաբերյալ առաջին օրենքը, իսկ 1938թ. ներմուծվեց հարկման պրոգրեսիվ սանդղակը⁷:

Բարեփոխումների շնորհիվ ուղղակի հարկերից ստացվող եկամուտները աճեցին. 16 մլն ռիսլից 1934/35թ.՝ հասնելով 230 մլն ռիալի 1940/1941թ.: Սակայն դա չէր գերազանցում հարկերից ստացվող եկամուտների 10-15%, քանի որ կառավարությունը հիմնական շեշտը դնում էր անուղղակի հարկերի ավելացմանը, որի հաշվին էր պետությունը ստանում հարկերից գանձվող եկամուտների 85-90%⁸: Դա հիմնականում անդրադառնում էր լայն սպառողների վրա՝ միևնույն ժամանակ արտացոլելով պետության ազդեցության մակարդակը երկրի տնտեսական կյանքում: Սկզբնական շրջանում անուղղակի հարկումն

իրականացվում էր մաքսատուրքերի և աքցիզների, 1926թ. ներմուծված ճանապարհահարկի միջոցով, իսկ հետագայում աստիճանաբար առաջնային դարձան պետական մենաշնորհները, որոնց թիվը հասնում էր 27-ի:

Պետական եկամուտների առավել արդյունավետ և հուսալի աղբյուրն արտաքին առևտրից ստացվող տուրքերն էին: Մինչև XX դարի սկիզբը Իրանի արտաքին առևտրային հարաբերություններում գործում էին 1828թ. Ցարական Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով նախատեսված կապիտուլյացիոն համակարգի կետերը, որով երկիր ներմուծվող կամ արտահանվող ապրանքների համար սահմանվել էր ապրանքի 5%-ի չափով մաքսատուրք⁹: 1901թ. Ռուսաստանի, իսկ 1903թ.՝ Մեծ Բրիտանիայի հետ Իրանը կնքել էր մաքսային կոնվենցիաներ, որտեղ սահմանվել էին մաքսային նոր սակագներ¹⁰, որոնցում արտահայտված անհավասար պայմանների արդյունքում Իրանի արտաքին առևտուրը գործում էր կարծես առավելապես հզոր տերությունների շահերի օգտին: 1918թ. խորհրդային կառավարությունը չեղյալ համարեց մինչ այդ Իրանի հետ կնքված բոլոր անհավասար պայմանագրերը, որն ամրագրվեց 1921թ. փետրվարի 26-ին Իրանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված Բարեկամության պայմանագրով¹¹: 1920թ. Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի միջև կնքվեց մաքսային նոր համաձայնագիր, որն առավելապես շահավետ պայմաններ էր սահմանում Մեծ Բրիտանիայից ներմուծվող ապրանքների համար¹²: 1927թ. հոկտեմբերի 1-ին երկկողմանի շահագրգռվածության արդյունքում Իրանի և ԽՍՀՄ-ի միջև կնքվեց մաքսային նոր համաձայնագիր: Համաձայնագիրը կնքելիս խորհրդային կառավարությունը հատուկ նոտայով հաստատում էր, որ այն դեպքում, եթե իրանական կառավարությունը կհայտարարի իր մաքսային անկախության մասին, ինքը կհրաժարվի 1927թ. համաձայնագրում ամրագրված սակագներից և կընդունի Իրանի պայմանները¹³:

1920-ական թթ. Իրանում ծավալվել էր կապիտուլյացիոն համակարգի դեմ պայքար, որի կարևորագույն կետերից էր անկախ մաքսային համակարգը, որի միջոցով հնարավոր կլիներ հավասարակշռի բերել առևտուրը, ավելացնել պետական գանձարանի եկամուտները:

Վերջապես՝ 1928թ. մայիսին Իրանի Մեջլիսն ընդունեց օրենք, որը չեղյալ էր համարում կապիտուլյացիոն համակարգը և հայտարարարում էր Իրանի մաքսային անկախության մասին¹⁴։ Սակայն Իրանը ստիպված էր գնալու զիջումների մաքսային ոլորտում մեծ տերություններին, որպեսզի նրանք ընդունեն իր որոշումը։ Մեծ տերություններն էլ իրենց հերթին, օգտագործելով Իրանի շահագրգռվածությունը կապիտուլյացիոն համակարգի վերացման և մաքսային անկախության հաստատման գործում, չհապաղեցին իրենց պայմաններն առաջարկել, որոնք էլ Իրանն ընդունեց։

1928թ. Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի, իսկ 1929թ. ԽՍՀՄ և Իրանի միջև կնքվեցին վերջինիս մաքսային անկախության վերաբերյալ պայմանագրեր, որոնք թեև թղթի վրա երաշխավորում էին «Իրանի մաքսային լիարժեք անկախություն»-ը, սակայն դրանցում ամրագրված սակագները հիմնականում ձևավորվել էին նշված տերությունների ազդեցության ներքո, որոնց հանդեպ կիրառվում էին նվազագույն մաքսային սակագներ¹⁵։ Հետագայում նմանատիպ համաձայնագրեր կնքվեցին նաև իրանական շուկայում գործող այլ երկրների հետ։

Ներկայացնենք 1928թ. ընդունված մաքսային սակագները¹⁶։

Ապրանքներ	մաքսատուրք	ճանապարհահարկ	մեծաշնորհահարկ	Ընդհանուր տուրքեր
Արդյունաբերական նպատակներով օգտ. պարագաներ (հումք, գործիքներ...)	7,3%	4,0%	-	11,3%
Ճանապարհաշինության և շինարարական նյութեր և պարագաներ	0,7%	0,9%	-	1,6%
Լայն սպառման առարկաներ (մթերք, ամրակալ օգտ. առարկաներ)	17,7%	3,7%	14,9%	36,3%
Բժշկական և հիգիենայի պարագաներ	10,0%	5,0%	-	15,0%
Մշակութային օգտ. առարկաներ	10,0%	3,0%	-	13,0%
Պերճանքի առարկաներ	19,9%	4,4%	-	24,3%

Ներկայացված աղյուսակն արտահայտում է ոչ միայն մեծ տերությունների շահերը, այլև Ռեզա շահ Փահլավիի տնտեսական

հիմնադրությունները: Առաջին՝ ամեն կերպ նպաստել արդյունաբերության և ճանապարհաշինության զարգացմանը, թեկուզ ժողովրդի բարեկեցության հաշվին: Դա. երևում է արդյունակի առաջին երկու տողերում ներկայացված ապրանքների մաքսագերծման ցածր սակագներից: Առավել բարձր էին հիմնականում ցածր և միջին եկամտի մարդկանց կողմից օգտագործվող՝ լայն սպառման ապրանքների մաքսագերծման սակագները, որը տալիս էր ներմուծվող ապրանքների մաքսագերծումից ստացվող եկամտի 80,3%:

Արտաքին շրջանառության տուրքերից ստացվող եկամուտներն Իրանի բյուջեի համար զգալի դեր էին խաղում: 1929-1934թթ. մաքսային եկամուտների տոկոսը ճանապարհային և մեմաշնորհային հարկերի հետ միասին առանձնապես մեծ տատանումների չէր ենթարկվել՝ կազմելով բյուջեի ընդհանուր եկամուտների 52-54% (հաշվարկը կատարվել է տարբեր հեղինակների տվյալների համադրությամբ-Լ.Ս.)¹⁷:

Ռեզա շահի կառավարման շրջանում ներմուծվող ապրանքների մաքսագերծման սակագների բարձրացման և հատուկ արգելող ու սահմանափակող միջոցառումների արդյունքում խիստ աճեցին ներմուծվող ապրանքների գները, որը մի կողմից բացասաբար էր անդրադառնում ժողովրդի գնողունակության՝ վրա և խթանում էր աղքատության խորացումը: Սակայն մյուս կողմից հենց այդ միջոցառումները, կարելի է ասել, կոչված էին խթանելու ազգային արդյունաբերության զարգացումը:

Ֆինանսական բարեփոխումների հաջորդ ասպեկտը վերաբերում էր բանկային գործունեությանը: Մինչև 1920-ական թթ. երկրում գործող բրիտանական Շահնշահական և ռուսական Հաշվառու-վարկատու բանկերը արտաքին կոնցեսիաների հիման վրա էին ստեղծվել, որոնց միջոցով տվյալ կառավարությունները ներագրում էին Իրանի տնտեսական և քաղաքական կյանքի վրա: Առավել ամուր էին Շահնշահական բանկի դիրքերը, որն իրականացնում էր կենտրոնական բանկի բոլոր գործառնությունները: 1927թ. հիմնադրվեց Իրանի Ազգային բանկը (Bank-e Melli-e Iran), որը կարևորագույն քայլ էր երկրի իրական անկախության ճանապարհին: Շուտով, Ռեզա շահի վերահսկողության ներքո բանկը դարձավ կապիտալի ձևավորման և զարգացման համար ներդրումների հիմնական գործոնը¹⁸: Ազգային բանկը, որը

միաժամանակ կատարում էր կենտրոնական պետական և առևտրային բանկի գործառնությունները, 1932թ. ընդունված օրենքի համաձայն ստացավ դրամ թողարկելու և ֆինանսական քաղաքականությունը կարգավորելու լիազորություններ¹⁹: Ռեզա շահի համար Իրանի Ազգային բանկի հիմնումը ազգի վարկի և պատվի հիմնաքարերից էր, ինչպես նաև երկրի ֆինանսական միասնության և կայունության խորհրդանիշ: Սակայն Ազգային բանկի հիմնադրման համար կային այլ դրդապատճառներ ևս: 1920թ. Բրյուսելում կայացած Սիջազգային Տնտեսական խորհրդաժողովի ընթացքում բոլոր երկրներին խրախուսում էին ստեղծել պետական բանկ՝ միջազգային դրամական համագործակցության նպատակով²⁰: Ուստի Իրանի Ազգային բանկի հիմնումը նաև դարի համաշխարհային միտումների արդյունք էր:

Բանկային քաղաքականությունը չսահմանափակվեց միայն Ազգային բանկի հիմնումով, կառավարության հետևողական քաղաքականության շնորհիվ բանկային գործունեության ծավալները մեծանում էին: Եթե 1936թ. Իրանի բանկային համակարգում պահվող ավանդները կազմում էին 560մլն ռիալ, ապա 1939թ. դրանք հասան 1մլրդ 320մլն ռիալի, իսկ 1940թ.՝ 2մլրդ ռիալի²¹, որը վկայում էր ինչպես պետության դերի աճի, այնպես էլ հասարակության վստահության մասին:

1920-ականներին Իրանում տեղի էր ունենում ռիալի փոխարժեքի անկում, որը հետևանք էր համաշխարհային շուկայում արծաթի շարունակական արժեզրկման ոսկու նկատմամբ, ինչպես նաև Իրանի արտաքին առևտրի պակաստուրդի: Ռիալի դիրքը քիչ թե շատ կարգավորելու նպատակով կառավարությունը Իրանի Ազգային բանկին շնորհվեց արտարժույթի վերահսկման իրավունք: Հաջորդ քայլը 1930թ. մարտի 19-ին նոր արժեքային միավորի՝ ոսկե ռիալի սահմանումն էր²²: Սակայն բավարար քանակության ոսկի գնելու համար համապատասխան միջոցների պակասի պատճառով այդ օրենքի կիրառումը հետաձգվեց:

Ռեզա շահի ֆինանսական քաղաքականության հիմքում պետության դերի աճն էր ֆինանսական հարաբերությունների կառավարման գործում, որի արդյունքում էլ՝ պետության ֆինանսական գործունեության ծավալի աճը: Բարեփոխումների շնորհիվ բյուջեի եկամուտները աճեցին՝ կազմելով. 1922թ.՝ 229մլն ռիալ, 1931թ.՝ 400մլն

ռիալ, 1938թ.՝ 1,376մլն ռիալ, 1941թ.՝ 3,200մլն ռիալ²³: Ավելացել էին մաև բյուջեի ծախսերը, որը ևս վկայում է առաջընթացի մասին:

1920-40-ական թթ. ընթացքում իրականացվեցին միջոցառումներ Իրանում արդիական ֆինանսական համակարգ ստեղծելու ուղղությամբ, որը նախադրյալներ էր ապահովում ինչպես երկրի ներքին անվտանգության պահպանման և տնտեսության զարգացման, այնպես էլ՝ Իրանի միջազգային հեղինակության բարձրացման համար, որը միշտ էլ եղել է Ռեզա շահի գերագույն նպատակներից: Անշուշտ մամքադաքականությունն ուներ իր բացասական հետևանքները, որոնցից թերևս առավել կարևորն այն էր, որ ապրանքների գների բարձրացման հետևանքով ընկնում էր ժողովրդի գնողունակությունը: Սակայն պետք է հաշվի առնել ինչպես երկրի ներքին զարգացումները, այնպես էլ միջազգային դրությունն այդ շրջանում: Կարծում ենք՝ II Համաշխարհային պատերազմը և Իրանի շուրջ ծավալված իրադարձություններն իրենց բացասական հետքը թողեցին երկրի տնտեսության վրա: Թեև քննվող ժամանակաշրջանում ֆինանսական բարեփոխումները կրում էին թռիչքաձև բնույթ և գերծ չէին բացթողումներից, այնուամենայնիվ պետք է նկատի ունենալ, որ բոլոր տնտեսական ծրագրերը իրականացվում էին ներքին ռեսուրսների հաշվին, որն էլ ավելի էր բարդացնում երկրի առջև ծառացած խնդիրները և պայմանավորում էր տնտեսության զարգացման ուղղություններն ու մեթոդները: Առաջին հերթին կարևոր ենք համարում այն փաստը, որ ձևավորվեց պետական բյուջե՝ համակարգված եկամուտներով և ծախսերով, հիմնվեց Իրանի Ազգային պետական բանկը, որը ցանկացած երկրի համար ֆինանսական անկախության կարևորագույն գործոն է, Իրանի ֆինանսական համակարգը դրվեց իրավական հարթության վրա: Խիստ կարևոր ենք համարում մաև այն, որ կապիտալիզմի համակարգի վերացումից հետո Իրանը, թեև զիջումների գնով, սակայն ձեռք բերեց մաքսային անկախություն և միառժամանակ ազատվեց արտաքին ֆինանսական կախվածությունից, ուստի թերագնահատել իրականացված միջոցառումները չի կարելի:

LUSINE STEPANYAN
(IOS)

FINANCIAL REFORMS IN IRAN IN 1920-1940's

The ambitious programs of internal security, modernization of the armed forces and economic growth carried out by Reza Shah Pahlavi required regular and expanding state revenue. In 1921 the main sources of the state revenue were three: state lands, internal taxes, and custom tariffs on foreign trade. Due to the efforts of Reza Shah and his governments and also with the help of foreign advisers such as A. Millspaugh there were made some achievements in raising of the national income and centralization of the state revenue. One of the most spectacular and significant reforms for the economic growth and independence of Iran was the abolition of Capitulations in 1928, which included Iran's Tariff Autonomy. The next important step was foundation of the National Bank of Iran (Bank-e Melli-e Iran), which since 1932 vested with the power to issue currency and regulate fiscal policy. In spite of some negative results we can say that financial reforms in Reza Pahlavi era were essential for the independence and stable development of Iran.

ՇԱՆՈՋԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Wilber D., Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran (1878-1944), New York, 1975, p. 68, Millspaugh A., Americans in Persia, Washington, 1946, p. 21-22.
2. Ibid., p. 23-24, Zirinsky Michael P., Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926, Int. Journal of Middle East Studies, 1992, vol. 24, N 4, Cambridge, p. 643, Wilber D., Riza Shah Pahlavi, p. 97.
3. Banani Amin, The Modernization of Iran, p. 113.
4. Մոլթի տեղում, էջ 114, Мамедова Н.М., Иран в XX веке, М., 1997, с. 10.
5. Millspaugh A., Americans in Persia, p. 23.
6. Banani Amin, The Modernization of Iran, p. 115.
7. Мамедова Н.М., Иран в XX веке, с. 10.
8. Ibid., с. 10-11, Демин А.И., Трубецкой В.В., Внутренняя и Внешняя политика монархии Пехлеви в 1925-1928 гг., Иран: очерки новейшей истории (Отв. Ред. А.З. Арабаджян), М., 1976, с. 63.
9. Article 10, Appendix NO. VII, Treaty of Turkmanchai between Persia and Russia, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads, Vol. XIII, p. XXX. Генин И.А., Таможенная политика Персии (сб. Таможенная политика стран Востока), М-Лен., 1933, с. 33.
10. Appendix N° XXIV, Commercial Convention between Persia and Russia, dated 27th October 1901, p. lxxxii-lxxxv, Treaty N° XX, Commercial Convention between Great Britain and Persia, dated 9th February 1903, pp. 89-119, Collection of Treaties, Engagements and Sanads.
11. Doc. N° 17, Denunciation of Tsarist Russian Privileges in Persia by the Soviet and Persian Governments, 26 June, 1918, p. 34-35, Doc. N° 33, Art. 1-3, Treaty of Friendship: Persia and Russia, 26 Feb., 1921, p. 90-91, Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956, vol. II.- New York, 1972.
12. Treaty N° XXV, Agreement between Gr. Britain and Persia modifying the Commercial Convention of 1903, March 21, 1920, Collection of Treaties, Engagements and Sanads, p. 143-160. Генин И.А., Ёզվ. տշխ., էջ 35:

13. Обмен нотами о торговых взаимоотношениях между СССР и Персией, произведенный в гор. М., 1 окт. 1927, с. 1-12, Генин И.А., *Եզվ.աշխ.*, էջ 36;
14. *Նոյն տեղում*, էջ 36-37;
15. Treaty No XXVI, Tariff Autonomy Treaty between Great Britain and Persia, dated 10th may 1928, Collection of Treaties, Engagements and Sanads, p. 131-168, Генин И.А., *Եզվ.աշխ.*, էջ 38;
16. Աղյուսակը ներկայացված է ըստ՝ Генин И.А., *Եզվ.աշխ.*, էջ 43;
17. Տե՛ս՝ Генин И.А., *Եզվ.աշխ.*, էջ 44, Hopper Bruce, The Persian Regensis: Key to Politics in the Middle East, Foreign Affairs, January, 1935, Vol.-13, No-2, p. 300.
18. Мамедова Н.М., Иран в XX веке, с. 9, Wilber D., Riza Sh. Pahlavi, p. 266, Bourke-Burrows, Changes and Development in Persia during the Pahlavi Regime, Jour. of the Centr. Asian Society, Vol. XVIII, Jan. 1931, P. I, p. 44.
19. *Նոյն տեղում*, էջ 45, Bostock F. and Jones G., Planning and Power in Iran, p. 22-23, Issawi Ch., The Iranian Economy 1925-1975: Fifty Years of Economic Development, Iran Under The Pahlavis, (ed. by Lenczowski G.), Stanford, 1978, p. 132.
20. Bostock F. and Jones G., Planning and Power in Iran, p. 32-33.
21. Issawi Ch., The Iranian Economy 1925-1975, p. 132.
22. Реза Годс М., Иран в XX веке, с. 137, Bourke-Burrows D., Changes and Development in Persia, p. 44, Banani Amin, The Modernization of Iran, p. 118-119.
23. Issawi Ch., The Iranian Economy 1925-1975, p. 132.

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳՈՀԱՐ
(ԵՀԱՀ)
**ՀԱՅ ՀԵՐՆԵԱԿՆԵՐԸ ԲԱՔԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԲԱՀԱՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Բաքիականությունը, որը ծագեց Իրանում 19-րդ դարի 40-ական թվականներին, սոցիալ-տնտեսական սուր ճգնաժամի հետևանքով ստեղծված մայաստավոր պայմաններում լայնորեն տարածվեց և դարձավ 19-րդ դարի Իրանի ամենախոշոր կրոնական շարժումներից մեկը: Նրա առաջնորդը Սեյեդ Ալի Մոհամմադն (1819-1850) էր: Նա իրեն անվանում էր Բաք, ինչն արաբերեն նշանակում է դուռ, դարպաս: Բաքն իր վարդապետության պատճառով ենթարկվել է հալածանքների և զնդակահարվել 1850թ. Թավրիզում:

Բաքի մահվանից հետո նրա գործը շարունակել է աշակերտներից Միրզա Հուսեյն Ալին (1817-1892), որն իրեն անվանել է Բահաուլլահ (արաբերեն նշանակում է Աստծո փառք) և դարձել նոր կրոնի անվանադիրը:

Բնականաբար, հարևան Իրանի հասարակական-քաղաքական-կրոնական կյանքը լայն արձագանք էր գտնում Հայաստանում և Անդրկովկասի հայության շրջանում: Հայ մեծանուն գրող Բաֆֆին, լինելով իրանահայ, առաջիններից մեկն է հետաքրքրվել Իրանում ծավալված կրոնական նոր ուղղությամբ: Նա դեռևս 1876թ. Թավրիզում գրած «Պարսկաստան»¹ հոդվածում է անդրադարձել բաքիականությանը: Բաֆֆին Պարսկաստանի կրոնական կյանքի մասին գրում է, որ Պարսկաստանում աղանդները «խիստ շատ են և նրանք ավելանում են օրեցօր»²: Նկարագրելով աղանդների էությունը, նա նշում է, որ «Պարսկաստանի մեջ աղանդների ոչնչանալը անհնարին է, որովհետև նրանք ժողովրդի բուն պահանջների արտահայտությունն են: Գուցե նորանք կկերպարանափոխվեն, բայց իրանց իսկությունը կորցնելու չեն»³: Իսկ բաքիականության մասին Բաֆֆին գրել է. «Բայց մի աղանդ, որ ավելի ուժ և զորություն է ստացել, չնայելով այն հալածանքներին, որ մինչև անգամ ինկվիզիցիան չի ունեցել իր զոհերի վերա - է բաքիների աղանդը: Նորա հետևողներն ամեն քաղաքներում բազմացել են և ժողովրդի ավելի մտածող և ընդունակ մասն են կազմում»⁴:

Իրանի պատմության, հատկապես բաքիականության ուսումնասիրությամբ զբաղվել է մաև գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը, որը 1901թ. «Մուրճ» ամսագրում հրատարակած իր «Բաքիականութիւնը Պարսկաստանում»³ հոդվածում ներկայացրել է բաքիականության ծագումը, վարդապետությունը, Սուրբ գրքերը և այլն: Հոդվածը նույն թվականին տպագրվել է մաև ռուսերեն⁶: Բաքիականությունն ու բաքիականությունը ներկայացնելուց հետո, Առաքելյանն իր ուսումնասիրության վերջում հանգում է հետևյալ եզրակացությանը, որ «Բաքիութիւնը, հիմնուելով ալտրոիստ, մարդասէր և խաղաղասիրական գաղափարների վրայ, ոչ մի ընդհանուր բան չունի իսլամի հետ. քում է թէ մա անելի լաւ է համապատասխանում արիական պարսիկների խաղաղասէր, մեղմ բնաւորութեան և ձգտումներին: Նա կոչուած է լինելու Իրանի ապագայ կրօնը, և դա կը լինի մի մեծ բարեբախտութիւն այդ թշուառ երկրի համար»⁷:

Իրանում տեղի ունեցող ժողովրդական ապստամբություններն ու կրոնական մոր հոսանքի առաջացումն արձագանք են գտել մաև հայ գրականության մեջ: Գրող Մարգար Ավետիսյանը, որն ուսուցիչ է աշխատել Թեհրանի հայտնի Հայկազյան դպրոցում, 1904-1905թթ. հրատարակած իր «Կույր Բաքին»⁸ և «Հալածանքի ծնունդը»⁹ ստեղծագործությունների հերոսներ է ընտրել բաքիականների:

Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի միաբան Երվանդ վարդապետ Տեր-Սիմասյանը նույնպես հարկ է համարել իր «Կրօնների պատմութիւն»¹⁰ (1909թ.) գրքի «Դավանական ճյուղավորություն և հերձվածներ իսլամի մեջ» գլխում համառոտ ներկայացնել բաքիականությունը և եզրակացրել, որ «Իսլամի մեջ ևս սկսուած են վերանորոգութեան փորձերն ու ձգտումները»¹¹:

Հայ գրող, գիտնական և հասարակական գործիչ Ատրպետը բաքիականության և բաքիականության վերաբերյալ իր ուսումնասիրությունները կատարել է Իրանում: Նա հայ իրանագիտության այն կարկառուն ներկայացուցիչներից է, որի՝ այս խնդրին վերաբերող աշխատությունները ժամանակին լայն ճանաչում են գտել ռուս արևելագետների շրջանում: Ատրպետի «Բաքի կամ Բեհայի»¹² գիրքը 1906թ. հրատարակվել է հայերեն, իսկ 1909թ. և 1910թ.՝ ռուսերեն:

Հայ անվանի պատմաբան Լեոն, որի գիտական բազմահարուստ ժառանգությունն ընդգրկում է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ վաղմջական ժամանակներից մինչև իր ապրած օրերը, նույնպես անդրադարձել է բաբիականությանն ու բահայականությանը. այդ թեմային նվիրել ծավալուն հոդվածաշար: Այն «Իրանի կեանքից, Յեղափոխական Իրանը, Բաբիականություն» վերնագրով տպագրվել է Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթի 1911թ. ինը համարներում¹³: Նշենք, որ հոդվածաշարը չի վերահրատարակվել Լեոյի ցարդ տպագրված հատորներում և. միգուցե, դա է պատճառը, որ այն վրիպել է ուսումնասիրողների ուշադրությունից¹⁴: Լեոն բաբիականության մասին իր ուսումնասիրությունը գրել է իր ժամանակի արևելագետների աշխատությունների հիման վրա: Տպագիր աղբյուրներից օգտվելով նա հիմնախնդրի վերաբերյալ ուշագրավ եզրակացությունների է հանգել: Նա բաբիների շարժումը գնահատում է որպես համամարդկային նշանակության իրադարձություն. «Բաբիների շարժումը... ունի և համամարդկային նշանակություն, իբրև գաղափարի առաջացրած յեղափոխություն, պսակած է արիւնով, հերոսություններով, նահատակություններով»¹⁵: Լեոն գրում է նաև Բաբի կրոնի էության, նրա սահմանած օրենքների և խնդիրների մասին, ինչպես նաև ընդհանրացնում է իր կարծիքը Իրանի նորաստեղծ վարդապետության մասին. «Դա յամենայն դէպս, մի մեծ նորություն էր Իրանի խաւար, լճացած կեանքի մէջ: Դա մի ուժեղ նոր խօսք էր, գրաւիչ իր թարմութեամբ, իր հայեացքներով, շեշտերով: ... Այնքան մեծ էր վերանորոգութեան կարօտը դժբախտ ժողովրդի մէջ»¹⁶:

Հայ նշանավոր լեզվաբան Հ. Աճառյանը տարիների իր դեգերումների ընթացքում հետազոտել է ոչ միայն լեզվաբանությանն առնչվող հարցեր, այլև՝ տեղական ժողովուրդների ազգագրությունն ու կրոնական հավատալիքները: Իր հավաքած խիստ արժեքավոր նյութերը նա ամփոփել է տարբեր հոդվածներում, դրանց անդրադարձել իր աշխատություններում, ինչպես նաև «Կյանքիս հուշերից»¹⁷ հուշագրության մեջ, որից պարզվում է, որ մեծանուն գիտնականը հայ իրականության մեջ առաջիններից մեկն է ուսումնասիրել բահայականությունը¹⁸, որի հետ սկզբնական ծանոթությունը եղել է Բաքվում, այնուհետև՝ 1919-ին, Թեհրանում: Աճառյանին հաջողվել է «մասնակցել նույնիսկ նրանց գլխավորների մասնավոր, գաղտնի,

դռնփակ միստերին»¹⁹: Աճառյանի գնահատմամբ այս կրոնը. «Մի կարևոր օգուտ ունի. թողնելով այն կետը, որ նա մի քիչ եվրոպականություն է մտցնում մահմեդական աշխարհի մեջ, նա քանդում է մահմեդականության ուժը»²⁰:

Ինչպես վկայում են հայ ուսումնասիրողներից բերված քաղվածքները, մախահեղափոխական շրջանում հայ գիտնականներն ու մտավորականները համակրանքով են հետևել հարևան Իրանի կրոնական զարգացումներին, հուսալով, որ մահմեդական ծովի մեջ գոյատևող հայության վիճակը զգալիորեն կթեթևանա կրոնների, ազգերի, մարդկանց և սեռերի հավասարություն, հումանիստական այլ գաղափարներ քարոզող նոր կրոնի հաղթանակով: Բռնի մահմեդականացման մշտական վտանգի մեջ ապրող հայության համար, հիրավի, հույսի շող էր ծագում Իրանում, քրիստոնեության և իսլամի միջև զգվում էր դեռևս երերում մի կամուրջ, բայց նոր գաղափարների ծիլերը տրորվեցին ոչ միայն հենց Իրանում, այլև խորհրդային դարձած Անդրկովկասում, Միջին Ասիայում և Ռուսաստանում, որոնցում մույնպես բախայական համայնքներ էին ստեղծվել:

Բնականաբար, կոմունիստական վարչակարգում ապրող հայ գիտնականներից շատերը ևս աթեիստական քաբոզարշով սկսեցին բոլոր կրոնների, այդ թվում՝ բախայականության դեմ: Այսպես, Մոսկվայում 1930-31թթ. «Բեհայիզմ»²¹ և «Բաբիզմ»²² վերնագրերով ռուսերեն գրքեր է հրատարակում հայազգի գիտնական, բանասեր Արշալույս Արշարունին, որոնցում շեշտում է հակաբախայական մարքսիստական գրականության անհրաժեշտությունը: Նա նշում է, որ 1929թ. հակակրոնական քարոզչությանը նվիրված համամիութենական առաջին կուսակցական ժողովում Ադրբեջանի և Թուրքմենիայի պատվիրակները բողոքում էին, որ այդ կրոնն իրենց մոտ տարածված է մույնիսկ պրոլետարիատի մի մասին մոտ: Ա. Արշարունին, փաստորեն, գրել է ոչ թե անաչառ գիտական ուսումնասիրություններ, այլ հակակրոնական քարոզչական գրքեր, բայց դրանով հանդերձ, եթե ձերբազատվենք 1930-ականներին հատուկ նրա տերմինաբանությունից ու մոտեցումներից, կարելի է նրա գրքերից գիտականորեն հավաստի զգալի նյութ քաղել:

Հետագա տասնամյակներում բաբիականությանն ու բահայականությանն են անդրադարձել նաև մի շարք այլ հայ գիտնականներ և մտավորականներ:

Ժամանակակից հայ իրանագիտության, հատկապես բաբիականության և բահայականության ուսումնասիրության գործում իր կարևոր ներդրումն ունի Հ. Փահլևանյանը, որն իր հոդվածներով հայ ընթերցողին է ներկայացրել Իրանը 19-րդ դարի կեսերին փոթորկած բարիների ապստամբությունը և բահայիզմը²³:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վահան Բայբուրդյանը թեև առանձին հոդվածով չի անդրադարձել բաբիականությանը, սակայն իր «Իրանի պատմություն»²⁴ (2005թ.) հիմնարար աշխատության մի գլուխը հատկացրել է Իրանում 19-րդ դարում մեծ թափ առած բաբիական շարժմանը:

Այսպիսով, հայ գիտնականներն այսօր էլ ուշադրությամբ են հետևում Իրանում տեղի ունեցող ոչ միայն քաղաքական, այլև կրոնական ոլորտի զարգացումներին ու փոփոխություններին, և մեր համոզմամբ, նրանցից ոմանց ուսումնասիրությունները տարբեր լեզուներով թարգմանվելու դեպքում կարող են մեծ հետաքրքրություն առաջացնել բաբիականությամբ և բահայականությամբ զբաղվող օտար գիտնականների շրջանում:

GOHAR VARDANYAN
(YHAU)

THE ARMENIAN AUTHORS ON BABISM AND BAHÁ'ISM

The Babi faith had its origins in Iran in the forties of 19th century. It grew and expended as a result of strong socio-economic crisis which appeared in Iran, until it became one of the largest religious movements 19th century in Iran.

Socio-political-religious life in Iran of 19th century found its wide echoes in Armenians of Armenia and Transcaucasia. Armenian famous writer Raffi (1835-1888), writer, publisist, public figure, "Mshak" - editor of newspaper H. Arakelyan (1855-1918), writer, scientist and public figure Atrpet (1860-1937), historian Leo (1860-1932), remarkable linguist Hr. Acharyan (1876-1953), philologist A. Arsharuni (1896-1985) and another Armenian scientists touched upon the subject of Bab'i and Baha'i faiths in their works. Thus, Armenian society was watchfully following developments and changes in political and religious life of neighboring Iran, and our all-rounder scientist found it essential to acquaint Armenian reader with dramatic Iranian history of Babism and Bahaism of last decades.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բախի. Երկերի ժողովածու. հատոր 10. Եր.. 1991. էջ 354:
2. Նույն տեղում. էջ 42:
3. Նույն տեղում. էջ 356:
4. Նույն տեղում. էջ 355:
5. Առաքելյան Հ.. Բաքիականությունը Պարսկաստանում. «Մուրճ». Թիֆլիս. 1901. N 2. էջ 93:
6. Аракелян А. А., Бахизм, ИКОИРГО, Тифлис, 1901, с. 222.
7. Առաքելյան Հ.. Բաքիականությունը Պարսկաստանում. «Մուրճ». Թիֆլիս. 1901. N 2. էջ 103:
8. Ավետիսյան Մ.. Կույր Բաքին. Բաքու. 1904:
9. Մարգար. Հալաթանքի ծնունդը. Ալեքսանդրապոլ. 1905:
10. Տեր-Սիմեոնյան Ե.. Կրոնների պատմություն. Էջմիածին. 1909. էջ 262-271:
11. Նույն տեղում. էջ 271:
12. Ատրպետ. Իմամաթ. պատմական հետազոտություն. Բաքի կամ Բեհայի. Ալեքսանդրապոլ. 1906; Атрпет, Имамат, Историческое исследование, Алекса́ндропо́ль, 1909; Атрпет, Бабиты и Бежаиты, Тифлис, 1910.
13. Լեո, Իրանի կեանքից, Յեղափոխական Իրան, Բաքիականություն, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1911, NN 184, 185, 192, 193, 195, 196, 200, 201, 208:
14. Վարդանյան Գ.. Լեոն բաքիականության և բահայականության մասին. Արևելագիտության հարցեր. VI, Եր.. 2006. էջ 366:
15. Լեո, Իրանի կեանքից, Յեղափոխական Իրան, Բաքիականություն, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1911, N 184:
16. Նույն տեղում, N 185:
17. Աճառյան Հ.. Կյանքիս հուշերից. Եր.. 1967. էջ 379-386:
18. Վարդանյան Գ.. Հր. Աճառյանը՝ Պարսկաստանի կրոնական մոր ուղղությունների ուսումնասիրող. Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XX գիտական նստաշրջան. Ջեկուցումների թեզեր. Եր.. 1999. էջ 35; Վարդանյան Գ.. Հր. Աճառյանը՝ բահայականության ուսումնասիրող (հուշագրության հետքերով). Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XXIII գիտական նստաշրջան. Ջեկուցումների թեզեր. Եր.. 2002. էջ 65:
19. Աճառյան Հ.. Կյանքիս հուշերից. Եր.. 1967. էջ 380:
20. Նույն տեղում. էջ 386:
21. Аршаруни А. М., Бежаизм, М., 1930.
22. Аршаруни А. М., Бахизм, М., 1931.
23. Փահլավյան Հ.. Բահայիզմը որպես իմպերիալիզմի գաղափարախոսություն. Իրանագիտության հարցեր. Եր.. 1978. էջ 41-47; Փահլավյան Հ.. Բաքիների ապստամբությունը Իրանում XIX դարի կեսերին. Սերժավոր և Սիջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ. XI, Եր.. 1982. էջ 90-119:
24. Բալթուրյան Վ.. Իրանի պատմություն. Եր.. 2005. էջ 438-460:

**ՎԱՐԴԵՐԵՍՅԱՆ ԱՐԵՆ
(ԱԻ)
ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆ
ԱԴԻԲԵՋՄՆԻ ԱՐՏԱԶԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՆԿԱՏԱՍՐ**

Իրան-Ադրբեջան փոխհարաբերությունների զարգացման տարբեր փուլերում ակնհայտ էր դարձել, որ վաղ թե ուշ Ադրբեջանի Հանրապետությունը դառնալու է արևմտյան կառույցների ռազմավարական կողմնակիցը՝ դրանով իսկ ինչ-ինչ խնդիրներ ստեղծելով Իրանի Իսլամական Հանրապետության համար: Դեռևս 1991թ. սկզբից Թեհրանը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում այն հիմնախնդրի վրա, թե անկախացած անդրկովկասյան հանրապետություններն ինչպիսի ռազմավարություն կմշակեն Արևմուտքի նկատմամբ: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն իր անմիջական հարևան հյուսիսային նորանկախ հանրապետությունների նկատմամբ իր քաղաքականությունը կառուցում էր նշված հիմնարար սկզբունքին համապատասխան: Գաղտնիք չէ, որ արևմտյան պետությունների, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ի և տարածաշրջանում նրա դաշնակիցների խնդիրն է սահմանափակել իրանական ռազմական և տեխնոլոգիական առաջխաղացումը, որը դիտվում է որպես Արևմուտքի ռազմավարական շահերին սպառնացող մեծագույն վտանգ: Կասկածից վեր է, որ հանձնա արևմտյան մի շարք կառույցների, մասնավորապես՝ ՆԱՏՕ-ի, ինչպես նաև Իսրայելի պետության, Իրանը տեսնում է իր ռազմավարական շահերը տարածաշրջանում սահմանափակող, ավելին՝ կասեցնող կարևոր գործոն: Ընդդրում՝ Թեհրանը մտավախություն ունի, որ Թել-Ավիվին կհաջողվի հակաիբրանական ճակատի մեջ ընդգրկել տարածաշրջանային այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են՝ Թուրքիան, Ադրբեջանը և Վրաստանը¹:

Այսպիսով, Իրան-Իսրայել առճակատումը, դուրս գալով զուտ իսլամական խնդիրների շրջանակներից (Ղոդսի՝ մուսուլմանական սրբավայրերի ազատագրումը սիոնիստական բռնազավթումից, ինչպես նաև Իսրայելի կողմից գրավյալ արաբական տարածքների վերադարձի հարցը) ձեռք է բերում աշխարհաքաղաքական սուր առճակատման

բնույթ, որը լուրջ սպառնալիք է մերձավորարևելյան խաղաղության ու կայունության համար: Ներկա փուլում կողմերի միջև այդ թշնամական դիմակայությունն ընդունել է այնպիսի սուր բնույթ, որ ԻԻՀ նախագահ Մահմուդ Ահմադինեժադը չխորշեց հայտարարելու. «Իսրայելը պետք է վերանա աշխարհի քաղաքական քարտեզից»²:

ԻԻՀ նախագահի այդ հայտարարությունն արևմտյան պետությունների և, առհասարակ, համաշխարհային հանրության կողմից դիտվեց որպես ծայրահեղական ոգով կատարած հայտարարություն, ինչն անկասկած, բացասական հետևանքներ ունեցավ ԻԻՀ պետական հեղինակության համար:

ՆԱՏՕ-ն և Արևմուտքի երկրներն իրենց կովկասյան ռազմավարության մեջ կարևոր գնահատական են տալիս Ադրբեյջանի աշխարհաքաղաքական կարողություններին՝ մատնանշելով նրա առանցքային դերը՝ որպես Արևմուտքի տարածաշրջանային քաղաքականության «մեցուկ տարր» ոչ միայն Կովկասում, այլև Մերձավոր Արևելքում և Իրանում: Ադրբեյջանի կարևոր դերը կասպիական էներգետիկ պաշարների յուրացման և տեղափոխման ծրագրերում, դաշնակցային հարաբերությունների հաստատման մեջ հստակ ուղղվածությունը դեպի ՆԱՏՕ և արևմտյան կառույցներ Բաքվին՝ Վաշինգտոնի համար վստահելի դաշնակցի դերում դարձնում են ավելի գրավչական և հեռանկարային հենակետ՝ ամերիկյան ներկայությունը տարածաշրջանում ամրապնդելու նպատակով:

Նկատի ունենալով, որ նորանկախ Ադրբեյջանի Հանրապետությունը ԻԻՀ սահմանակից պետություն է, միաժամանակ հանդիսանալով իրանական կառավարող էլիտան ներկայացնող իսլամական շրջանակների գնահատմամբ աշխարհի «երկրորդ մահմեդական շիական պետությունը»՝ Թեհրանը մշտապես սևեռում հետաքրքրություն է դրսևորում այդ նորանկախ պետության արտաքին քաղաքական կողմնորոշիչների նկատմամբ: Ընդորդում՝ իրանական քաղաքական շրջանակներում արդեն կայուն կերպով ձևավորվել է այն տեսակետը, որ ԱՀ արտաքին քաղաքականության արևմտամետ կողմնորոշումն այլևս անշրջելի է, մանավանդ որ այն սերտորեն կապված է տարածաշրջանում նավթային շահերի հետ, ինչպես նաև այն իրողության, որ Արևմուտքն առհասարակ դրսևորում է Կովկասում աշխարհաքաղաքական ներկայության բուռն և անկասելի ձգտումներ:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանը՝ որպես Իրանի դեմ գործող, օգտագործվել է 1990-ականների ողջ ընթացքում:

Փաստորեն, Ադրբեջանը դիտվում է որպես կարևոր բաղկացուցիչ՝ Իրանին որոշակի քաղաքական պայմաններ պարտադրելու ամերիկա-խորայելական ծրագրերում:

ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու՝ Ադրբեջանի մտադրության մասին առաջին անգամ 1991թ. դեկտեմբերի 4-ին խոսել է արտաքին գործերի նախարար Հուսեյն Սադիխովը: Իսկ 1992թ. հունվարին նախագահ Այազ Մութալիբովը ռազմական համագործակցության պայմանագիր կնքեց ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիայի հետ: Նույն թվականի հունիսի 6-ին Արուխազ Էլչիրեյը հայտնեց, որ Ադրբեջանի Հանրապետության հիմնական գործընկերներ են ԱՄՆ-ը, Թուրքիան և ՆԱՏՕ-ն³: Ակնհայտ է, որ այս քայլերը չէին կարող չանհանգստացնել ԻԻՀ-ին, և Թեհրանում ի վերջո ձևավորվեց այն տեսակետը, որ Ադրբեջանն ԱՄՆ-ի, ՆԱՏՕ-ի, Իսրայելի և Թուրքիայի համար ճանապարհ է բաց անում դեպի Կովկաս և, առհասարակ՝ դեպի տարածաշրջան, որոնք հիմնավորվելով ամխուսափելիորեն աշխատելու են թուլացնել Իրանի ազդեցությունը:

Ադրբեջանի նկատմամբ Արևմուտքի հետաքրքրությունն էլ ավելի մեծացավ 1994թ. նավթային պայմանագրեր կնքելուց հետո: Հատկանշական է, որ ԱՀ-ն մինչև 2000թ. խոշորագույն նավթային ընկերությունների հետ կնքել է 45 մլրդ դոլլար արժողությամբ մեկուկես տասնյակ միջազգային պայմանագրեր: Ի դեպ, շատ պայմանագրերում առաջատար դեր են խաղում ամերիկյան ընկերությունները կամ հիմնական բաժնետոմսերի մեծ մասը գտնվում է նրանց ձեռքում, օրինակ՝ Amoco, Pennzoil, Exxon, UNOCAL⁴, ինչը հնարավորություն է տալիս նրանց կանխորոշել և վերահսկել ամբողջ կովկասյան նավթային ռազմավարությունը:

Ուշագրավ է, որ Ադրբեջանի ընդդիմությանը որոշ ներկայացուցիչներ համարում էին, որ Ադրբեջանը չափազանց զգուշավոր է, փոխանակ ամբողջ արագությամբ շարժվելու դեպի ՆԱՏՕ-ի հետ անդամակցելուն:

Այս կապակցությամբ «Ադրբեջանա-ատլանտյան» համագործակցության ասոցիացիայի նախագահ, «Մուսավաթ» ընդդիմադիր կուսակցության անդամ Սուլխադին Ազերը ասել է. «Ճիշտ է, որ այսօր գոյություն ունեն մերքին և արտաքին խնդիրներ

Աղդբեջանի՝ ՆԱՏՕ-ին ինտեգրվելու համար, բայց եթե Աղդբեջանը գործեր ավելի արագ, այսօր Թիֆլիսի հետ միասին կկարողանար դիմագրավել Սոսկվայից և Թեհրանից ժամանակ առ ժամանակ սպառնացող ճնշումներին»⁵:

Աղդբեջանը միացել է ՆԱՏՕ-ի «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» (ՀՀԽ) ծրագրին 1994թ. մայիսի 4-ին, երբ Հ.Ալիևը ստորագրեց նշված ծրագրին Աղդբեջանի միանալու փաստաթուղթը, ինչը պաշտոնական Բաքվի համար շատ կարևոր նշանակություն ուներ ոչ միայն Աղդբեջան-ՆԱՏՕ փոխհարաբերությունների զարգացման, այլև հայ-աղդբեջանական կոնֆլիկտի տեսանկյունից⁶: Բաքուն ՀՀԽ ծրագիրը դիտում էր որպես ազգային անվտանգության ռազմավարության ձևավորման մախաբան՝ բացառապես Արևմտյան ռազմաքաղաքական երաշխիքների հենքի վրա, և լավ հնարավորություն՝ սերտորեն ինտեգրվելու ՆԱՏՕ-ի անվտանգության համակարգին՝ ընդհուպ մինչև անդամակցելը դաշինքին: Իսկ 2002թ. ի վեր համագործակցում է դաշինքի հետ գործընկերության անհատական շրջանակներում⁷:

1995թ. հունվարին Աղդբեջան էր ժամանել ՆԱՏՕ-ի եվրոպական ուժերի հրամանատարի տեղակալ գեներալ Ջ. Մաքքենզին: Բաքվում նա հայտարարել էր, որ ՆԱՏՕ-ն կարող է էական դեր խաղալ աղդբեջանական ռազմական ուժերի կառուցման և կատարելագործման մեջ: Սի շարք ռազմական հեղինակավոր փորձագետների կարծիքով. «Աղդբեջանում ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու ուղղությամբ մեծ աշխատանքներ են տարվել»⁸:

Ուշագրավ է, որ մինչև 2006թ. ԱՀ-ն մասնակցել է ՆԱՏՕ-ի ՀՀԽ ծրագրի շրջանակներում 403 զինավարժանքների և այլ միջոցառումների: ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրները՝ առաջին հերթին ԱՄՆ-ը և Թուրքիան, աջակցել են Աղդբեջանին տարբեր ռազմական ծառայությունների արդիականացման հարցերում, անց են կացրել սպայական դասընթացներ: Աղդբեջանի խաղաղարարները մասնակցություն են ունեցել նախկին Հարավսլավիայում, Աֆղանստանում և Իրաքում: Սի խոսքով, աղդբեջանական բանակը, կարելի է ասել, որոշակիորեն փուլային անցում է կատարել դեպի ՆԱՏՕ-ի չափորոշիչներին⁹:

Աղբբեջանի ծրագրերում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Թուրքիան, որն ուղեկցվում է «ավագ եղբոր» և երկարաժամկետ ռազմավարական դաշնակցի կարգավիճակով: Այս երկիրը ՆԱՏՕ-ի մյուս անդամների հետ միասին օգնություն է ցույց տալիս տեխնիկական սարքավորումների և սահմանապահ կադրերի պատրաստման հարցերում: Աղբբեջանին հատկացվող ռազմատեխնիկական աջակցությունը կրում է պարբերական ու պայմանագրային բնույթ: Մասնավորապես, Թուրքիայից հատկացվող օգնությունը՝ բաց ձևերով (4-5 մլն դոլլար) և փակ ճանապարհներով, տարեկան ընդհանուր կազմում է 35-45 մլն դոլլար¹⁰:

Անկասկած, այդ բոլորը Իրանի կողմից դիտվում է որպես իրական սպառնալիք՝ ուղղված իր արտաքին սահմանների անվտանգությանը¹¹:

Արևմուտքում հասկանում են, որ Աղբբեջանը փորձում է օգտագործել ՆԱՏՕ-ի հնարավորություններն իր հիմնախնդիրները լուծելու համար: Ուստի, Աղբբեջանական կողմի հայտարարություններին՝ ՆԱՏՕ-ի կազմում շուտափույթ կերպով ընդունվելու մասին, վերաբերվում են մեծ վերապահությամբ՝ հասկացնելով, որ մինչ այդ կազմակրպությանն անդամակցելը, Աղբբեջանը դեռևս պետք է անցնի ճանապարհ:

Իհի՛կ պաշտոնապես հանդես եկավ նախագգուշացումներով՝ ընդդեմ ԱՀ-ում ՆԱՏՕ-ի ռազմական բազաների տեղադրման ցանկացած փորձերին: Այսպես, ԱՀ արագործնախարար Թ. Ջուլֆուղարովի 1999թ. մարտի 12-ին Թեհրան նախատեսվող 4-օրյա այցի ժամանակ, ինչպես նշել էր «Խորասան» օրաթերթը. «Ջուլֆուղարովը պետք է բացատրություններ տա, թե ինչպես է ստացվել, որ ԱՄՆ և Իսրայելը տարածաշրջանում ակտիվ գործունեություն են ծավալել: Ինչքան էլ որ նրանք ապացուցեն, որ այդ համագործակցությունն արվում է Ռուսաստան-Հայաստան համագործակցությանը հակադրելու համար, սակայն պետք է ուշադրություն դարձնել, որ ԱՄՆ վերտարածաշրջանային երկիր է և իր հատուկ շահերն է հետապնդում, իսկ դրանց պաշտպանելը կարճաժամկետ է լինելու, այնինչ՝ տարածաշրջանի հարևանների համագործակցությունը երկարաժամկետ է, և հարևանների միջև գծություններ մտցնելը վտանգավոր է և անարդյունավետ»: Բացի այդ, թերթում նշված է նաև, որ Իրանի հանդես ագերիական որոշ լրատվամիջոցների

գործունեությունը, նախքան Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի ճշտումը և ափամերձ երկրների փոխհամաձայնության հասնելը՝ կասպիական էներգետիկ ռեսուրսներից օգտվելը, Իսրայելի հետ համագործակցելը, ամերիկյան «Էնջրիլ» ռազմական բազայի տեղափոխումը Թուրքիայից Ապշերոնի թերակղզի, Ադրբեջանում հակահրանական խմբավորումների գործունեության թույլտվությունը և այլն՝ այն երևույթներից են, որոնք մտորելու տեղիք են տալիս¹²:

Հարկ է նշել, որ ԻԻՀ առանձին դեպքերում կարողացել է որոշակի առումով ստիպել Բաքվին Թեհրանի նկատմամբ հավասարակշռված քաղաքականություն որդեգրել: Այս կապակցությամբ «Ջոմհուրի-է Էսլամի» թերթը նշել էր. «Բաքվի հետ պետք է խոսել ուժային դիվանագիտության լեզվով, այլ ոչ թե՝ իսլամական կարեկցանքի: Ադրբեջանի նկատմամբ ուժային մեթոդներին դիմած երկրները դրական արդյունք են ստացել»¹³: 2001թ. հուլիսին իսկապես իրանական կառավարությունը կատարեց մկանների լուրջ ցուցադրում: Իրանի կործանիչներն ու ռազմանավերը ներխուժեցին ադրբեջանական տարածք և արգելեցին մավթային տեղանքի հետախուզական աշխատանքներ կատարել վիճելի գոտում¹⁴:

Թեև հետագայում Բաքուն այդ քայլերը փորձում էր հիմնավորել նրանով, որ անհրաժեշտ է տարածաշրջանում ստեղծել ուժերի հավասարակշռություն, կասկածից վեր է սակայն, որ դա հետապնդում էր մահ գուտ քաղաքական մպատակներ, այն է՝ ճնշում գործադրել Թեհրանի և Մոսկվայի վրա: Այսպիսով, որպես ճնշման միջոց՝ մավթի գործունից բացի շրջանառության մեջ էր մտնել մահ ռազմական բազանների հարցը:

Ընդհանրացնելով վերոշարադրյալը՝ պետք է նշել, որ ներկայումս Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը բնավ չի թաքցնում իր դժգոհությունն Ադրբեջանի Հանրապետության քաղաքականության նկատմամբ և առիթը բաց չի թողնում դիվանագիտական ճնշում գործադրելու Բաքվի վրա՝ նրան մեղադրելով այն բանում, որ հանդես է գալիս ԱՄՆ-ին, ՆԱՏՕ-ին, Իսրայելին և արևմտյան մավթային ընկերություններին տարածաշրջան «բերելու» դերում:

Ներկայումս ԻԻՀ արտաքին քաղաքականության հիմնաբար սկզբունքներից մեկն այն է, որ պետք է պահպանվի առկա երկրաքաղաքական հավասարակշռությունը: Տարածաշրջանային

երկրները չպետք է թույլ տան, որ արտաքին ուժերը միջամտեն ռեգիոնի երկրների ներքին գործերին կամ փորձեն այս կամ այն ձևով որոշել տարածաշրջանի երկրների ապագա ճակատագիրը: Իրանը բնավ չի ցանկանում նաև իր սահմանների մոտակայքում տեսնել արևմտյան ընկերությունների¹⁵: Ուստի կասկածից վեր է, որ իրանա-ադրբեջանական հարաբերությունների ապագան մեծապես կախված է լինելու այն կարևորագույն գործոնից, թե առաջիկայում ինչ զարգացումներ և քաղաքական կողմնորոշիչներ կնկատվեն Ադրբեջանի արտաքին քաղաքական վեկտորների բնագավառում:

AREN VARDERESYAN
(IOS)

THE ATTITUDE OF ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN TOWARDS THE FOREIGN POLITICAL ORIENTATIONS OF AZERBAIJAN

The Islamic Republic of Iran considers the access of the NATO, USA and other West European countries into the Caspian region "a big historical mistake" by Azerbaijan. An extremely negative response is generated for Tehran by the information of the American or NATO's military bases location possibility in the territory of the Republic of Azerbaijan especially after the events in Afghanistan and Irak. If we take into consideration the circumstance that one of the basic principles of the foreign policy of IRI is the maintenance of the existing geopolitical balance, then Tehran would never want to see the western companies near its borders. On the other hand Iran thinks that only near Caspian republics can use the treasures of the Caspian Sea, and not the out-of-region powers.

And the national view of Azerbaijan also depends on the use of ambitions of the geopolitical presence in the Caucasus of the Western States.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мурадян И., "Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа", Ер., 2000, с. 151-152.
2. Грунин В. Ф., "Азербайджан: этот нелегкий суверенитет", <http://www.e-journal.ru/bzarub-st2-3.html>
3. АЗЕРБАЙДЖАН-НАТО(обзор взаимоотношений с 1992-го по 2006г), <http://www.analitika.az/browse>.
4. Юнусов А., "Политическая ситуация в Азербайджане и проблема безопасности на Южном Кавказе"// Южный Кавказ: Региональная безопасность и стабильность, Ер., 2004, с. 20-21.
5. Мамедов Дж., "Азербайджан: Осторожное движение к НАТО", "Зеркало", 27 ноября, 2006 http://iwpr.net/?apc_statc=hcnicrs2006&l=ru&s=f&o=325615
6. АЗЕРБАЙДЖАН-НАТО(обзор взаимоотношений с 1992 по 2006), <http://www.analitika.az/browse>.
7. Նույն տեղում:

8. Тимощенко В., "Сегодня Азербайджан больше, нежели какая-либо другая республика СНГ, отвечает стандартам НАТО", Day.Az, 22 ноября, 2007, <http://www.day.az/news/politics/98881.html>.
9. АЗЕРБАЙДЖАН-НАТО (обзор взаимоотношений с 1992-го по 2006г), <http://www.analitika.az/browse>.
10. Мурадян И., 624. անի, էջ 80:
11. Наапетян А., "Об углублении сотрудничества Азербайджан-Израиль", <http://www.noravank.am/ru/717>, 04 июня 2007.
12. ՀՀ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների վարչություն, Իրանի բաժին, տեղեկատվություն (բաց) # 03-23, 14.03. 1999թ.:
13. «Ջոմհուրի-է Էսլամի», 13 հունվար, 1998:
14. Юнусов А., 624. անի, էջ 18:
15. Բայրություն Վ., Իրան-Ադրբեջան. հարևաններ, թե՛ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախոյաններ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXII, Եր., 2003, էջ 32:

Լ Ե Ձ Վ Ա Ք Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ե Վ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱՐԱՄՅԱՆ ՍՈՒՄԱՆՆԱ
(ՀԱԻ)

ՍԵՊԱԳԻՐ ԵՎ ԱՅԼԱԼԵՁՈՒ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՍԵՍՐՈՊ ՄՍՔԱՏՅԱՆՑԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

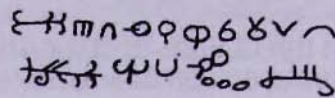
Հայկական վիմական արձանագրությունների նկատմամբ հետաքրքրությունն առանձնապես մեծ թափ առավ XIX դարում, երբ մի շարք անվանի տեղագիր-ուսումնասիրողներ (Հ. Շահխաթունյանց, Ս. Ջալալյանց, Մ. Բարխուդարյանց, Քաջբերունի, Կ. Կոստանյան և այլն) սկսեցին հավաքել պատմա-ճարտարապետական հուշարձանների որմերին և հուշակոթողների վրա փորագրած քարագիր վավերագրերը, որոնք հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքի մասին: Այդ ուսումնասիրողների թվում էր Մայր Աթոռի միաբան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը (1833-1911թթ.):

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցը, լինելով բարեկիրք և ուսյալ հոգևորական, իր պարտքն է համարել հայությանը հաղորդել հոգևոր արժեքներ, կորստից փրկել, պահպանել, վերականգնել հայկական եկեղեցական, կրթական, մշակութային հաստատությունները, ձեռագիր մատյանները, ընդօրինակել դարերի ընթացքում եղծված, անտարբերության մատնված հայատառ, այլալեզու վիմագրերը՝ իր հրատարակած ու անտիպ աշխատություններում ստեղծելով վիմական արձանագրությունների մի ստվարածավալ ժողովածու, որի գիտական նշանակությունը արդիական է մինչ օրս: Նրա կատարած գործունեության մեջ առանձնակի տեղ ունի տարբեր դարաշրջաններին վերաբերող այն արձանագրությունները, որոնց քարեղեն ապացույցները մեզ չեն հասել: Այդ առումով նրա ընդօրինակություններն ու վերծանությունները անգնահատելի են՝ համարվելով եզակի սկզբնաղբյուր:

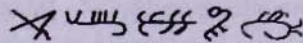
Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի տպագիր և անտիպ աշխատություններում, բացի հայերեն վիմագրերից, պահպանվել են ավելի քան երեք

տասնյակ սեպագիր և այլալեզու արձանագրություններ, որոնք հայագիտության համար աղբյուրագիտական մեծ արժեք են ներկայացնում:

Մ. Սմբատյանցի ուսումնասիրությունների արդյունքում Սուրմսլուի գավառի Յուլակերտ (նախկինում՝ Դաշբուտուն) գյուղի տարածքից հայտնաբերվել են երկու քարի վրա պահպանված նշանագրեր¹ (նկ. 1-2): Դրանք դասվում են գծային կամ «առեղծվածային» գրերի շարքը² և մինչ օրս լուսաբանված չեն³: Մ. Սմբատյանցը, թեև չի հիմնավորում, բայց ենթադրում է, որ այդ նշանագրերը առնչվում են «հաթյան» գրերի հետ⁴:

նկ. 1

նկ. 2

Վանի թագավորության շրջանում (Ջ.Ա. IX-VIդդ.) Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում հանդես են գալիս աքքադերեն (ասսուրերեն) և ուրարտերեն սեպագիր արձանագրությունները, որոնք տեղեկություններ են հաղորդում լեռնաշխարհի վաղ հասարակությունների պետական, ռազմաքաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքի վերաբերյալ:

Թեև Մ. Սմբատյանցը հանդես չի գալիս որպես սեպագիր արձանագրությունների վերծանող, սակայն, ինչպես նշում է Վ. Գալանդարյանը, «չափազանց մեծ է և շնորհակալ էջմիածնական մեծավաստակ գիտնականի անխոնջ աշխատանքը համաշխարհային բնեռաբանդակ գիտության մեջ: Սմբատյանի վաստակը պատիվ է բերում Մայր Աթոռի և էջմիածնին և միաբանությանը»⁵: Պատահական չէ, որ Մ. Սմբատյանցի գործունեությունը բարձր են գնահատել Հ. Աճառյանը⁶, Ա. Աբրահամյանը⁷, Լեոն: Վերջինս նշում է, «որ չունենալով փոքր ի շատե ընդարձակ կրթություն, այլ լինելով լոկ հնություններ սիրող, ուշադրության առարկա է դարձնում սեպագիր արձանագրությունները և հետզհետե, տասնյակ տարիների ընթացքում, գտնում է այդպիսի արձանագրություններ և հաղորդում գիտնականներին»⁸:

1860-90-ական թթ. Մ. Սմբատյանցն իր հետախուզական անխոնջ աշխատանքների արդյունքում Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերից հայտնաբերել է երկու տասնյակ սեպագիր արձանագրություն, որոնք տեղափոխել է Էջմիածնի Ճեմարանի թանգարան: Հոգևոր գործունեությանը զուգահեռ ավելի քան երեք տասնամյակի ընթացքում *«արքեպիսկոպոս Սեսրոպը Հարունակում էր և մինչև այժմ ևս Հարունակում է որոնել և աշխարհ հանել այս միտքերը՝ լոյս ընծայելով այդ ամենը ս. Էջմիածնում հրատարակող «Արարատ» ամսագրում: Արեւմտեան ուսումնականները երախտագիտութեամբ օգուտ էին քաղում նորա բնագրերից, թէպէտ և շատ անբաւարար էին համարում»*⁸: Ժամանակին սեպագիր արձանագրությունները հրատարակվել են «Արարատ», «Բազմավեպ», «Ճոռքաղ» և «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» պարբերականներում, իսկ հետագայում ամփոփվել են «Բևեռած և արձանագրութիւնք Արարատեան նահանգի 1862-1910թթ.» ուսումնասիրության մեջ: 1892թ. Մոսկվայի Կայսերական հնագիտական ընկերությունը խնդրում է Սմբատյանցին իրենց տրամադրել այլալեզու արձանագրությունների իր հավաքածուն և արդյունքում *«Հայաստանեայց եկեղեցու այս պատկառելի պաշտօնեայն, սիրով ու յօժարութեամբ Ընկերութեան տրամադրութեան տակ դրեց իւր ունեցած բոլոր միտքերը»*⁹:

Մ. Սմբատյանցի ընդօրինակությունները գերծ չեն թերություններից, քանի որ նա ծանոթ չի եղել սեպագիր նշաններին, սակայն խոր սրտացալությամբ և հմարավորինս ճշգրտությամբ է ընդօրինակել դրանք: Նրան հատկապես ցավ էր պատճառում բնակիչների անտարբերությունը քարե վկայարանների նկատմամբ: 1880-1881թթ. Յուլակերտից հայտնաբերված սեպագիր արձանագրություններից մեկը դարձրել էին սանդի քար¹⁰: Սմբատյանցը պարսավանքի խոսքեր է ուղղում նրանց, ովքեր Արմավիրի բլրի հիմնավորց պարսպի քարերը օգտագործել են տարբեր նպատակներով. *«Ամօք մերձակայ Հայ գիւղեցտց, որ իրենց նախնեաց քանկագին յիշատակը խնամքով չեն պահպանում»*¹¹: 1895թ. լինելով Լճաշեն (նախկինում՝ Օբդակլու) գյուղում՝ ցավով նշում է սեպագիր արձանագրության մասին, որ *«շատ ափսոսացի, որ տառերը անձրևից մաշտւմ էին, պէտք է քարով ծածկել գլուխը»*¹²:

Անշուշտ, սեպագրերի հայտնաբերումը, ընդօրինակումը կապված են եղել դժվարությունների հետ: Ծովինար (նախկինում՝

Ալիշալու) գյուղից հայտնաբերված սեպագիր արձանագրությունը գրառելիս «Սևանայ ծովի մակերևոյթը այնքան բարձր էր, որ ջուրը հաւասար էր արձանագրին և մենք նաւակով գնալով ջրի վրայ՝ մօտեցանք արձանագրին և այնպէս օրինակեցինք»¹³։ Ընդօրինակությունը ճշտելու համար արձանագրությունները համեմատել է բնագրի հետ քսան տարի անց, որը վկայում է գիտության նկատմամբ նրա անսահման նվիրումի մասին։

Մեսրոպ արք. Մմբատյանցի կողմից հայաբնակ տարբեր վայրերում հայտնաբերվել են նաեւ հունարեն, վրացերեն, արաբերեն, պարսկերեն, ռուսերեն արձանագրություններ։ Վրացերեն արձանագրությունները կարևոր նշանակություն ունեն միջնադարյան Հայաստանի Ջաքաբյան իշխանական տոհմի գործունեության, հայ-վրացական կապերի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, ներքին կյանքի, պատմության, մշակույթի ուսումնասիրության համար։ Պատահական չէ, որ Հայաստանի տարածքում պահպանված վրացերեն արձանագրությունների թիվն անցնում է հարյուրից։ Դրանք հիմնականում պահպանվել են Ջաքաբյան իշխանների կողմից ազատագրված Հայաստանի հյուսիս-արևելյան տարածքներում։

Վրացերեն արձանագրություններով հարուստ է Թեժառույքի վանական համալիրը։ Արձանագրությունները պահպանվել են եկեղեցու հարավային, արևելյան արտաքին պատերին¹⁴, տապանաքարերին, որոնք ունեն շինարարական և հիշատակագրային բովանդակություն¹⁵։ Մ. Մմբատյանցի կողմից ընդօրինակված բոլոր ինը արձանագրությունները թերի են և առանց վերծանությունների։

Թեժառույքի արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ հետազայում զբաղվել են ինչպես վրաց գիտնականները, այնպես էլ հայագետ Պ. Մուրադյանը։ Վերջինս նշում է, որ թեև արձանագրությունները վերծանված են, սակայն բովանդակային առումով մնում են չլուսաբանված¹⁶։

Մ. Մմբատյանցի կողմից մեկ այլ վրացերեն արձանագրություն ընդօրինակվել է Սևանա թերակղզու ս. Աստվածածին եկեղեցու տարածքից։ Տապանագիրը եռալեզու է (հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն), թվագրվում է 1855թ¹⁷։

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված արաբերեն արձանագրությունների (VIII-XVդդ.) թիվն անցնում է 500-ից։ Մ.

Սմբատյանցի ուսումնասիրություններում հիշատակվում է արաբատառ մի տապանագիր, որը գտնվում է Նորատուսից արևմուտք՝ Արելու կոչվող վայրում: Օրորոցաձև տապանաքարը չորս կողմից եզերված է արձանագրությամբ¹⁸, սակայն հեղինակն ընդօրինակել է միայն հարավային կողմի գրությունը՝ այն էլ թերություններով, «*իսկ մնացածը դժուարութեամբ փորագրելոյ համար չարտագրեցառ*»¹⁹:

1887-94թթ. Մեսրոպ Սմբատյանցը, լինելով Շամախու թեմի առաջնորդ, ուսումնասիրել է տեղի հնությունները, ընդօրինակել ինչպես հայերեն, այնպես էլ այլալեզու արձանագրությունները: Դրանցից է Դերբենտ քաղաքի պարսպի հարավային դարպասի ճակատին փորագրված արձանագրությունը²⁰ (նկ. 3): Այն թարգմանվում է «ԱԼԼԱՀ, ԱԼԼԱՀ, ՓԱՌԶ ԱԼԼԱՀԻՆ»²¹:

الله اعلى حمدا

նկ. 3

Մ. Սմբատյանցը Դերբենտի հյուսիսային ամրությունների արտաքին պարսպից ընդօրինակել է աղվաններեն արձանագրությունը²² (նկ. 4): Այն Դերբենտ անվան աղվանական ձևն է, թարգմանվում է «Դռան սահման»²³ և թվագրվում է VI-VIIդդ:

ԱՂՎԱՆՆԵՐԵՆ

նկ. 4

Արձանագրության մեջ կան անճշտություններ և ընթերցելու համար պետք է այն շրջել (նկ. 5):

ՏՈՐԱՎՅՈՒՆ

նկ. 5

Ն. Մուրավյովի վերծանությամբ սա է արձանագրության վերջնական տարբերակը (նկ. 6)²⁴.

ТОРАВОН

նկ. 6

Եվս մի արձանագրություն մա հայտնաբերել է Շամախի երկրամասում գտնվող Դզդալա բերդի ավերակներում²⁵: Այն փորագրված է գետնափոր կամարակապ մի շինության պատին (նկ.7), և մինչ օրս չի վերծանվել:

161^թ

Նկ. 7

Մ. Սմբատյանցը հրատարակել է նաև Բաքվի բերդից ընդօրինակած պարսկերեն արձանագրությունը²⁶ (Նկ. 8)՝ նշելով դրա վերծանությունը՝ «ԴԷՐՎԱԶԷԻ ՇԱՀ ԱԲԱՍ», հայերեն թարգմանությամբ՝ «ՇԱՀ ԱԲԱՍԻ ԴԱՐՊԱՍՆԵՐ»²⁷:

در روز دوشنبه ۱۰ شوال ۱۰۸۵

Նկ. 8

Մ. Սմբատյանցի արխիվային նյութերում պահպանվել է Սելիմի քարավանատան մուտքի բարավորի արձանագրությունը: Գիտնականների մի մասը գտնում են, որ այն արաբերեն²⁸ է, մյուս մասը՝ պարսկերեն²⁹: Սմբատյանցն ընդօրինակել է հիշյալ արձանագրությունից միայն մի տող, այն էլ թերություններով և ենթադրել է, որ այն գրված է թուրքերեն³⁰:

Արխիվային մեկ այլ փաստաթղթում հիշատակվում է, որ Ագուլիսի ս. Հովհաննես եկեղեցու զանգակատան դռան բարավորի հարավային որմին ագուցված խաչքարի վրա առկա է հունարեն արձանագրություն (Նկ. 9)³¹, որին կից. «ՇԻՆՈՒԻ ԳԱԻԻԹԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ Ի ԺԱՍԱՆԱԿՍ ՌՅԴ (1304թ+ 551=1855թ)»³²: Հունարեն տեքստի առաջին բառն անհասկանալի է, ենթադրվում է, որ այն ՀԻՍՈՒՍ անվան սխալ ընդօրինակված տարբերակն է, մյուս երկուսը թարգմանվում են «ԶՐԻՍՏՈՍ» և «ՀԱՎԻՏՅԱՆՍ»³³:

ΙΗΣΟΥ + ΧΡΙΣΤΟΥ + 1855 + ΑΩ ΙΥΕ

Նկ. 9

Մ. Սմբատյանցի ընդօրինակած այլալեզու արձանագրությունների շարքում կան նաև մեկ տասնյակի հասնող XIX դարի ռուսերեն արձանագրություններ, որոնք ունեն հիշատակագրային քովանդակություն և մեծ արժեք չեն ներկայացնում:

SUSANNA ADAMYAN
(IAE)

CUNEIFORM AND FOREIGN LANGUAGE INSCRIPTIONS
IN THE WORKS OF MESROP SMBATYANTS

A number of monuments that are scattered in different regions of Eastern Armenia had eventually undergone to annihilation. In this sense, borrowing, preserving and research of these inscriptions written in various languages (Cuneiform Urartian, Armenian, Georgian, Albanian, Arabian, Persian, Greek, Russian, as well as monuments written in undeciphered script) is an important matter and needs for further investigation.

The Humanities begun to develop in Armenia from the beginning of XIX century onwards, and the members of the Armenian Apostolic Church also performed a considerable role. One of them was Mesrop archbishop Smbatyants (1830-1911).

Mesrop Smbatyants, being an educated and learned clergyman, along with his spiritual life, was also involved in public activities. He made journeys to a number of settlements in various regions of Armenia during 1860-1890. He investigated many monuments of historical interest and copied a number of inscriptions. Thanks to him, about twenty Urartian cuneiform texts and almost the same number inscriptions in foreign languages become available to the science.

ԾԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սմբատյանց Մ., Յուրկերտի բերդը, «Արարատ», 1910, հունիս, թիվ 2, էջ 575: Այդ նշանագրերին հետազոտում անդրադարձել է Հ. Մարտիրոսյանը՝ դրանք վերագրելով բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին (Զ.ա. մոտ II հազարամյակի վերջ և I հազարամյակի սկիզբ): Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Եր., 1973, էջ 7:
2. Մովսիսյան Ա., Հայկական մեհենագրություն, Եր., 2003, էջ 11:
3. Նույն տեղում, էջ 46:
4. Սմբատյանց Մ., Յուրկերտի բերդը, «Արարատ», 1910, հունիս, թիվ 2, էջ 576: Գիտնականների մի մասը ենթադրում են, որ Յուրկերտի քարաժայռի վրա քանդակված նշանագրերը հայկական մեհյաններում գործածվող մեհենական գրեր են, որոնք նման են Սյունիքի ժայռապատկերներին: Տե՛ս Աբրահամյան Ա., Հայ գրի և գրչության պատմություն, Եր., 1959, էջ 19:
5. Գալանդարյան Վ., Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյան, «Էջմիածին» 1958, փետրվար-մարտ, էջ 38:
6. Անադյան Հ., Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928, էջ 11:
7. Աբրահամյան Ա., Հայ գրի և գրչության պատմություն, Եր., 1959, էջ 31:
8. Հովհաննիսյանց Խ., Բեռնագիր արձանագրություններ ռուսաց Հայաստանում, «Բազմավեպ», 1897, ապրիլ, էջ 162:
9. Նույն տեղում, էջ 162-163:
10. Սմբատյանց Մ., Հայկական հնութիւններ, «Արարատ», 1894, դեկ., էջ 373-375:
11. Սմբատյանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագաղթ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ 1895, էջ 776:
12. Նույն տեղում, էջ 769:

13. Սեպագիր 20 տողանոց արձանագրությունը հայտնաբերվել է 1862թ. Սևանա լճի հարավային ափից՝ Ալիալուից: Տե՛ս Սմբատյանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի..., էջ 764:
14. Մ. Սմբատյանցն այդ արձանագրությունները վերագրում է վրացերեն *խուցուրի* գրատեսակին: 1892թ. արձանագրությունների ընդօրինակությունները Սմբատյանցը Մ., ներկայացրել է վրաց հոգևոր գործիչներին, որոնք չեն կարողացել վերծանել դրանք: Տե՛ս Սմբատյանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի..., էջ 368: *խուցուրի* գիրը վրաստանում շրջանառության մեջ է մտել V դարում՝ իր մեջ ամփոփելով *մթավրուլի* երկաթագիր և *մասխուրի* բոլորագիր գրերը: Տե՛ս Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Եր., 1977, էջ 33:
15. Պահպանվել է շինարարական մեկ (1196-99թթ), տապանագրային հինգ (1223-XIVդ), հիշատակագրային երեք (1196-XIVդդ.) արձանագրություններ: Տե՛ս Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 298-300:
16. Մուրադյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 115:
17. Սմբատյանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի..., էջ 123: Հեղինակն ընդօրինակած երեք արձանագրություններից ներկայացրել է վրացերեն արձանագրության հայերեն քարգմանությունը. «ՏԷՐ, ՀԱՆԳՈ ՋԶՈԳԻ ՀՐԱԺԱՐԵԱԼ ՅԱԸԵԱՀԷ, ՄՅԵԼՈՅ Ի ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆ Ի ՍԵՎԱՆ ՂԱՋԱՐՈՍԻ ԹԱՅԻՐԵԱՆ ԵՎ ՏՈՒՐ ԿԷԱՆՍ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԱ ԱՂԵՋՍԱՆԴՐԻ ԹԱՅԻՐԵԱՆ ՏՓԽԻՍԵՑԻՈՅ Ի 1855 ԱՄԻ»։ Տե՛ս Սմբատյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 124:
18. Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении VIII-XVIвв., выпуск 1, Ер., 1987, с. 66.
19. Սմբատյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 490:
20. Սմբատյանց Մ., Նկարագիր սուրբ Ատեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Ծամախտյ քեմի, Տփղիս, 1896, էջ 507:
21. Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող, արևելագետ Տիգրան Միքայելյանին արձանագրության վերծանության և քարգմանության համար:
22. Սմբատյանց Մ., Նկարագիր սուրբ Ատեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Ծամախտյ քեմի, Տփղիս, 1896, էջ 248: Առյւծ արձանագրության մասին վերլուծությունները տե՛ս Բարխուդարյան Մ. «Աղուանից երկիր եւ դրսիցիք», Թիֆլիս, 1893թ, էջ 119: Ս. Янидзе А., Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938, стр. 71. Тревер К.В., Очерки по истории и культуре кавказской Албании, М-Л, 1959г, с. 337-338. Абдурагимов Г, Кавказская Албания-Лезгистан, С-Петербург, 1995г, с. 69.
23. Mouraviev Serge N., L'ecriture alouanienne, Revue des ntudes Armanniennes, Tome 27, Paris, 1998-2000, p. 55.
24. Նույն տեղում, էջ 54:
25. Սմբատյանց Մ., Նկարագիր սուրբ Ատեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Ծամախտյ քեմի, Տփղիս, 1896, էջ 299:
26. Նույն տեղում, էջ 390:
27. Թարգմանությունը՝ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատող, արևելագետ Տիգրան Միքայելյանի:
28. Հարությունյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Եր., 1960, էջ 18-19: Ջալալյանց Մ, Դանապարհորդութիւն ի Սեծն Հայաստան, հատոր երկրորդ, Թիֆլիս 1858, էջ 161: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 164-165: Բարխուդարյան Մ., Խորհրդային Հայաստանի նյութական կոլտուրայի հուշարձանները, Եր., 1935, էջ 90:

29. Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении VIII-XV вв., выпуск I, Ер., 1987, с. 11, 29, 44.
30. ՀԱԱ, ֆոնդ 429, ցուցակ I, գործ 5, Տեղեկություն Վայոց ձորի վանքերի մասին, 1853-1873թթ, էջ 5:
31. ՀԱԱ, ֆոնդ 429, ցուցակ I, գործ 17, Գողթան գաւառ, էջ 7:
32. Նույն տեղում:
33. Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի նախկին զիտաշխատող Նաիրա Կիլիչյանին արձանագրությունը ժամանակակից հունարենից հայերեն թարգմանելու համար:

**ԱՍՏՐՅԱՆ ՀԱՄԱԿ
(ԵՊՀ)
ՔՐԴՇԵՀԻՐԻ ԲԱՐՔԱՌԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Քրդշեհիրի բարբառը մտնում է թուրքերենի արևմտյան խմբի 8-րդ ենթախմբի բարբառների մեջ:

Քրդշեհիրը հիմնադրել են խեթերը հնագույն ժամանակներում: Խեթերից հետո (մ.թ.ա. 1650-1200) փոյուզիացիները (մ.թ.ա. 1200-675), պարսիկները (մ.թ.ա. 546-332), հույները (Կապադովկիայի քաղաքության շրջանը՝ մ.թ.ա. 332-մ.թ. 18), հռոմեացիները (մ.թ.18-395), բյուզանդացիները (395-1070) հերթով տիրապետել են այստեղ¹: 1071թ-ի Մանազկերտի ճակատամարտից հետո Քրդշեհիրի պատմության մեջ սկսվեց թուրք-խալաֆական տիրապետության շրջանը: Հայտնի է, որ խեթերը Քրդշեհիրն անվանել են *Akuva Saravena*, այսինքն *Suşehri* (ջրի քաղաք), հույները և հռոմեացիները՝ *Chamanen*, *Mokissos*, *Parnossos*, բյուզանդացիները՝ *Jüstinianopolis*, սելջուկները մի շրջան՝ *Gülşehir*: Քրդշեհիրի /Քրդշեհիր և Գյուլշեհիր անունները թուրքերի կողմից են տրվել²:

ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

Քրդշեհիրի և նրա շրջակայքի բարբառներում գրական թուրքերենում եղած 8 հիմնական ձայնավորի կողքին գոյություն ունեն հետևյալ ձայնավոր հնչյունները . á, â, â, ê í, ó, ô, ú:

*Parāya ġaydım, bārārah*³ (*bağırarak*), *ġuváy inen* (*güvey ile*), *sıryâ* (*sarıyor*), *yemāni* (*yemeğini*), *devlet*, *yiğit*, *bitçe* (*bütçe*), *gösünde* (*göğsünde*), *diyöller* (*diyorlar*), *hemördā hem burdā, dūnūr* (*dünür*):

Բարբառային շրջանում երկար ձայնավորները կազմավորվել են մի խումբ հնչյունական իրադարձությունների արդյունքում.

1. *Վանկի ձուլման հետևանքով*. ա)-k- (> - g -), - g -, - ġ - բաղաձայնների ձուլմամբ. *d'ā'lim* < *değilim*, *bayrānî* < *bayrağın*, *bō'n* < *bu + gün*, *āldi* < *eğildi*, *ōtā* < *öteki*...

բ)- y - բաղաձայնի ձուլմամբ.

şetsin < şey etsin, isen < iyi isen, şelere < şeylere...

զ)- n - / -n -, - h - բաղաձայնների ձուլմամբ.

ö'n'de < önünde, da < daha, âmed < Ahmet...

Շրջանում շատ տարածված է մեկից ավելի վանկի մի վանկի տեսքով երկար ձայնավորի փոխվելը (վանկի սահելը). şuncâz < şuncağız, din < dersin, u~âd < o vakit, gidecâ'm < gideceğim, ne~bîm < ne bileyim...

2. Բաղաձայնի ընկնելով. բառամիջում ձայնավորից հետո եկող և վանկը փակող -g-, -ğ-, -h-, -k- / -k-, -l-, -n-, -r-, -v-, -y- բաղաձայնները կամ ընկնելով կամ էլ ձուլվելով, իրենցից առաջ գտնվող ձայնավորներին երկարացնում են.

ա)-g-, -ğ- բաղաձայնների ընկնելով.

ik~ûn' < iki gün, dö'dum < doğdum, ölum < oğlum, yāmır < yağmur, bā < bağ, sâ < sağ...

բ)-k- / -k- բաղաձայնների ընկնելով.

âşam < akşam, â'simiz < ekşimiz, ösüz < öksüz...

գ)-y- բաղաձայնի ընկնելով.

ğûvâ' < güvey, kô'lu < köylü, şöle < şöyle, deze < teyze, âşe Ayşe...

դ)-h-, -h բաղաձայնի ընկնելով.

bâşış < bahşış, sil'â < silâh,...

ե)-n- բաղաձայնի ընկնելով, որը հազվադեպ է հանդիպում.

sōra < sonra.

զ)-r- բաղաձայնի ընկնելով.

getidim < getirdim, yimi < yirmi...

է)-v- բաղաձայնի ընկնելով.

töbe < tövbe, sö'müş < sövmüş, kö'te < kövte < köfte...

ը)Մեկ երկու օրինակում նկատվում է նաև բառավերջում -r- ի ընկնելով առաջացած ձայնավորի երկարելը.

deymē mi < deymezi mi, ğī < kız...

թ)Արաբերենից գրական լեզվի միջոցով շրջանի բարբառները անցած և վանկերից մեկը կոկորդային չ բաղաձայնով վերջացող բառերում, ձայնավորը երկարում է չ բաղաձայնի ընկնելով.

bāzı < bazı, yāni < ya'ni ...

3. Չույզ ձայնավորների ձուլմամբ. n~ öldü < ne öldü, ğar~ ölüm < kara ölüm.

4. Քառին ուժ տալու կամ էլ հասկացությունների իմաստները ավելի ազդեցիկ դարձնելու համար որոշ բառերի վերջին վանկեր շեշտով երկար են արտասանվում.

misTavā < Mustafa, òlān < oğlan < oğulan, çıldıraci'n < çaldıracaksın.

Քըրշեհիրի և նրա շրջակայքի բարբառներում բայերի հարցական խոնարհումներում հարցական մասնիկը համարյա չի օգտագործվում, նրա իմաստը և պաշտոնը շեշտով երկար արտասանությամբ է ապահովվում⁴.

a'lı < alır mısın? geli < gelir misin?

bili'yōn? < biliyor musun?

Ռեզային ձայնավորներ

1. Շրջանի բարբառներում "bozlak"⁵ անվամբ մեղեդիների ուղեկցությամբ արտասանվող բանաստեղծություններում շատ հաճախ են հանդիպում ռեզայնացված ձայնավորների.

bacı, âteşe, zalım ezirā~il seni burda mı buldu oy...

2. Ինչպես հայտնի է, թուրքերենում լեզվի հետին կողմի փափուկ քիմքին հպվելով ռուճից արտաբերվող մի ոչ հնչյուն, կա որին միջին և հետին քմային ու անուն ենք տալիս: Անատոլիական բոլոր բարբառներում տարածված կերպով նկատվող ռեզայնացումը այս շրջանում նույնպես տարածված է.

e~ër "eğer" < ener, ba~ā bana, so~ā < sonra...

Մի օրինակում նույնպես նկատվում է՝ որպես ձայնարկության վերջին վանկի ձայնավոր. ahā "işte":

Երկբարբառներ

Երկբարբառները կազմավորվում են երկու առանձին ձայնավորի մեկը մյուսի հետ միավորվելու, առանձին կամ ածանցների հետ բառերի միջին վանկերում և ձայնավորների միջև գտնվող ğ, h, v, y բաղաձայնների ձուլվելու արդյունքում: Քանի որ թուրքերենում զույգ ձայնավորի երևույթին սովորաբար բարբառներում ենք հանդիպում, գրական լեզվում նկատվող երկբարբառները օտար հատկապես արաբական ծագման բառեր են. saat, şâir, şiiir, dua...

Վերջին տարիներին արևմտյան լեզուներից անցած բառերում նույնպես նկատվում են.

Fuar, şampuan, kooperatif...

Եթե զույգ ձայնավորների երկրորդ անդամները առաջինների համեմատ ավելի նեղ և պայթական են սրանց «իջնող (ցածրացող) երկբարբառներ են անվանում, իսկ հակառակ դեպքում՝ բարձրացող երկբարբառներ: Եթե երկու անդամի ճնշումն ու ուժերը նույնն են, սրանց էլ «հավասար երկբարբառներ» անունն է տրվել:

1. *Բարձրացող երկբարբառներ* = կես ձայնավոր + ձայնավոր.⁶ *îā*, *uā*, *ôā*, *ēa*, *īē*.

sandîā (*sandığa*), *pû~ār* (*pınar*), *bô~āzında* (*boğazında*), *cî~erim* (*cigirim*), *şe~äre* (*şehir*)...

2. *Հավասար զույգ ձայնավորներ* = ձայնավոր + ձայնավոր. *a~a*, *e~e*, *ı~ı*, *i~i*, *u~u*, *ü~ü*:

Քըրշեհիրի և նրա շրջակայքի բարբառներում ամենաշատ հանդիպող երկբարբառների տեսակը սրանք են.

şı~i (*şeyi*), *da~atmış* (*dağıtmış*), *ğırşe~er* (*kırşehir*), *sı~ır* (*sığır*), *dûûn* (*düğün*)...

3. *Իջնող երկբարբառներ* = ձայնավոր + կես ձայնավոր. *â~ı*, *â~u*, *ôu*, *ei*.

Օրինակները քիչ են. *çöunu* (*çoğunu*), *döu* (*doğu*), *ğırşeir* (*Kırşehir*), *toprâı* (*toprağı*)...⁷

ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐ

Քըրշեհիրի բարբառներում թուրքերեն գրական լեզվի 21 բաղաձայնի կողքին օգտագործվում են նաև *ğ*, *ğ*, *k*, *n*, *h*, *k* հնչյունները: Շրջանի բարբառներում բաղաձայնների վտփոխություններ նկատվում են և՛ բառասկզբում, և՛ բառամիջում, և՛ բառավերջում:

Բառասկզբում կատարվող փոփոխություններ.

k-> *g*- *künde* (*günde*), *köpegler* (*köpekler*), *kölge* (*gölge*).

g-> *ğ*-, *k*-> *k*- *ğö'* (*gök*, *yeşil*), *ğóbā'ne* (*göbeğine*), *kómür* (*kömür*), *kóylu* (*köylü*)...

k-> *ğ*- *ğaba* (*kaba*), *ğadın* (*kadın*), *ğapı* (*kapı*)...

t-> *d*-, *d*-> *t*- *dadlı* (*tatlı*), *duzā* (*tuzağı*), *tohdur* (*doktor*)...

b-> *p*- *pahla* (*bakla*), *palta* (*balta*), *'panğa* (*banka*), *pıçā* (*bıçağı*)...

Բառասկզբում բաղաձայնի առաջանալը. ինչպես որ թուրքական մյուս բարբառներում է, այս շրջանի բարբառներում նույնպես դեպքերը քիչ չեն: Ավելի հաճախ *h*-, *y*- և *v*- հնչյունների առաջանալն է նկատվում.

habayna (aba ile), hasansör (asansör), havlu (avlu), hayva (ayva)...
yit- (it)-, yesir (esir), yirah (ırak), vemanet (emanet)⁸ ...

Բառամիջում կատարվող փոփոխություններ. բառամիջում կողք-կողքի գտնվող երկու բաղաձայններից մեկը արտաբերման իրեն մոտ որակ կրող մյուսի կողմից ամբողջությամբ կամ մասամբ ասիմիլացվում է⁹:

1. *Պրոգրեսիվ առնմանությամբ.*

-ml->-mn- kıy isimneri, durumnarı...
-yl->-yn- babasıynan, arabayna, deveyne, türküyne, hocayna...
-rl->-rn- altınnarna, okúzlernen, onnarna...
-nl->-nn- yannış, bunnar, çimennik, ğannı...
-mv->-inm- üzüm_merin (üzüm verin), on sekiz dâne šiirim_mar orda...
-sh->-şş- meşşur (meşhur)
-fh->-ff- son saffada
-çy->-çç- üç_çüz (üç yüz).

2. *Հետադարձ առնմանությամբ.*

-rl->-ll- talla (tarla), billikte (birlikte), hayıllı (hayırlı)...
-nb->-mb- istambul, sümbül, om_başılarm...
-ls->-ss- gússüm (Gülsüm), gessin, ğut'ı~ossun...
-zc->-cc- accıh (azıcık).
-şş->-ss- gelmissim, işlemişmissin...
-çs->-şs- irfan kıılışsin, aşsin...
-zs->-ss- ses gelmesse, ğöremessin, utanmassam...
-hm->-mm- memmed.
-md->-nd- şindi, şindicik.
-ğn->-nn- inne.

Բառավերջում կատարվող փոփոխությունները.

Քրոշեհիթի բարբառներում մնաց փոփոխությունները շրջանի որոշ բարբառների համեմատ քիչ են.

-k>-h ğırh, paşhh (başlık), sandıh, çoh, ah (ak)...

Նույն փոփոխությունը նկատվում է մաև ապառնի ժամանակի -cıh / -cih ածանցում.

bulacıh (bulacağız), yarvalacıh (yalvaracağız), yapacıh (yapacağız)...

-ç > -ş kerpiş, oruş, kılış, üş, aaş (ağaç), heş (hiç)...

-s > -ş միշտ herkes անորոշ դերանվան մեջ է նկատվում. herkeş, herkes¹⁰:

- z > -s sekis.
- s > -z *yonuz* (Yunus), *herkez*, *domatiz* (domates)...
- ç > -c *aac* (ağaç), *saturac* (satranç), *oruc*.
- t > -d *armıd*, *süđ*, *id* (it, köpek)...
- p > -b *varıb*, *dutub*, *çıharıb*...
- k > -g *ceng*, *yemeg*, *isdemeg* (istemek), *ğúlüşmedig*...
- ķ > -ğ *aşğ*, *analıg*, *toplandıg*, *çoğ*...

Բաղաձայնի ընկնելը

Քըրշեհիրի և նրա շրջակայքի բարբառներում տարածված է *f*, *ğ*, *h*, *k*, *l*, *n*, *r*, *v*, *y*, *z* բաղաձայնների ընկնելու երևույթը.

f-ի ընկնելը. *tevig* (Tevfik), *çit* (çift), *ökelen* (öfkelen)...

ğ-ի ընկնելը. *olan* (oğlan), *döru* (doğru), *büday* (buğday), *yāmır* (yağmur)...

h-ի ընկնելը. *her_alda* (her halde), *ğāvemizi* (kahvemizi), *āmed* (Ahmed), *cepe* (cephe)...

l-ի ընկնելը. *nası(nasıl)*, *ķahacah* (kalkacak), *boşattım* (boşalttım), *atmış beş* (altmış beş)...

r-ի ընկնելը. *bi* (bir), *sahyosa* (salıyor ise), *sona* (sonra), *oturuyoken* (oturuyor iken)...

v-ի ընկնելը շատ քիչ է նկատվում. *töbe* (tövbe), *deşir-* (devşir-), մի օրինակում էլ բառասկզբում է ընկնում. *ücüt* (vücüt):

z-ի ընկնելը. *accıh* (azıcık), *ğī!* (kız!), *getiremesem de* (getiremez isem)...

k/ķ-ի ընկնելը. *yū'sek* (yüksek), *ösüz* (öksüz), *yōsa* (yoksa), *cazı_arısı* (cadı karısı)...

n-ի ընկնելը. *īsānnarı* (insanları), *sōra* (sonra), *piriç* (pirinç), *reçberlig* (rençberlik)...

t-ի ընկնելը մեծ մասամբ բառավերջում է նկատվում. *çiflik* (çiftlik), *ıras gel-* (rast gel-), *doslara* (dostlara), *serbes* (serbest), *üs* (üst)...

y-ի ընկնելը. *dēzeleri* (teyzeleri), *ulaf* (yulaf), *buğda* (buğday), *hābeyi* (heybeyi), *sülemen* (Süleyman), *úce* (yüce), *üç_üz* (üç yüz), *ğoduñ* (koydun)¹¹...

Վանկի սահելը

Ինչպես շրջանի մյուս բարբառներում, Քըրշեհիրի բարբառում նույնպես վանկի սահելը բնորոշ առանձնահատկություն է: Այդ պատճառով օրինակներն առատ են.

ne_bīm (ne bileyim), n_apaz (ne yapacağız), çekmen (çekmeyin), nenecīm (neneciğim), nā'yet (nihayet), şer (şehir), dāsdan (Dağıstan), uad (o vakit), ötö'n (öteki gün), nem_men? (ne bileyim ben?), nō'rdü? (ne gördü?), nō'recā'm? (ne yapacağım? ne göreceğim?)...

Բաղաձայնի տեղափոխվելը

Բաղաձայնի տեղափոխվելը երկու կերպ է տեղի ունենում և ըստ այդմ էլ անվանվում է.

ա/ *մոտ տեղափոխում* բառի մեջ հարևան երկու բաղաձայնի տեղափոխումը: Շրջանում օրինակներն առատ են.

1.pr- ~ -rp-

toprak~ torpah, köprü~ körpü, yaprak~ yarpak, kirpik~ kiprik, kipri(kirpiği).

2.ml- ~ -lm-

memleket ~ melmeket, çömlek ~ çölmek.

3.br- ~ -rb-

kibrit ~ kirbit, ebrişim ~ erbişim, ibrahim ~ irbām.

4. mr- ~ -rm- imren- ~ irmen-

5.lv- ~ -vl- helva ~ havla

6. ks- ~ -sk- tiksın- ~ tiskın-

7.kr- ~ -rk-/-rh- akraba ~ arhaba

8.vr- ~ -rv- avrat ~ arvat:avrad, evran ~ ervan: ahi ervan sultānı.

9. -cr- ~ -rc- tecrube ~ tercübe

10. -rv- ~ -vr- kervan ~ kevran, derviş ~ devriş

11. -kş- ~ -şk- ekşi ~ eşki

12. -mh- ~ -hm- zemheri ~ zahmarı

13. -pl- ~ -lp- çıplak ~ çılpah

բ/ *հեռու տեղափոխում* երկրորդ բաղաձայնը ցատկում է առաջին բաղաձայնի տեղը և նրան իր տեղն է նետում: Այս շրջանի բարբառներում տեղափոխման մման օրինակները քիչ են¹².

1. l-r ~ r-l ileri ~ ireli, bulgur ~ burğul

2. s-r ~ r-s göster- ~ göset- : görşedince

3. -n ~ n-d ödünç~ öndüş

4. l-n ~ n-l lânet ~ nâlet.

HASMIK ASATRYAN
(YSU)
SOME PHONETIC SPECIFICATIONS OF THE KIRSHEHIR DIALECT

The article applies to the changes that occur as a result of different phonetic phenomena of vowels and consonants, some specifications of their formation in the Kırshchir dialect.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Tarım H. C., Kırşchir Tarihi Üzerinde Araştırmalar I, Kırşchir Vilâyet Matbaası, 1938, էջ 17-20:
2. Tarım C.H., Tarihte Kırşchir-Gölşchir ve Baballer-Ahiler-Bektaşiler, 3. baskı, İstanbul 1948, էջ 6:
3. Korkmaz Z., Nevşchir ve yöresi Ağızları, I c., Scs Bilgisi, 2. baskı, Ankara 1977, էջ 29:
4. Kırşchir ve Yöresi Ağızları, A. Günşcn, TDK Yayınları, Ankara, 2000, էջ 26:
5. Ժողովրդական երգի տեսակ:
6. Որոշ անատոլիական քարքառներում այս օրինակներից քաղի կան մակ ia (T. Gülsensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK yay. Ankara 1988, էջ 29), ia, io, ōo, ōo (Z. Korkmaz, Nevşchir ve Yöresi Ağızları, էջ 42), ēā, īā, ic, iū, io, ōo (Z. Korkmaz, Güncy-Batı Anadolu Ağızları-Scs Bilgisi, DTCF Yay., Ankara 1956, էջ 28) և մնաց քարճրացող երկքարքառների օրինակներ:
7. Günşcn A., նշվ. աշխ., -ը, էջ 30-31:
8. Günşcn A., նշվ. աշխ., էջ 65-66:
9. Korkmaz Z., Nevşchir ve Yöresi Ağızları..., էջ 92-93:
10. Korkmaz Z., նշվ. աշխ., էջ 105:
11. Günşcn A., նշվ. աշխ., էջ 75-77:
12. Cafcroğlu A., Anadolu Ağızlarında Metathésis Gelişmesi, TDAY 1955, էջ 1-7:

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԷՄՄԱ

(ՈՂ(Ա)Ղ)

ԻԱՐԱՔԻ ՏԵԱՍԿՆԵՐԸ ԵՎ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

Իարաբը քննում է այն, ինչ սահմանում է նահուն բառի համար նախադասության մեջ կամ սահմանում է ողջ նախադասության համար¹: Ճշգրիտ ըմբռնմամբ՝ նահուն գիտություն է խոսքի կազմության օրենքների մասին: Իարաբը խոսքի բաղկացուցիչ մասերի վերլուծումն է²: Այն մուարաբ բառերի³ վերջավորությունների՝ արտասանական բացահայտ և ենթադրյալ փոփոխությունն է: Իարաբի տեսակները չորսն են՝ ուղղական հոլով / ինքնառական, հայցական հոլով / խնդրառական, սեռական հոլով / հարակցական, ջազմ⁴: Անունները մասամբ մաբնի/չթեքվող են, հիմնականում՝ մուարաբ: Անվան իարաբի տեսակները երեքն են՝ ուղղական, հայցական, սեռական⁵:

Ուղղական դիրքում գտնվում են մարֆու չթեքված ձևով հանդես եկող ինքնառական անվանաձևերը (մարֆուաթ)⁶, դրանք են՝ բայական նախադասության գործող ենթակա, կրավորական նախադասության ենթակայի պաշտոնականատար, անվանական նախադասության սկսող ենթակա, անվանական նախադասության հաղորդող ստորոգյալ, թերիմաստ բայաձևերին (քանան և նրա համասեռ ձևերը) կից անվանաձևեր, բայանման գործառության մասնիկների (իննայի և նրա համասեռ ձևերի) ստորոգյալ, տեսակային ժխտման մասնիկի ստորոգյալ, գործողության/ վիճակի մոտալուտ լինելու իմաստով բայաձևերին (քադան և նրան համասեռ ձևերը) կից անվանաձևեր:

Հայցական դիրքում գտնվում են մանսուբ թեքված ձևով հանդես եկող խնդրառական անվանաձևերը (մանսուբաթ), դրանք են՝ ուղիղ խնդիր, բացարձակ խնդիր, տեղի / ժամանակի պարագա, պատճառի/ նպատակի պարագա, ուղեկցող խնդիր, թերիմաստ բայաձևի ենթակային ստորոգված հաղորդող ստորոգյալ, բայանման գործառության մասնիկների ենթակա, տեսակային ժխտման մասնիկի

անվանական միավոր, գործողության մոտաւուտ լինելու իմաստով բայաձևի ենթակային ստորոգված հաղորդող ստորոգյալ, ձևի պարագա, որակական առանձնացման խնդիր, բացառման խնդիր, կոչական:

Սեռական դիրքում գտնվում են մաջրուր թեքված ձևով հանդես եկող հարակցական անվանաձևերը (մաջրուրաթ), դրանք են՝ նախդիր մասնիկով հարակցված անվանական միավոր, լծորդական կապակցության երկրորդ դիրքում հանդես եկող լծորդելի (մուդաֆ իլեյիի):

Եվս հինգ անվանաձևեր կարող են փոխադրվել նախադասության տարբեր դիրքեր՝ հանդես գալով որպես չթեքված ինքնառական և թեքված խնդրառական ու հարակցական միավորներ: Դրանք են՝ նկարագրական կառույցի նկարագրվողին կամ որակվողին հաջորդող որոշիչ (սիֆա/նաթ), ուս շաղկապի միջոցով շաղկապյալին հաջորդող շաղկապված (ատֆ նասակ), սաստկական կառույցի երկրորդ դիրքում հանդես եկող միավոր (թաուքիդ), որը հետևում է առաջին դիրքում հանդես եկող միավորին (մուաքքիդ), փոխարինական կառույցի երկրորդ դիրքում հանդես եկող միավորներ (բադալ և ատֆ բայան), որոնք փոխարինում են առաջին դիրքում հանդես եկող միավորին (մուրդալ մինհու)⁷:

Բայերը մասամբ մուարաբ են, հիմնականում՝ մաբնի: Ալ-մուդարիու բայական հիմքը պատկանում է թեքվող լեզվական միավորների շարքին և կարող է հանդես գալ թե՛ ուղիղ (մարֆու), թե՛ թեքական (մանսուբ, մաջգում) տարբերակներով: Ներկա ժամանակի բայի իարաբը իրացվում է այն դիրքերում, երբ նրան չեն կցվում իգականի նունը և թաուքիդի երկու նուններից որևէ մեկը՝ թեթև կամ ծանրը: Բայի իարաբի տեսակները երեքն են՝ ուղղական (այս դիրքում գտնվում է ներկա ժամանակի չխնդրառված և չջազմավորված բայը), հայցական (այս դիրքում գտնվում է խնդրառական գործոնով նախորդված բայաձևը), ջազմ (այս դիրքում գտնվում է ջազմավորող կամ պայմանական գործոնով նախորդված ներկա ժամանակի բայաձևը):

Այսպիսով, իարաբն ունի չորս տեսակ, որոնցից երկուսը՝ ուղղականը և հայցականը, հատուկ են անուններին և բայերին, սեռականը՝ միայն անուններին, ջազմը՝ միայն բայերին: Ինչ վերաբերում

է հարֆերին/ մասնիկներին, ապա դրանք մաքնի են և պաշտոն չունեն իարաբում:

Իարաբի տեսակներն իրացվում են հիմնական և հավելյալ ցուցիչների միջոցով⁸: Հիմնական ցուցիչներն են՝ *դամմա*, *ֆաթիա*, *քասրա*, սուբուն: *Դամման* ուղղականի հիմնական ցուցիչն է չորս դիրքում՝ եզակի թվով անվանաձևերում, ներքին կազմության հոգնակի անվանաձևերում, արտաքին կազմության իզական հոգնակի անուններում և դրանց մեանվող անվանաձևերում, ներկա ժամանակի բայաձևերում, որոնց վերջավորությանը չի կցվում իզականի մունը կամ թաուքիդի մունը: Ուղղականն ունի երեք հավելյալ ցուցիչ՝ ուաու, որը փոխարինում է դամմային արտաքին կազմավորման արական հոգնակի անուններում և դրանց մեանվող անվանաձևերում, հինգ անվանաձևերում, ալիֆ, որը փոխարինում է դամմային երկակի թվով անուններում և դրանց մեանվող անվանաձևերում, մուն, որը փոխարինում է դամմային ներկա ժամանակի բայաձևերում, որոնց կցվում է կամ երկակիի, կամ հոգնակիի, կամ իզական խոսակցի մունը:

*Ֆաթիան*⁹ հայցականի հիմնական ցուցիչն է երեք դիրքում՝ եզակի անուններում, ներքին կազմության հոգնակի անվանաձևերում, խնդրառական մասնիկով նախորդված ներկա ժամանակի բայաձևերում, որոնց կցված չէ իզականի մունը կամ թաուքիդի մունը: Հայցականն ունի չորս հավելյալ ցուցիչ՝ ալիֆ, որը փոխարինում է ֆաթիային հինգ անվանաձևերում, քասրա, որը փոխարինում է ֆաթիային արտաքին կազմավորման իզական հոգնակի անուններում և դրանց մեանվող անվանաձևերում, յա, որը փոխարինում է ֆաթիային երկակի թվով անուններում և դրանց մեանվող անվանաձևերում, արտաքին կազմավորման արական հոգնակի անուններում և դրանց մեանվող անվանաձևերում, մունի սղում, որը փոխարինում է ֆաթիային խնդրառված և ջազմավորված հինգ բայաձևերում:

Քասրան սեռականի հիմնական ցուցիչն է երեք դիրքում՝ եռահոլով եզակի անուններում, ներքին կազմության հոգնակի եռահոլով անուններում, արտաքին կազմության իզական հոգնակի անուններում և դրանց մեանվող անվանաձևերում: Սեռականն ունի երկու հավելյալ ցուցիչ՝ յա, որը փոխարինում է քասրային երեք դիրքում՝ հինգ անվանաձևերում, երկակի թվով անուններում և դրանց մեանվող անվանաձևերում, արտաքին կազմության արական հոգնակի

անուններում և դրանց նմանվող անվանաձևերում, ֆաթիա, որը փոխարինում է քասրային ձևաբանորեն արգելափակված եզակի և ներքին կազմավորման հոգնակի անվանաձևերում:

Սուքունը ջազմի հիմնական ցուցիչն է ներկա ժամանակի կանոնավոր բայաձևերում, որոնց կցված չէ իզականի նունը կամ թառքիդի նունը: Ջազմի հավելյալ ցուցիչը սդումն է (հազֆ), որը փոխարինում է սուքունին երկու դիրքում՝ ներկա ժամանակի՝ թույլ տառով վերջավորվող բայաձևերում, նունի սդմամբ ջազմավորվող հինգ բայաձևերում:

Այսպիսով, իարաբն ունի տասնչորս ցուցիչ, որոնցից չորսը հիմնական են, տասը՝ հավելյալ: Հավելյալ ցուցիչներից երեքը փոխարինում են դամմային, չորսը՝ ֆաթիային, երկուսը քասրային, մեկը՝ սուքունին: Հավելյալ ցուցիչների՝ հիմնականներին փոխարինելը իրականացվում է յոթ դիրքում՝ քասրայի փոխարեն ֆաթիայով հարակցված անորոշ առման երկհոլով անուններում, ֆաթիայի փոխարեն քասրայով խնդրառված արտաքին կազմության իզական հոգնակի անուններում և դրանց նմանվող անվանաձևերում, սուքունի փոխարեն բայավերջի սդմամբ ջազմավորվող՝ թույլ տառով վերջավորվող ներկա ժամանակի բայաձևերում, դամմայի փոխարեն ալիֆ-ով ինքնառված, ֆաթիայի և քասրայի փոխարեն յա-ով խնդրառված ու հարակցված երկակի անուններում, դրանց նմանվող անվանաձևերում, դամմայի փոխարեն ուաու-ով ինքնառված, ֆաթիայի և քասրայի փոխարեն յա-ով խնդրառված ու հարակցված արտաքին կազմության արական հոգնակի անուններում, դրանց նմանվող անվանաձևերում, դամմայի փոխարեն ուաու-ով ինքնառված, ֆաթիայի փոխարեն ալիֆ-ով խնդրառված, քասրայի փոխարեն յա-ով հարակցված հինգ անվանաձևերում, դամմայի փոխարեն նունի առկայությամբ ինքնառված, նունի սդմամբ խնդրառված և ջազմավորված հինգ բայաձևերում:

Երբեմն իարաբի ցուցիչը կարող է լինել ոչ թե բացահայտ, այլ ենթադրյալ¹⁰: Իարաբի բոլոր ցուցիչները ենթադրյալ են սլիֆ մաքսուրայով վերջավորվող անվանաձևերում, լծորդական կառույցի մուդաֆ դիրքում հանդես եկող լծորդվածի մեջ, որին կցված է եզակի թվի առաջին դեմքի կցական դերանունը, բաղադրյալ հատուկ անուններում¹¹: Ուղղականի և սեռականի ցուցիչները ենթադրյալ են թանվին քասրայով

վերջավորվող անորոշ և որոշյալ առմամբ անվանաձևերում: Ուղղականի ցուցիչը ենթադրյալ է ժխտական նախադասության մեջ ենթակայի դիրքում գտնվող՝ մին առաջադաս մասնիկով հարակցված անորոշ անվանաձևում և ենթակայի դիրքում գտնվող՝ նախդիրի մասնավոր ուրբա մասնիկով հարակցված անվանաձևում:

Ինչ վերաբերում է բայերին, ապա ուղղականի և հայցականի ցուցիչները ենթադրյալ են ներկա ժամանակի՝ ալիֆ մաքսուրայով վերջավորվող բայաձևերում, իսկ ուղղականին՝ նաև ուաու-ով և յա-ով վերջավորվող բայաձևերում:

EMMA KHACHATRYAN
(RA(S)U)

THE TYPES AND SIGNS OF IARAB

Iarab is the evident or supposed change of the pronunciation of the word that is declined. Iarab can be of four types: nominative, genitive, accusative and jazm. Two of them, nominative and accusative, are peculiar to the verbs and nouns, genitive is peculiar to the nouns and jazm to the verbs only. The prepositions are not declined. Iarab can be formed by four general (damma, fatha, kyasra, sukkun) and ten complementary signs, three of which can be changed by damma, four by fatha, two by kyasra and one sukkun. The general signs' replacing by the complementary is usually made in seven positions. Sometimes iarab's signs can be not only evident, but also in the end of the word, supposed to be declined.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս մասին մանրամասն տե՛ս Նաչատրյան Է., Իարաբի շրջանակները դասական արաբերենի լեզվաբանական ավանդույթում, «Մերձավոր Արևելք» հոդվածների ժողովածու, Եր., 2007, էջ 132-134:
2. Մուհամմադ Ալ-Ամտաբի, Ալ-միհաջ ֆի ալ-կաուաիդ ուա ալ-իարաբ, Բեյրութ 1978, էջ 3:
3. Մուարաբ է լեզվական թեքվող (եռահոլով և երկհոլով) այն միավորը, որի բառավերջի ձայնանշանը փոխվում է՝ ըստ նախադասության մեջ բառի դիրքի: Այս մասին տե՛ս Մուհամմադ Նուր Ալ-Դին Ալ-Տաուաշի, Թալիմ ալ-լուտաթի ալ-արաբիյա, 2-րդ մաս, Դամասկոս 2001, էջ 5:
4. Բայի դիրքն է հատած վիճակում. նրա ելքային իրացումն ապահովվում է ջազմավորող որևէ նախդիր մասնիկով: Այս մասին տե՛ս Հիսամ Ալ-Նատիբ, Ալ-լուդաթու ալ-արաբիյա, 1-ին մաս, Հալեպ 1986թ, էջ 148:
5. Ուղղական իրացվում է u (ու), հայցականը՝ a (ա), սեռականը՝ i (ի) ձևով: Դասական արաբերենում եզակի թվով դրված և ներքին կազմավորմամբ հոգնակի անվանաձևերի համար օրինաչափ է թեքման եռահոլով համակարգը: Որոշ անվանաձևեր անորոշ վիճակում ունեն միայն երկու հոլովական թեքում՝ ուղիղ հոլով (u (ու)- ով կազմվող կամ ուղղական), անուղղակի հոլով (a (ա)-ով կազմվող կամ

սեռական ու հայցական): Այս մասին մանրամասն տե՛ս Гранде Б.М., Арабская филология, М., 1990.

6. Մադիկ Սունդուկ, Ալ-արաբիյա, Թեհրան, հիջրայի 1372, էջ 89-91:
7. Աբու Բեքր Ալա Աբդ Ալ-Ալիմ, Դուրուս ֆի ալ-արաբիյա, Կահիրե 2002, էջ 235-237:
8. Ալ-Մայյիդ Ահմադ Ալ- Հաշիմի, Ալ-կաուաիդ ալ-ասասիյ լիբուլաթի ալ-արաբիյա, Բեյրութ, հիջրայի 1354, էջ 48-52:
9. Երբ արաբերենի բարբառներում հոլովական թեքումը և եռաստիճան համակարգն ընկան, ա վերջավորությունը բարբառային շատ բառերում պահպանեց մակբայական իմաստը: Հայտնի է, որ արևմտյան-արամեական խոսվածքներում, արամեական արձանագրություններում, եգիպտական պապիրուսներում, նաբատական արձանագրություններում անուններն ունեցել են ա վերջավորությունը՝ որպես որոշյալության ցուցիչ: Չկա բավարար բացատրություն, թե ինչու հատկապես հայցականը և ոչ թե ուղականը կարող էր ստանալ որոշյալության իմաստ: Որոշյալության իմաստով, մակբայական և պարագայական նշանակություններով ա վերջավորության ամրացումն օժանդակել է նրա պահպանմանը և տարածմանը: Ինչ վերաբերում է i և u վերջավորություններին, ապա դրանք որևէ իմաստ չեն ունեցել, և նույնիսկ կարելի է ենթադրել, որ դրանք հիմնական և ավելի ամրացած a-ի ձևափոխություններ էին: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Гранде Б.М., Арабская филология, М., 1990.
10. Աբդ Ալլահ Ալ-Թատաուի, Ուդ իլա ասսիհա ալլուղաուիյա, Կահիրե, 2002, էջ 65:
11. Օրինակ՝ Բալաբաքա, Հադդամաութա և այլն: Այս մասին տե՛ս Հիսամ Ալ-Խատիր, նշվ. աշխ. մեջ, էջ 32:

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ԸՈՒՇԱՆ

(ԵՀԱՀ)

ԱԴՈՆԻՍ:

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԺԱՍՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ԱՎԱՆԳԱՐԴԻՍՏ ՊՈԵՏ ԵՎ ՓԻԼՒՍՈՓԱ

Ադոնիսը թերևս արաբական ժամանակակից գրականության ամենավառ ներկայացուցիչն է, ում ճանաչում և գնահատում են աշխարհի գրականագետները: Նրան կոչում են «Իսլամի Նիցշե», համարում են Արաբական գրականության Թ.Ս էլիոթ (1888-1965), համեմատում են մեքսիկացի հայտնի պոետ Օկտավիո Պազի և ֆրանսիացի փիլիսոփա, էսթետ, բարոյագետ ու գրող Ալբերտ Բամյույի (1913-1960) հետ:

Ալի Ահմեդ Սաիդը ծնվել է 1930թ. սիրիական մի գյուղում, իմամի ընտանիքում: Արդեն պատանի հասակում սկսեց բանաստեղծություններ գրել և ուղարկել տարբեր հրատարակություններ: Դրանցից ոչ մեկն էլ չտպվեցին: Հաջորդ անգամ իր բանաստեղծության տակ նա ստորագրեց Ադոնիս անունը և թերթում կարդաց իր բանաստեղծությունը: Ու քանի որ իր հասցեն չէր ուղարկել ստիպված ինքն անձամբ ներկայացավ խմբագրություն: Ի զարմանս խմբագիրների իրենց առջև կանգնած էր ամանչկոտ, վտիտ, կոպիտ հագուստով, իր ոտքի չափերից բավականին մեծ ճրջավոր կոշիկներով, տասնյոթամյա մի պատանի: Հենց այստեղ էլ ամեն ինչ որոշվեց: «Ադոնիս» դասական հունական անունը դարձավ նրա թափսմանը: Մական Ելենա Նեզդոյան կարծում է, որ այս ամենը մի գեղեցիկ առասպել է հորինված Ադոնիսի ֆրանսիացի կենսագրի կողմից¹: Ինչևիցէ, ո՞վ է Ադոնիսը:

Նա դաստիարակվել է շիթական ավանդույթի համաձայն, ավարտել է Դամասկոսի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետը, երբ 1948թ. կորցրեցին Պաղեստինը, ուժեղ էմոցիոնալ ապրումներից հետո նա մոր արաբական պոեզիայի կատարը հանդիսացավ: Համալսարանը ավարտելուց հետո պոետը սիրիական ազգային-սոցալիստական կուսակցության անդամը դարձավ: Հետո կես 192

տարվա ազատագրելով՝ քաղաքական բուռն գործունեության արդյունքում, վտարում դեպի Լիբանան: Այստեղ 1960-ականներին Ադոնիսը ստեղծում է Բեյրութում ավանգարդիստական բանաստեղծական ամսագրերի խմբագրություն: Հետո սկսում է դասավանդել Բեյրութի, Դամասկոսի և Սորբոնի համալսարաններում: Ադոնիսին կարելի տալ մի շարք հանրագիտարանային բնութագրող բառեր՝ լիբերալ, կոսմոպոլիտ, մոդեռնիստ, սուֆիզմի, Ֆրանսիական սիմվոլիզմի, եվրոպական սյուռեալիզմի հետևորդ: Այս ամենի հետ մեկտեղ նա առաջին հերթին լեզվի բարենորոգող է: Բառի բուն իմաստով: Նա ստեղծել է նոր կերպարներ, որոնք անսպասելի են, և ամենակարևորը՝ պարզ: «... Այնքան պարզ են, իր հողվածում գրում է Նեզդդան, որ ես վստահ եմ, որ դրանք գոյություն ունեն իմ մեջ ավելի վաղ այն պահից, երբ Ադոնիսը իմ ուշադրությունը հրավիրեց դրանց վրա: Ես գիտեմ, որ այդ վստահությունը իսկական պոեզիայի միայն նախանշանն է»²: Սա ինչպես ասում է Ուրուգվայացի գրող Էդուարդո Գալեանոն (ծնվ. 1940) «զգացմունքամտայնություն» է³:

S.U. Էլիոտը (1888-1965) ասում էր, որ պոեզիան հնարավոր է փոխանցել մինչև նրա հասկացված լինելը («poetry communicates before it is understood»)՝⁴: Ադոնիսը իր բանաստեղծություններում հիանալի կերպով այս ամենը ապացուցում է: Նա ելույթներ է ունեցել Պրիստոնում, Կորնելյում, Դարամուտում, բայց հիմնականում Փարիզում, որտեղ էլ այժմ բնակվում է:

Ադոնիսը բավականին հեռացել է արաբական ավանդական բանաստեղծական ձևերից և դարձել է *հաղաթի*, մոդեռնիզմի հոմանիշը, բայց միևնույն ժամանակ մնացել է հավատարիմ այն պոեզիային, որին նա փառաբանում է. պոեզիան պետք է լինի բարձրունքում և երբեք չիջնի ամենօրյա խոսակցության մակարդակին:

Ադոնիսի պոեզիան կրոնա-փիլիսոփայական է: Նրա բանաստեղծությունների սիմվոլիզմը խորն է ու երբեմն անբացատրելի: Ինչպես քամյուական Սիզիֆը, Ադոնիսը նույնպես դառնում է «անհեթեթության հերոս»⁵. «Քարը պտտվում է դժողքում՝ դա ես եմ» - ասում է Ադոնիսը:

Լինել Սիզիֆ նշանակում է լինել Սիզիֆի հետ⁶: Այսինքն դառնալ քար.

<i>Ես նրդվնլ նմ նրկնքին և ինձ</i>	<i>Я клялся небу и себе</i>
<i>գրնլ ջրի վրա,</i>	<i>писать на воде,</i>
<i>նրդվնլ նմ յոռոմունջ տաննլ</i>	<i>клялся нести с Сизифом</i>
<i>քարը Միզիֆի հնտ,</i>	<i>камень молчаливо, ибо</i>
<i>Արդ իմ ուղտն է լիննլ Միզիֆի</i>	<i>мой обет - быть с Сизифом.</i>
<i>հնտ:</i>	

Ադոնիսը ժամանակակից արաբ անենահայտնի բանաստեղծն է, ով 2003թ. արժանացել է Նոբելյան մրցանակի: Նրա յուրաքանչյուր բանաստեղծություն խորը փիլիսոփայական է: Նույնիսկ նրա սիրային քնարերգությունը սիմվոլիզմի և փիլիսոփայական մտքի վառ արտահայտում է:

Ադոնիսի սիրային պոեզիայի հավաքածուն կոչվում է «Եթե ծովը կարողանար քնել», իսկ անենահայտնի գիրքը «Դամասկոսի Միհյարի երգերը», որը գրեթե ամբողջությամբ սիմվոլիստական է:

Ադոնիսը իր խորը գիտելիքերով և ժամանակակից ստեղծագործական տեխնիկայով ստեղծում է արաբական գրականության համար մի նոր, քաջ պոեզիա: Նա իր ողջ մանկության ընթացքում լսել ու ընթերցել է հին արաբ պոետներին և նրա պատկերավոր մտածողության վրա իրենց ազդեցությունն են թողել նաև միստիկ հեղինակները: 13-րդ դարի Իրաքցի միստիկ բանաստեղծ Աբն ալ-Ջաբար ալ-Նիֆֆարի երկարաշունչ և դաժան բանաստեղծությունները՝ լի պարադոքսներով և տարօրինակ փոխաբերություններով հատկապես ազդել է Ադոնիսի ստեղծագործական մտքի վրա: Նրա «Զմտադրված Երկրպագություն» պոեմը այդ ազդեցության դասական օրինակ է: Այս պոեմում սիրեցյալի մարմինը ներկայացված է, որպես «հաճույքի գավաթ», սակայն հաճելիից բացի նա հավատում է, որ մեր մարմինը նաև գիտելիքի աղբյուր է: Ադոնիսը անընդհատ զուգահեռներ է փնտրում, որպեսզի կոտրի հոգու և մարմնի միջև գոյություն ունեցող խռչնդոտները, և այս փիլիսոփայությունը անբաղաճում է նրա շատ ստեղծագործությունների վրա⁷:

Մեկ այլ կարևոր պոետ, որից ազդվել է Ադոնիսը 6-րդ դարի ամենահայտնի բանաստեղծ Իմրուկայսն է, ինչպես նաև 9-րդ դարի գինու երգիչ Աբու Նուվասը, որն էլ ծառայելով Աբբասյան խալիֆաներին

իր ժամանակի նորարարն է համարվում: Հաջորդը Ադոնիսի «պանթեոնում» 11-րդ դարի փիլիսոփա ալ-Մահարին է: Աշխարհիկ քեման հատկապես շոշափելի է Ադոնիսի բանաստեղծություններում. սիրեցյալի մարմինը դիտարկում է որպես տիեզերք, որը դեռ պետք է հետազոտվի: Եվ ցույց տալու համար իր կիրքը նա բացականչում է. «Ժմ. քու միջև քառերը խմբվում են և այրվում... »

Ադոնիսի բանաստեղծական ոճին ընդհանրապես բնորոշ է խենթությունն ու էրոտիկան: Նրա նույնիսկ ամենաբարդ բանաստեղծությունները հիացնում են քնարերգական բարձր որակով և արաբական պոեզիային բնորոշ բառային հարստությամբ:

Նրա պոեմներում ակնհայտ է մի բան, որը ստիպում է նրան ստեղծագործել՝ սերը դեպի աստծո կողմից մարդկությանը շնորհած կյանքը իր «Մահ» պոեմում նա ասում է.

<i>Մենք կմեռնեինք, եթե չստեղծեինք</i>	<i>We will die if we do not</i>
<i>Աստվածներին,</i>	<i>create Gods</i>
<i>Մենք կմեռնեինք, եթե չսպանեինք</i>	<i>We will die if we do not</i>
<i>նրանց:</i>	<i>kill them".</i>

Ջարմանալի մի փաստ ևս առկա է Ադոնիսի պոեզիայի մեջ: Այն, որ գրականությունը կարող է կանխազգացող հզոր ուժ լինել, ակնհայտ է անցյալի մեծերի գրական ստեղծագործություններից: Այդպես ահա Ադոնիսի իր մարգարեական պոեմում՝ «Հիշատակագիր Նյու Յորքի համար», որը գրվել է դեռևս 1970թ. նա բավականին պատկերավոր կանխազգում է սեպտեմբերի 11-ի դեպքերը.

<i>Նյու-Յորքը մի կին է,</i>	<i>New York is a woman</i>
<i>ով ըստ պատմության, մի ձեռքում բռնել է</i>	<i>holding, according to history,</i>
<i>ազատության նշանը,</i>	<i>a rag called liberty with one hand</i>
<i>իսկ մյուսով խեղդում է նրկիրը.</i>	<i>and strangling the earth with the other.</i>
<i>Թող ազատության արձանը քանդվի...</i>	<i>Let statues of liberty crumble . . .</i>
<i>Արևելյան քամին արմատախիլ կանի</i>	<i>An eastern wind uproots tents and</i>
<i>փրանները, և նրա թևերի տակի</i>	<i>skyscrapers with its wings</i>
<i>նրկնաքներնըրը Պիտսբուրգում և</i>	<i>In Pittsburgh....Manhattan</i>
<i>Մանհեյտանում ..</i>	<i>I saw the Arab Map</i>
<i>ես տեսա Արաբական Քարտերը</i>	<i>Even while I say this</i>
<i>Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նա ասում</i>	<i>I see a cloud necklaced with fire</i>

Ծմ սա

I see people melting like tears.

Ես տեսնում եմ կրակով շրջապատված.

մի ամպ.

Ծս տեսնում եմ մարդկանց, որոնք

հալվում են արցունքի պես:

Իր մի քանի այլ պոեմներում Ադոնիսը ցույց է տալիս գերբնական մի ջանք ամողջ կարգուկանոնը խառնաշփոթի վերածելու մպատակով և ստեղծելու մի նոր աշխարհ՝ հիմնված իր սեփական օրենքների վրա: «Երկխոսություն» բանաստեղծության մեջ մա ասում է.

«Ես ոչ Աստծուն եմ ընտրում, ոչ *I choose neither God nor Satan*

Մատանային:

Each is a wall

Երկուսն էլ պատ են,

Each closes my eyes

Երկուսն էլ փակում են իմ աչքերը»:

Նրա ազատատենչ ոգու կանչը արձանգագնքում է իր բանաստեղծություններում, մա ամենակարող է, երբ բղավում է.

Ես բարձրացնի եմ ավելին Աստծուց և *I transcend both God and Satan*

Մատանայից,

After me there's no Paradise, no Fall

Ինձանից հետո ոչ Դրախտ կա, ոչ Դժողք:

Ադոնիսը սրտահայտվելու տեխնիկան օգտագործում է իր մտքերի և փիլիսոփայության մեջ, միաժամանակ ի մպաստ իրեն ծառայեցնելով մարդկային բնույթը, բնավորությունները («Կին և Տղամարդ», «Միրո Կերպարանափոխումը»): Նրա խոսակացական մեթոդը ստեղծում է բանաստեղծական խոսուն պատկեր: Մենք միաժամանակ և՛ ընթերցում ենք և՛ լսում բանաստեղծին: Այս բանաստեղծական տակտիկան ավելի է շեշտադրում մրա գրվածքը: Չայնը խորություն է տալիս գրված բառին մեզ համար ստեղծելով ինչ-որ շոշափելի բանի տպավորություն: Խոսուն բառերը առավել հավանական են ու մարդկային:

Ադոնիսը, լինելով այլախոհ, սիրում է իր հայրենիքը և իր պոեմներում մի ինչ-որ հուզիչ տխրություն և ցավ կա հայրենիքի համար («Հայրենիք»):

Բանաստեղծը անհանգստանում է իր հայրենակիցների համար, մա համարում է, որ իր ժողովուրդը կործանման եզրին է; ինչպես ինքն է ասում «Կրակի ծառը» բանաստեղծության մեջ՝ «Իմ ժողովուրդը մեռնում է ինչպես կրակ՝ մեռնում է առանց հետքի»:

Ադոնիսը ուժեղ, անհատապես անկախ ու ազդեցիկ ժամանակակից բանաստեղծ է: Նա բազմիցս ասել է, որ տարբեր մշակույթների անպաշտպան լինելը չի նշանակում դրանցից որևէ մեկի վերացում, այլ հակառակը, տարբեր մշակույթների շփումը կարող է շատ բարենպաստ ու արժեքավոր լինել: Նրա պարագայում սա միանգամայն ճշմարտացի է. լինելով Արաբ բանաստեղծ նա մի նոր ճոխությամբ է հայտնաբերում Եվրոպական բանաստեղծներին, ինչպիսիք են Բողեները, Ռիլկեն, Ռիմբոդը այն բանից հետո, երբ նա գաղթեց Լիբանան, հետո Փարիզ, ուր մինչև օրս ապրում է: Նա անվերապահորեն հավատում է, որ մշակութային գործունեությունները սահմաններ չեն ճանաչում. «Ստեղծագործելու կարողությունը ազատագրում է ոչ միայն հոգին, այլ նաև մարմինը»:

Ադոնիսը տիեզերական պոետ է: Նա հաճախակի է օգտագործում բնական տարրերը իր բազմանշանակ բանաստեղծություններում: Տիեզերքը, ջուրը, կրակը, երկիրը, աստղը, քարը, ծովն ու քամին միշտ կապված են նրա պոեզիային: Նա սկսել է արաբական բանաստեղծական լեզվի մեջ նոր փոփոխություններ մտցնել: Ադոնիսը ցանկանում է ռիթմային սահմանափակումները քչացնել, օգտագործել համեմատությունների և փոխաբերությունների այլ խորություն: Մեր կարծիքով սակայն արաբական յուրահատուկ բանաստեղծական ռիթմը անփոխարինելի է: Ինչևէ Արաբական գրականության Ավանդադր բանաստեղծը մի տեսակ թախծում է, երբ խոստովանում է. «Ես գրում եմ մի լեզվով, որը վտարեց ինձ», իսկ բանաստեղծություններից մեկում ասում է.

<i>Ես ապրում եմ ժանտախտի ու կրակի արանքում</i>	<i>I live between the plague and the fire with my language,</i>
<i>Իմ լեզվով, Այս քչախոս բառերով</i>	<i>with these speechless words⁶</i>

Նա հավատում է, որ իր լեզուն չի կարող անրադառնալ իր անցյալին, կամ ապագային, կամ լինել հայելի, որն ընդունակ է վերադարձնել մանկությունը: Բանաստեղծին լեզուն միայն օգնում է շարժման մեջ դնել անիմանալի և ամեն մի տարօրինակի առջև:

Այս ընթացքում Ադոնիսը շարունակում է կառուցել իր նորարարական գրական ձևերի կառավարանը, որի շուրջ կարող է կառուցվել նոր արաբական պոեզիան:

SHUSHAN KARAPETYAN
(YHAU)

ADONIS: THE AVANT-GARDE POET AND PHILOSOPHER OF MODERN
ARAB POETRY

Adonis (*Ali Ahmad-Saïd*) is considered as the greatest Syrian poet living today and has been a strong contender for the Nobel Prize for literature since 2003. Adonis is a vibrant modern poet, his famous collection of love poems titled "*If only the Sea could Sleep*" and some selections from his famous book "*Songs of Mihyar of Damascus*", considered to be his masterpiece. He can be hailed as the dividing line between Old and modern Arabic poetry. We notice in Adonis a powerful harmonization of modern themes such as existential quest, erotic fantasy, radical humanism, linguistic exploration and spiritual redemption which is seldom seen in Arab Poetry. His arresting style is both avant-garde and lyrical.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Негода Е., 4444, # 480, 18 июня 2006г.
2. Նույն տեղում;
3. Էդուրդո Գալիանոն Լատինաամերիկյան հայտնի գրող, հրապարակախոս և գրականագետ է: Ավելի քան տասը գրքերի հեղինակ է, որոնք թարգմանվել են աշխարհի քսան լեզուներով: Նրա հոդվածների ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս <http://lib.ru/POLITOLOG/GALEANO/esse.txt> կայքում;
4. Элиот Т.С., Статьи. Общественное назначение поэзии, М., 1990.
5. Камю А., Творчество и свобода. Миф о Сизифе. М., 1990. с. 106.
6. Նույն տեղում;
7. Арабская литература в Европе. Читальный зал. 09.03.2005., <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1514264,00.html>
8. Selections from «Songs of Mihyar of Damaskus» translated by Kamal Abu-Decb. <http://www.ichat.com/NR/excres/8E621DF4-9802-4C66-B27E-AD376B806274.htm>. քանաստեղծությունների հայերեն թարգմանությունը պատկանում է հոդվածի հեղինակին:

**ԿՈՐԵԼՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ
(ԵՊՀ)
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ՊԱՐՄԿԱԼԵԶՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ԸՈՒՐՋ
(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)**

Հնդկաստանի պարսկալեզու գրականությունը շուրջ հազարամյա պատմություն ունի: Սկզբնական շրջանում այն սերտ կապեր է ունեցել Իրանի գրականության հետ, սակայն 16դ. սկսած արևելաիրանական տարածքների անջատումից հետո, այդ կապերն հետզհետե թուլացել են: Անցնելով զարգացման բարդ ուղի, ի վերջո, պարսկալեզու գրականությունը դարձավ Հնդկաստանի գրական մշակույթի անբաժանելի մասը: Բավական է ասել, որ սկսած 13դ. այդ գրականության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցրել կրոնական հակամարտությունների թեման, արծարծվել է դավանական հանդուրժողականության գաղափարը՝ հիմնահարցեր, որոնք մինչև օրս էլ պահպանում են իրենց հրատապությունը այս երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Հնդկաստանի պարսկալեզու գրականությունն արևելագիտական գրականության մեջ ընդունված է անվանել հնդկա-պարսկական գրականություն: Հնդկա-պարսկական սինթեզի գործընթացը երկկողմանի բնույթ էր կրում: Հնդկերեն լեզու էին ներթափանցում պարսկական խոսվածքները, միևնույն ժամանակ պարսկալեզու գրականություն էին մտնում հնդկական սյուժեներ:

Հնդկաստանում պարսկերենով գրականության սկզբնավորումը կապված է քաղաքական այն փոփոխությունների հետ, որոնք տեղի էին ունեցել երկրի հյուսիսային շրջաններում Ղազնավյան սուլթան Մահմուդի (998-1030) ռազմական արշավանքների հետևանքով: Նախքան Հնդկաստան ներխուժելը՝ Մերձավոր և Միջին Ասիայի ընդարձակ տարածքներն արդեն նվաճվել էին Ղազնավյան կայսրության կողմից, որի տարածքը ձգվում էր Իսֆահանից մինչև Քաշգարի: Սուլթան Մահմուդը առաջին արշավանքը Հնդկաստան

կատարեց 1000թ.՝ զավթելով երկրի հյուսիսային շրջանները: Առաջին արշավանքին հաջորդեցին ևս տասնվեցը, և արդյունքում Հյուսիսային Հնդկաստանի բազմաթիվ տարածքներ մտան Ղազնավյան տերության կազմի մեջ: Այս նվաճումներով Հնդկաստանում սկսվեց այդ տարածքների բնակչության իսլամականացման գործընթացը, որը շարունակվեց մինչև 17դ.: Այս բազմազգ երկրի դարավոր ավանդույթներով հարուստ մշակույթը փոխառնչությունների մեջ մտավ Ղազնավյան կայսրության ժողովուրդների մշակույթի հետ:

Սակայն սա Հնդկաստանի առաջին շփումը չէր իսլամական մշակույթի հետ:

Դեռ 8դ. սկզբին Մոհամմադ իբն Քասիմի գլխավորությամբ արաբական մի զորախումբ հասել է Սինդի շրջան, որտեղ 711թ. ձևավորվել է արաբական փոխարքայություն՝ Մուլթանե մայրաքաղաքով: Այստեղ ստեղծվել էր Արաբական խալիֆաթի հարուստ մշակութային ավանդույթ, սակայն անկման հետևանքով այս փոխարքայությունը զրկվեց Բաղդադի հովանավորությունից: Բնականաբար, այդ ժամանակ Հնդկաստանի ժողովուրդների մշակույթի վրա Սինդի իսլամական մշակույթի ազդեցության մասին խոսելը դեռ վաղ էր:

Ի տարբերություն վերը նշվածի՝ սուլթան Մահմուդի արշավանքերը կարելի է համարել Հնդկաստանում իսլամի տարածման սկիզբը:

Սուլթան Մահմուդի բազմազգ կայսրության պաշտոնական լեզուն պարսկերենն էր: Ժամանակի ընթացքում պարսկերենը լայն տարածում ստացավ՝ աստիճանաբար դառնալով Հնդկական թերակղզու ժողովուրդների փոխհաղորդակցման հիմնական լեզուն, այսպես կոչված *lingua franca* և, որ ամենակարևորն է, Հնդկաստանում ինքնուրույն զարգացում ստացած գրականության լեզուն:

Հնդկաստանի Ղազնավյան նվաճման արդյունքում ստեղծվում էին Սիջին Ասիայի, Իրանի և Հնդկաստանի մշակույթների փոխառնչության հնարավորություններ: Շուտով պարսկական գրականության մեջ ի հայտ են գալիս հնդկական թեմաներ, որոնց ավելի հաճախ անդրադառնում էին ղազնավյան, մասնավորապես, սուլթանի արքունիքի բանաստեղծները: Սուլթան Մահմուդը խրախուսում էր այն բանաստեղծներին, ովքեր գովերգում էին նրա նվաճողական քաղաքականությունը: Միաժամանակ Իրանի գրականության

նշանավոր այնպիսի մի քանի վարպետների ստեղծագործություններում, ինչպիսին են Ունսուրին¹, Ֆարրոխին², Ասջադին և ուրիշներ, հանդիպում էին նաև Հնդկաստանի բնության, նրա բնակիչների կենցաղի իրական պատկերներ: Մեզ են հասել այսպես կոչված “Հնդկական ցիկլի” ստեղծագործություններ, ուր արտահայտված է դազնավյան բանաստեղծների բոտմ ձգտումը՝ հասկանալ և ճանաչել իրենց համար անծանոթ երկրի բարքերը, ժողովրդի կենցաղը և այլն: Դրա վառ օրինակը կարող է լինել Ֆարրոխի Միսթանիի “Սոմնաթյան դասիդը” (1025-1026): Այն նվիրված է սուլթան Մահմուդի արշավանքներից մեկին, որն ավարտվել էր Սոմնաթի սրբավայրի ավերմամբ³: Հնդկական թեմատիկայի մշակումներ ունի նաև Մանուչեռին, որը Հնդկաստանում եղել է Մասուդ 1-ին սուլթանի օրոքը:

1030թ. սուլթան Մահմուդի մահից հետո Մերձավոր Արևելքում քաղաքական ասպարեզ էր դուրս գալիս մի նոր ուժ՝ սելջուկները, որոնք սպառնում էին Ղազնավյան պետության գոյությանը: Միաժամանակ հենց կայսրության ներսում գլուխ էին բարձրացրել Գուրիդները, որոնք ամրացել էին Ղազնայի և Հերաթի միջև ընկած տարածքում:

Դանդանականի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը վերջնականապես ջախջախեց Ղազնավյաններին, և նրանք իրենց իշխանությունը ստիպված էին տեղափոխել Հնդկաստան: Պետության մայրաքաղաք հռչակվեց Լահորը: Այս պետական կազմավորումը, որը պահպանել էր Ղազնավյան անվանումը, աստիճանաբար դառնում էր ավելի ու ավելի հնդկական: Լահորի բանաստեղծներն արդեն գովերգում էին ոչ թե նվաճող սուլթանին, այլ հնդիկ տիրակալին: Իսկ Մասուդ 3-րդի (1099-1115) որդին Բահրամ շահը, որին են նվիրված Սանայիի, Նիզամի Գյանջավիի հայտնի ստեղծագործությունները, արդեն իր հորեղբոր՝ սուլթան Սանջարի վասալն էր դարձել: Հնդկաստանում Ղազնավյան պետությունը գոյատևեց մինչև 12դ., երբ իշխանության եկան Գուրիդները: Վերջիններիս օրոք արդեն պարսկերենը դարձել էր պաշտոնական լեզու: Իրենց հերթին տեղի հնդկական բարբառներից պարսկալեզու պոեզիա են սկսում թափանցել բառեր, արտահայտություններ: Նկատվում է նաև հակառակ երևույթը: Պարսկերեն լեզվով գրական գործեր էին ստեղծվում ոչ միայն Ղազնավյան սուլթանների մայրաքաղաքում, այլև գավառներում, ուր իշխում էին նրանց դրածո էմիրները: Իրանից ներգաղթած

բանաստեղծների կողքին արդեն պարսկերեն լեզվով ստեղծագործում էին մաև իրանական ծագում ունեցողները, որոնք ծնվել և մեծացել էին Հնդկաստանում, դաստիարակվել էին մրա մշակույթով, գիտեին տեղի լեզուները: Նրանցից հատկապես հռչակվեցին պարսից գրականության դասական Աբուլ Ֆարաջ Ռունին և Դաթթա Գաջմահշ Ալի Հադշվիրին: Ռունին և մրա ժամանակակիցների ստեղծագործություններում կան այնպիսի մշանակալից իրադարձությունների նկարագրություններ, որոնք օգնում են դազմավյան իշխանության ժամանակաշրջանի Հնդկաստանի պատմության առանձին իրողությունների վերականգմանը:

Հնդկաստանում Գուրիդների իշխանության տարածմանը մեծապես նպաստեց Քութբ ադ-Դին Այբեկը՝ Մոհամմադ Գուրիի թյուրք-ստրուկը: Այս գուլամը աստիճանաբար տարածեց Գուրիդների իշխանությունը Հնդկաստանի մի շարք իշխանություններում, այդ թվում մաև Բենգալում, Բիհարում, Գուջարատում և այլն: Մոհամմադ Գուրի մահից հետո մրա ստրուկը սկսեց կառավարել Հնդկաստանում որպես ինքնուրույն ղեկավար՝ դառնալով թյուրքական դինաստիայի հիմնադիրը ղելիական գահին: 1211թ. մահացավ Այբեկը, և իշխանությունն անցավ Իթութմիշին (1211-1236): Նրա օրոք թյուրքական վերնախավի դիրքերն էլ ավելի ամրապնդվեցին երկրում, իսկ կայսրության սահմաններն ընդարձակվեցին: Մահմեդական ղեկավար բադղադյան խալիֆ աբբասյան ալ-Մուսթանսիրը (1226-1242) ճանաչեց Իթութմիշին որպես սուլթան: Այս իրադարձությանն է նվիրված ժամանակակից բանաստեղծ Թաջ ադ-Դինի դասիդը, որը պահպանվել է Թադի ադ-Դին Քաշի “Խուլասաթ ալ-աշշար” թագքերեում⁴:

Այդ ժամանակ պարսկերեն լեզուն լայն տարածում էր ստացել: Լահորի երբեմնի միակ գրական կենտրոնին այժմ արդեն ավելացել էին պարսկալեզու գրականության և գիտության կենտրոններ հնդկական Մուլթանա, Փեշավարա, Ուչե, Սամանե, Սիալկոտե, Համսի և Դելի քաղաքներում:

Դելիական արքունիքը, ինչպես մաև տեղի իշխանների պալատները, շրջապատված էին պատմաբան-գիտնականներով, սուֆի շեյխերով և, իհարկե, գրականագետներով՝ ինչպես տեղի, այնպես էլ եկվոր:

Հենց Այբեկ և Իթութմիշ տիրակալների տարիներին են վերագրում հռչակավոր սուֆի-շեյխերի քարոզչական ակտիվ գործունեությունը: Նրանցից են Հաջե Մուին ադ-Դին Աջմիրին (1142-1236), որը հիմնադրել է

ղերվիշական չիշտե օրդենը, և Հաջե Զուքը ադ-Դին Բախտիար Կակին, որի պատվին սուլթան Իթութմիշը կառուցել է մինարե:

Հայտնի է, որ բոլոր սուֆի շեյխերը բավականին օժտված բանաստեղծներ էին և իրենց գաղափարները նրանք հասարակ մարդկանց հաճախ մատուցում էին բանաստեղծություններով: Բնականաբար, սուֆիական քարոզչությունը ևս մպաստում էր պարսկերենի տարածմանը:

Պարսկերեն լեզվի տարածման գործընթացում ոչ պակաս նշանակալի էր նաև Նասիրին, Սուգիին և այլ մեղրեսենների դերը, որտեղ ուսումնասիրում էին պատմություն, գրականություն, բանաստեղծական արվեստ:

13դ. սկզբին Իրանում և Միջին Ասիայում քաղաքական իրավիճակը բավականին անհանգիստ էր՝ կապված մոնղոլական ավերիչ արշավանքների հետ: Այդ իսկ պատճառով տեղի ունեցավ իրանցիների զանգվածային արտագաղթ Փոքր Ասիա և հատկապես՝ Հնդկաստան: Իրանից զանգվածային այս արտագաղթը մեծապես մպաստեց Հնդկաստանում իրանական համայնքի ստվարանալուն, ուրեմն և այս երկրում պարսկերենի ավելի մեծ չափերով տարածմանը և, որ առավել կարևոր է, պարսից լեզվով գրականության աննախադեպ զարգացմանը: Այդ է վկայում 13դ. այս երկրի մշակութային կյանքում մեծ թվով ակնառու տաղանդավոր բանաստեղծների հանդես գալը:

13դ. առաջին կեսի հայտնի պարսկալեզու բանաստեղծներից է Թաջ ադ-Դին Սանգրիզեն⁵: Պալատական միջավայրում է ստեղծագործել Հաջ Ամիդ ադ-Դին Սանամինը: Այդ դարաշրջանի գրական կյանքում նշանակալի դեր է ունեցել բանաստեղծ և գիտնական Շիհաբ ադ-Դին Բադաունին:

13դ. Հնդկաստանի պարսկալեզու գրականության նկարագրությունը ամբողջացնում է Ամիր Հասան Դիհլավիի, կամ Միջզեի գրական ժառանգությունը⁶:

13դ. ավարտի և 14դ. սկզբի Հնդկաստանի մեծագույն բանաստեղծն է Ամիր Խոսրով Դեհլեվին, որին է պատկանում Նիզամի Գյանջևիի և նրա “Խամսե”-ի ավանդույթը շարունակելու պատիվը:

Հնդկաստանի պարսկալեզու գրականությունը ծավալում է և ավելի ընդարձակ, քան կարելի է ենթադրել, սակայն երկար ժամանակ արևմտաեվրոպական արևելագիտությունը հիմնականում զբաղվում էր միայն պարսից պոեզիայի կարկառուն ներկայացուցիչների ստեղծագործությունների ուսումնասիրությամբ՝ անտեսելով

Հնդկաստանի ստվարածավալ պարսկալեզու գրականությունը: Սակայն այն, Հնդկաստանի պարսկալեզու գրականությունը, որպես հնդկական մշակույթի ուրույն երևույթ, դուրս էր մնում մասն արևելագետ-հնդկաբանների ուսումնասիրության շրջանակներից: Այսպիսին էր Հնդկաստանի պարսկալեզու գրականության կարգավիճակը մինչև 20-րդ. առաջին քառորդը: Սակայն, դրությունն էապես սկսվեց փոխվել միայն անցյալ դարի կեսերին:

ARMINE KOBELYAN
(YSU)

ON THE ISSUE OF GENESIS OF THE PERSIAN LITERATURE IN INDIA

The Persian literature of India has an ancient history. It has been ignored for a long time by orientalists, notwithstanding its huge quantity. The formation of the Persian literature in India is connected to the political changes created after the invasions of sultan Mahmud of Ghaznavi. The official language spoken in the empire of Ghaznavi founded by Mahmud, was Persian. In due course Persian was widely spread and became the main language of communication of people of the Indian peninsula and what is most important it became a self-developed literature language. Soon there appear Indian themes in the Persian literature, mainly thanks to Ghaznavi royal poets. Unsuri and Farroxi are famous royal poets, whose works made it possible to rebuild some historical facts. In 1030, after the death of Mahmud, a new political strength appeared in the middle east-Seljuks, at the same time inside the empire the Ghurids were becoming more powerful. After the defeat at Dandanaqan the Ghaznavis had to move to India. Lahore was proclaimed the capital of the state. The Ghurid's reign in India was largely favoured by Qutb ad-din Aibek. By that time the Persian language was widely spread. This was also greatly favoured by active propagandas by the sheikhs of Sufi. The famous poets of that period worth mentioning are also Siraj Ad-din, Nur ad-Din Muhammad Atufi, Amir Khorram Dehlevi. The merit of each composing person is closely connected to the socio-political events of the given period, that find their eventual and inevitable place in their literary heritage.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *در ایران و در قلم و زبان پارسی* تألیف دیبج الله صفا چاپ 12 م 1371 تهران جلد اول ص 560-561
تاریخ ادبیات
2. Նոյն տեղում, էջ 597:
3. *Stu` Алиев Г.Ю., Алиев Г.Ю., Персоязычная литература, Индии, М., 1975, с. 8.*
4. *Stu` Алиев Г.Ю., Амир Хусрау Дихлави и его "Пятерица", М., 1972, с. 7.*
5. *ادبیات ایران از آغاز تا امروز* تهران 1380 ص 371
6. *Stu` 376* *ادبیات ایران از آغاز تا امروز* تهران 1380 ص 376

ՈՍԿԱՆՅԱՆ ԱՆԻ
(ՀՅԹԻ)
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՐՀԱՆ
ՓԱՍՏՈՒՔԻ
«ՉՅՈՒՆ» ՎԵՊՈՒՄ

Փամուքի ստեղծագործությունների լեզուն, յուրաքանչյուր վեպում տեղ գտած ոճական ընդհանրություններն ու տարբերությունները շատ ինքնատիպ ու ուշագրավ են: Նրա ոճի առավել վառ արտահայտություններից մեկը թերևս խորհրդանիշների կիրառումն է:

Խորհրդանիշներն ընդհանրապես գործածության բավական լայն շրջանակ ունեն: Ռուս նշանավոր լեզվաբան Վ. Վ. Վինոգրադովը խորհրդանիշը բնորոշում է որպես որևէ առարկային վերաբերող նշան, որի մասին ցանկանում ենք գաղափար տալ¹: Այնուհետև 1920-ական թթ. հրատարակած իր հոդվածներից մեկում ոճագիտության առաջին մասը համարում է սիմվոլիկա, իսկ մյուսը՝ կոմպոզիցիա (հորինվածք, կառուցվածք)²:

Հատկանշական է նաև հայ մեծանուն գրականագետ Էդ. Ջրբաշյանի խորհրդանիշների բնորոշումը. «Ամեն մի նկարագրության, նույնիսկ իրական փաստերի վերարտադրության մեջ սիմվոլիստն աշխատում է տեսնել ինչ-որ խորհրդավոր ակնարկ, ներքին թաքուն, միստիկ իմաստ: Միմյուր ոչ այնքան պիտի պատմի, որքան ակնարկի, ներշնչի ընթերցողին: Այն իր նշանակությամբ անսպառ է, բայց և մշուշոտ, անորսալի, թափանցիկ»³:

Այդ տեսակետից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում «Չյուն»⁴ վեպը, որտեղ առկա է խորհրդանիշների լայն համակարգ, ինչն ունի ոչ միայն լեզվա-ոճական, այլև խիստ արտահայտչական նպատակ և մեծ չափով նպաստում է վեպի գաղափարի առավել ամբողջական և ճշգրիտ ընկալմանը: Վեպում ներկայացվում են ամենատարբեր բնագավառների, սոցիալական շերտերի, ուրույն հոգեկան խառնվածք ու մտածելակերպ ունեցող հերոսներ՝ իրենց ապրումներով, խոհերով և զգացմունքներով: Փամուքը նկարագրում է մարդկային հարաբերությունների դրամատիկ, լարված, խռովահույզ վիճակներ, որտեղ միջավայրը, անձերը արտացոլվում են իրենց բնորոշ հատկություններով, վերջիններիս հատուկ հուզականությամբ:

Սակայն «Չուն» վեպի հիմնական և տարբերակիչ առանձնահատկությունը վեպում տեղ գտած յուրահատուկ անձնանունների խորհրդապաշտությունն է: Հաճախ համաշխարհային հռչակ ունեցող շատ գրողների ստեղծագործություններն առավել հայտնի են հենց իրենց իսկ հերոսների անձնանուններով, քան երկի, ստեղծագործության վերնագրով: Անունների ընտրությունից երկը կարող է տուժել կամ շահել: Անունները սովորաբար ընտրվում են և հերոսներն անվանակոչվում են ըստ ստեղծագործություններում ներկայացված ժամանակի, աշխարհագրական միջավայրի, հերոսների սոցիալական ծագման, դիրքի:

«Չուն» վեպում անձնանուններն ընտրված են շատ դիպուկ և յուրովի: Փամուքին հաջողվել է ստեղծել անհատական ու առավելապես «Չուն» վեպին հատուկ անունների ոչ սովորական, խորհրդապաշտական այնպիսի մի համակարգ, որտեղ անունը ոչ միայն բնորոշում է կերպարի բնավորությունը, էությունը, հոգեբանությունը, այլև շատ դեպքերում վեպում նրա կատարելիք դերը, գործողությունը: Երբեմն անձնանունը նույնիսկ նույնանում է հերոսի հետ: Վերը նշվածն առավել ընկալելի կդառնա, եթե վերոհիշյալ ավելի մանրամասն դիտարկել վեպի որոշ անձնանուններ.

Քերիմ Ալաքուշոլու (քերիմ-մեծահոգի, ազնվահոգի)- վեպի գլխավոր հերոսը՝ լրագրող և բանաստեղծ Քերիմը, Ստամբուլից եկել է Կարս՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների և ինքնասպանություն գործող կամանգ ու աղջիկների մասին գրելու: Գլխավոր հերոս Քերիմն իրեն ողջ վեպի ընթացքում անվանում է ՔԱ՝ անվան և ազգանվան սկզբնատառերով: Այնուհայտ խորհրդապաշտական կապ կա գլխավոր հերոսի անվան՝ Քա, վեպի վերնագրի «ՔԱԼ» (Չուն), Կարս քաղաքի անվան միջև, որտեղ էլ ընթանում են վեպի ողջ գործողությունները: Անունների այս կապը՝ (Ka-Kar-Kars), անշուշտ, պատահական չէ. վեպի հերոսի, քաղաքի և վեպի վերնագրի անվանումների գրեթե նույնացումն ուղղակի նպատակ ունի ներկայացնել հերոսի, վեպի հիմնական գաղափարի և Կարս քաղաքի անմիջական կապն ու միասնականությունը:

Շեյխ Սաադեթին Ջեվահեր (սաադեթ- երջանկություն, երանություն)-մահեդական շեյխ, որը մարդկանց հոգեկան հավասարակշռություն, հանգստություն ու անդորր էր պարգևում: Մարդիկ նրա կողքին իրենց երջանիկ էին զգում:

Ձ. Դեմիրքուլ (երկաթե ձեռք) - Կաբսում զինված հեղաշրջում իրականացնող անձանցից մեկն էր, ով առանց վարանելու ահաբեկում և

գնդակահարում էր մարդկանց: Հատկանշական է, որ հերոսի ամբողջական անունը ողջ վեպի ընթացքում այդպես էլ չի տրվում: Հեղինակը բավարարվում է (հավանաբար, ոչ առանց դիտավորության) միայն նրա անվան սկզբնատառը (Ջ) նշելով, դրանով իսկ հաստատելով նրա ոչ ավելին, քան ընդամենը երկաթե ձեռք (Դեմիրքու) լինելը:

Օսման Նուրի Չոլաք կամ միայն Չոլաք, ինչպես նրան անվանում էր զինված հեղաշրջման պարագլուխ Սունայ Ջալիմը (բառացի չոլաք-չորացած ձեռքով) - գնդապետ, որը թերի, ոչ լիարժեք էր համարում և ի՞ր կյանքը, և ի՞ր զինվորական կարիերան:

Իփեք (մետաքս)-գլխավոր հերոսուհիներից մեկը, չափազանց գեղեցիկ կին, որին սիրում է Քան:

Քադիֆե (թավիշ)-Իփեքի քույրը, թավշյա գեղեցկությամբ մի աղջիկ, որը գլխաշորավոր աղջիկների առաջնորդն է: Այս երկու կանանց «մետաքս» և «թավիշ» անվանելով՝ Փամուքն առանձնացնում և ընդգծում է նրանց մեղմությունը, քնքշությունը:

Հիջրան (բաժանում, ցավ, հոգեկան ցավ) - Վեպի հերոսներ Նեջիփի և Ֆազլիի կողմից հորինված, երևակայական հերոսուհի, (նույն Քադիֆեն է), որին երիտասարդները սրիահարված էին: Մեր, որը նրանց միայն ցավ էր պատճառում:

Թեսլիմե (թեսլիմ-տալ, հանձնել, թուրքերենում՝ Teslimi can կամ ruh etmek⁵ նշանակում է հոգին տալ, մեռնել) -տարբեր պատճառներով ինքնասպանություն գործած բազմաթիվ աղջիկներից միակը, որի անունը նշվում է:

Լաջիվերթ (բաց կապույտ, լազուր) - իսլամիստների տեղական առաջնորդներից է, խիստ հակասական կերպար, որը երբեմն դիմում է անընդունելի միջոցների համուն իր կողմից ճշմարիտ և բարձր համարվող գաղափարների: Չնայած նա մեղադրվում է նույնիսկ սպանության մեջ, սակայն նրա համախոհների համոզմամբ անմեղ է և մաքուր:

Վեպում մյուս անունները նույնպես խորհրդանշական են և իրենց բացատրությամբ համապատասխանում են տվյալ հերոսի կերպարին՝ ինչպես՝ Հանդե (ծիծաղ, ժպիտ), Ֆազլ (առաքինի), Նեջիփ (ազնվական, ազնվահոգի), Մեսուք (երջանիկ) և այլն:

«Չյուն» վեպում Փամուքը ստեղծում է խորհրդանշանների մի ամբողջ համակարգ, որտեղ նրանց գերակշիռ մասն ունի իր տարատեսակ զարգացումները: Ուշագրավ է, որ հեղինակը հաճախ

գտնում է խորհրդանշի ներքին «մշուշոտ, անորսալի, թափանցիկ» իմաստ և այն տարածում այլ երևույթների վրա: Այդ տեսակետից առավել հետաքրքիր է *Ճյունը*, որը տեղում է գրեթե ողջ վեպի ընթացքում: Հատկանշական է, որ ստեղծագործությունը նույնպես անվանակոչվել է *Ճյուն*: Եթե Փամուքը հերոսների անձնանունները ինչ-որ չափով առարկայացրել է նրանց ավելի կապելով իրենց կերպարների հետ, ապա գրքի առարկայական անվանումը կենդանանում է և ստանում քաղմաթիվ իմաստներ: Այսպիսով, երբ Ճյունը վեպի սկզբում ուղղակի և անուղղակի ձևով, անտեսանելի պատմեչի մեջ փակել էր քաղաքի ճանապարհը՝ այն անջատելով աշխարհից և Կարսի բնակչության համար ստեղծել անելանելի վիճակ, ապա ստեղծագործության վերջում տեղում էր հանդարտ, կարծես վերևից իջնող մաքրություն էր, մեղքերի ինչ-որ թողություն, այդ մեղավոր քաղաքի և մարդկանց համար:

Փամուքի «Ճյուն» վեպում անձնանունները ինքնանպատակ չեն. նրանք հեղինակին հնարավորություն են տալիս ոչ միայն առավել հստակ և անմիջականորեն արտահայտել իր գաղափարը, մտահղացումը, այլև ընդգծել իր ոճն ու յուրօրինակությունը:

ANI VOSKANYAN
(AGMI)

THE SYMBOLISM OF THE NAMES IN THE ORHAN PAMUK'S NOVEL "SNOW"

One of the more vivid stylistic expressions in the Pamuk's novels is the usage of symbols. The novel "Snow" presents a special interest from this point with the broad system of symbols, which has not only linguistic-stylistic but strictly expressive aim as well, contributing to the complete and precise perception of the idea of the novel. In this novel Pamuk creates a system of unusual and mystic-symbolic names characterizing not only the nature, essence and psychology of the hero but sometimes being identified with the hero as well.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Виноградов В., Исследования по поэтике и стилистике, Ленинград, 1972, с. 75.
2. Նույն տեղում:
3. Ջրաշյան Էդ., Գրականության տեսություն, Եր., 1980, էջ 436:
4. Orhan Pamuk, Kar, Istanbul, 2004.
5. Баскаков А.Н., Большой Турецко-Русский Словарь, М., 1988, с. 854.

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ

(ԵՊՀ)

«SERVET-İ FÜNUN» ՀԱՆՂԵՍԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԱՈՒԾԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՈՒՐՁ

«Servet-i Fünun»-ի գաղափարական ուղղվածությունը

19-րդ դարի վերջում «Servet-i Fünun» (Գիտելիքների հարստություն) հանդեսը նոր էջ բացեց թուրքական գրական մտքի ասպարեզում:

Շաբաթաթերթի առաջին համարը լույս է տեսնում 1891թ. մարտի 17-ին, հիմնադիրը Ահմեդ Իհսան Թոքգյոզն էր՝ արևմտյան մշակույթի վառ ջատագովներից մեկը: 1901թ. այն սուլթանական կառավարության հրամանով փակվում է:

Սկզբնական շրջանում հանդեսը ուներ գիտահամրամատչելի բնույթ: Տպագրվում էին տեղեկություններ՝ հանրահայտ մարդկանց կյանքից, հոդվածներ՝ Արևմուտքում գիտության ու տեխնիկայի բնագավառում ունեցած ձեռքբերումների մասին, ինչպես նաև տնտեսագիտությանն ու բժշկությանը վերաբերող նյութեր: Մեծ տեղ էին զբաղեցնում եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական գրականությունից արված թարգմանությունները: Երբեմն կարելի էր հանդիպել նաև ռազմական բնագավառին վերաբերող հոդվածներ: Այդ շրջանում թուրքական պարբերական մամուլի մեջ նորություն էին հանդիսանում «Servet-i Fünun»-ի էջերում տեղ գտած պատկերազարդումները:

Թուրքական մյուս հանդեսների նման այստեղ ևս տպագրվում էին տարբեր ուղղությունների ու հայացքների տեր հեղինակների հոդվածներ: Միայն 1896թ. սկզբին, երբ հանդեսի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ռեջայզադե Էքրեմը, իր առավել տաղանդավոր աշակերտներին ու գաղափարակիցներին հրավիրեց համագործակցության, հանդեսում գերակշռող դարձան արևմտյան ուղղության երիտասարդ հեղինակների գործերի հրապարակումները¹:

Նույն 1896թ., նույն էքրեմի հրավերով «Servet-i Fünun» եկավ թուրքական պոեզիայի ականավոր ներկայացուցիչ Թևհիբ Ֆիքրեթը, որի բանաստեղծություններն արդեն մեծ ժողովրդականություն էին վայելում:

Ստանձնելով գլխավոր խմբագրի պաշտոնը՝ Ֆիքրեթն իր շուրջն է համախմբում թուրք գրականության լավագույն ուժերին, որոնց թվում էին արձակագիրներ Հալիդ Ջիյան (Ուշաքլըզիլ), Հուսեյն Ջահիդը (Յալչըն), Մեհմեդ Ռաուֆը, պոետներ Ջեմալ Շահաբեդդինը, Հուսեյն Սուադը, Ալի Էքրեմը (Բուլայը), Ահմեդ Ռեշիդը, Սուլեյման Նազիֆը, Սուլեյման Նեսիբը, Ֆաիք Ալի Օզանտյը և այլք:

Կարճ ժամանակաշրջանում այնքան է աճում Servet-i Fünun-ի հեղինակությունը, որ մի շարք պարբերականների («Mekteb», «Hazine-i Fünun», «Malumat») գրողներ սկսում են տպագրվել արդեն «Servet-i Fünun»-ում:

Սկսած 256-րդ համարից (1896թ. փետրվարի 7) «Servet-i Fünun» հանդեսը ձեռք բերեց գրական ուղղվածություն: Լինելով գլխավոր խմբագիրը՝ Ֆիքրեթը հետևում և խմբագրում էր բոլոր ստեղծագործություններն ու հոդվածները, վարում «գրական զրույցների» առանձին շարք, անգամ որոշ պատկերազարդումներ ինքն էր անում:

Այսպիսով, թուրք գրականության զարգացման գործում մեծ դեր ունեցան «Servet-i Fünun»-ի շուրջ համախմբված պոետներն ու արձակագիրները, որոնց թողած ժառանգությունը թուրք գրականության մեջ հիշատակվում է Servet-i Fünun Edebiyatı անունով. ֆյունունականները եկան հաջորդելու քանզիմաթականներին: Թուրքական մասնագիտական գրականության մեջ հանդիպում ենք մասն ալլ անվանումների՝ Edebiyat-ı Cedide, Yeni Edebiyat-ı Cedide ձևերով: Վերջինս կիրառվում է գրաքննադատների կողմից «Servet-i Fünun»-ի գրական խմբակը Շինասու, Նամըկ Քեմալի, Ջիյա Փաշայի, Աբդուլհաք Համիդի, Մահմուդ Էքրեմի և մնացած այլ հեղինակների ստեղծագործություններից առանձնացնելու համար²:

Պետք է նշել, որ ֆյունունականները հրաժարվեցին քանզիմաթականների առաջ քաշած «դեպի ժողովուրդ» («halka doğru»), «լեզվի պարզեցման» («sadeleşme») սկզբունքների կիրառումից³:

«Servet-i Fünun»-ի գրողների հետաքրքրություններն ուղղված էին դեպի արևմտյան մշակույթ ու քաղաքակրթություն: Ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացված էր ֆրասնսիական դպրոցի վրա: Այս ընթացքում թուրք հեղինակներն ուսումնասիրում էին արևմտաեվրոպական գրողների ստեղծագործությունները՝ յուրացնելով նոր ժանրեր, նոր ոճեր⁴:

Նրանք չէին խուսափում ինչպես սյուժեի, այնպես էլ բովանդակային առումով Արևմուտքին կրկնօրինակելուց, երբեմն էլ իրենց գրականության մեջ էին մտցնում օտարածին, արհեստական տարրեր⁵:

Շատ հեղինակներ իրենց վրա կրում էին սիմվոլիզմի և իմպրեսիոնիզմի ազդեցությունը, որոնք այդ տարիներին Արևմուտքից մուտք էին գործել թուրք գրականության մեջ⁶:

«Servet-i Fünun»-ում տպագրվում էին արվեստի և գրականության տեսական հարցերը լուսաբանող աշխատանքներ: Ֆիքրեթն իր հոդվածներում հաճախ քննադատում էր «արվեստն արվեստի համար» սկզբունքը: Այս հարցում ևս Ֆիքրեթին կողմնակից էին «Servet-i Fünun»-ի գրողների մեծամասնությունը և պաշտպանում էին այն տեսակետը, որ գրականությունն ու արվեստն ունեն հասարակական նշանակություն⁷:

Ինքնասպանության թեման լուրջ տեղ էր զբաղեցնում «Servet-i Fünun»-ի գրականության մեջ: Գրողների մեծամասնությունն իրենց ստեղծագործություններում հերոսներին տարբեր եղանակներով ինքնասպանության էին ենթարկում: Հատկանշական է, որ ինքնասպանության փորձեր եղել են գրողների անձնական կյանքում ևս: Այսպես, Մեհմեդ Ռ-աուֆը սիրո պատճառով ինքնասպանության վարձից հետո հազիվ փրկվեց մահից: Ֆիքրեթն էլ մի քանի անգամ խոստովանել է, որ, եթե չունենար կին և որդի, ինքն էլ ինքնասպան կլիներ⁸:

Լինելով գրական-գեղարվեստական հանդես՝ «Servet-i Fünun»-ը վերածվեց պայքարի միջոցի հանուն թուրք գրականության արդիականացման:

Մեծաթիվ հոդվածներ նվիրված էին նոր պոեզիայի հիմնադրման հարցադրումներին: Նմանօրինակ հոդվածների մեծ մասը պատկանում էր հենց Ֆիքրեթի գրչին: Նա կոչ էր անում չնմանակել հին պոեզիային, փոխարենը նորացնել թուրքական պոեզիան՝ նոր լեզվով, նոր

թեմաներով: Պոետը համոզված էր, որ թուրքական գրականությունը կարիք ունի միջնադարյան պոեզիայի կանոններից ազատագրման և նորացման⁹:

Ֆիքրեթի ստեղծագործություններում և ընդհանրապես «*Servet-i Fünun*»-ի էջերում շարունակում էին տիրել հոռետեսական մտքեր՝ պայմանավորված «զուլումի» ռեժիմով ու վերջինիս կողմից հաստատված խիստ գրաքննությամբ, որը բացասաբար էր ազդում մտքերի ու հայացքների ազատ արտահայտման վրա ընդհանրապես¹⁰: Ֆյունունականները տուրք էին տալիս հաճախ պանթեիստական հայացքների:

«*Servet-i Fünun*» -ի լեզվատնական առանձնահատկությունները

Գրավոր և բանավոր լեզուները միմյանցից բավականին տարանջատված էին:

Օգտագործվում էին մեծաթիվ արարքերեն և պարսկերեն բառեր:

Տուրք տալով եվրոպական լեզուների, հիմնականում ֆրանսերենի բառաստեղծական կառույցներին՝ կազմվում էին նոր քերականական կաղապարներ, հատկապես բաղադրյալ ածականներ:

Ինչպես նաև ֆրանսերենից թարգմանվում էին այնպիսի բառարտահայտություններ, ինչպիսիք են «Մեկի ձեռքը խնդրել» («*Dest-i izdivaç talep etmek*»), «տեսակետ» («*nokta-i nazar*») և այլն:

Նախադասության վերջում բայի խոնարհումների նույնատիպ կրկնություններից խուսափելու համար բայական նախադասությունների կողքին օգտագործում էին անվանական նախադասություններ:

Լայն գործածման մեջ մտան նաև անբայ նախադասությունները:

Կիրառվում էր ուրիշի ուղղակի խոսքը: Մեծ տեղ էին գրավում ձայնարկությունները:

Չափածո ստեղծագործություններում նկատվում էր Դիվանի գրականության ավանդույթներից աստիճանական նահանջ:

Ֆրանսիական պոեզիայից ընդօրինակած սոնետով և այլ ժանրերով գրելու փորձեր էին արվում:

Դիվանի գրականությունից վերցրած **serbest müstezad**-ը նմանեցվում էր ֆրանսիական պոեզիայի ազատ ձևերին:

**Sâf u râkid...Hani akşamki tagayyūr, heyecân?
Bir çocuk rûhu kadar pūr- isyân,
Bir çocuk rûhu kadar şimdi münevver, lekesiz,
Uyuyor mâî deniz.**

Tevfik Fikret

Ջուլալու հանդարտ... Ու՞ր են երեկոյան ալեկոծությունն ու
հուզմունքը՝

Մի մանկան հոգու չափ լի մոռացությամբ

Մի մանկան հոգու չափ հիմա պայծառ ու անքիծ

Քնած է ծովը կապույտ:

Թևիք Ֆիքրեթ

Ֆյունունականների պոեզիայում կիրառության մեջ մտան
հանգավորման նոր ձևեր, որոնք մինչ այդ գոյություն չունեին Դիվանի
պոեզիայում: Չափածո ստեղծագործություններում հիմնականում
օգտագործվում էր արուզը:

Գրվում էին բանաստեղծություններ «ոչ թե աչքի, այլ ականջին
հասկանալի» («Kafiyenin göz için değil, kulak için») լինելու համար:
Վերջ դրվեց մեկ բեյթում իմաստը լրացնելու տաղաչափական
կիրառությանը: Իմաստի ամբողջականությունն ամփոփվում էր ողջ
բանաստեղծության մեջ:

Ֆյունունականների ստեղծագործություններում նկատվում է
իրականությունից կտրվելու, մեկուսանալու միտումը: Ի հայտ է գալիս
երևակայության ու ճշմարտության բախումը: Արծարծվում էին այնպիսի
թեմաներ, որոնք առնչվում են կյանքի պարզ, հասարակ դեպքերին, մահ
զգացմունքներին, երևակայությանը: Արդիական էին ընտանեկան
կյանքին վերաբերող, բնության, սիրո թեմաները:

Birlikte açılmış iki zambak gibi hem-ser,

Birlikte geçirdik bütün eyyâm-ı şebâbı;

Tevfik Fikret

Միասին բացված երկու շուշանի պես համախոհ,

Միասին անցանք երիտասարդության ամբողջ օրերը;

Թևիք Ֆիքրեթ

Այսպիսով, «Servet-i Fünun» հանդեսը մեծ հետք թողեց թուրքական նոր գրականության մեջ, հատկապես նոր թեմաների, նոր ժանրերի և գրական լեզվի հղկման և զարգացման առումով:

TIGRAN PETROSYAN
(YSU)

THE IDEOLOGICAL AND LINGUO-STYLISTIC PECULIARITIES OF THE JOURNAL SERVET-İ FÜNUN

The article is about the ideologies supported by the journal *Servet-i Fünun* and the linguo-stylistic peculiarities of the latter. The writers consolidated around *Servet-i Fünun* had a great part in the development of the Turkish literature. The *Servet-i Fünun* significantly enhanced the formation and development of new issues, topics, genres and the literary language in the New Turkish Literature.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Гарбузова В.С., Поэты Турции XIX века, Лси., 1970, с. 71.
2. Edebiyat Ansiklopedisi, Milliyet, 1991, s. 299.
3. A. Kabaklı, Türk Edebiyatı, cilt 1, Türkiye yayınevi, 1965, s. 248.
4. Алькаса Л.О., А.Бабасв, Турецкая Литература, Краткий очерк, М., 1967, с. 46-47.
5. Алькаса Л.О., Очерки по истории турецкой литературы 1908-1939 гг., М., 1959, с. 10.
6. Гарбузова В.С., Գշվ. աշխ., էջ 72:
7. Фиш Р., Писатели Турции-книги и судьбы, Москва, 1963, с. 24.
8. Kaplan M., Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser, İstanbul, 2007, s. 45.
9. Фиш Р., Գշվ. աշխ., էջ 23.
10. Ջուլյուսի շրջանի մամուլի ու գրաբնության մասին առավել մանրամասն տես՝ Желтяков А.Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729- 1908 гг.), М., 1972, с. 175-238.

ՄԻՍՈՆՅԱՆ ՄԱՐԹԱ
(ԵՊՀ)
ԱՀՄԱԴ ՇԱՄԼՈՒԻ ԱՐՁԱԿԸ

Նիմա Յուշիջից հետո պարսից Նոր պոեզիայի ամենապայծառ լուսատուներից մեկն է Ա. Շամլուն (1925-2000), ով նշանակալից ազդեցություն է ունեցել 20-րդ դարի Իրանի բանաստեղծական մտածելակերպի վրա: Զննադատներն, իրավամբ, Շամլուի պոեզիան համարում են մի հայելի, որտեղ արտացոլված են Իրանի հասարակության ճգնաժամերը, վերելքները, տրամադրությունները, ինչպես նաև հայրենասեր բանաստեղծի պայծառ ակնկալիքներն ու վեհ ձգտումներն իր ժողովրդի և հայրենիքի ապագայի նկատմամբ: Եվ պատահական չէ, որ իրանցի գրականագետ Ռ. Բարահենին Շամլուի պոեզիան բնութագրում է որպես Իրանի «հասարակության կենսագրություն»¹:

Շամլուն սիրում էր իր ժողովրդին ջերմ ու անկաշառ սիրով: Նրա բանաստեղծություններում կենտրոնական տեղը զբաղեցնում են ժողովուրդն ու հասարակությունը, նրանց վշտերն ու տառապանքը, գոյություն ունեցող անարդարություններն ու բռնությունները: Նա շատ նրբանկատորեն ընկալել էր պոետի իր դերը՝ որպես ժողովրդական ակնկալիքների ազդարարի: Մեծ պատասխանատվություն զգալով հասարակության և ժողովրդի առջև և իրեն համարելով այդ «հսկայական անտառի մի ճյուղը»՝ բանաստեղծը գտնում էր, որ պետք է «իր էությամբ պատվաստված լինի իր ժողովրդի ցավերին ու վշտերին»²: Ուստի իր բանաստեղծությունները գրում էր «թռչախտավորների ու մերկերի, ... մոխրի վրա նստածների համար ... և նրանց համար, ... որոնք այլևս երկնքին հուսացած չեն»³:

«Երկրի վրա հաստատված երկնային արքայության, այսինքն՝ եղբայրության, հավասարության և արդարության վրա հիմնված անդասակարգ հասարակության տեսիլքը»⁴ նրան հրապուրեց միանալու «Իրանի ժողովրդական կուսակցությանը»՝ «Թուղե»⁵-ին: Թեև հետագայում կուսակցության ղեկավարների ստոր փախուստից ու

դավաճանությունից ցնցված՝ ընդմիշտ լքեց «Թուղե»-ի շարքերը, սակայն չկորցրեց հավատը սոցիալիզմի գաղափարախոսության հանդեպ և շարունակեց պայքարը մենակ, քանի որ նույնիսկ «օղը ... պղծված է իմ (բանաստեղծի- Ս. Մ.) ուղեկիցների ստությամբ լի շնչից»⁶:

Ա. Շամլուն Ալեֆ. Սոքի (Ա. Առավոտ) գրական անունը գործածում էր մինչև 1953թ., դրանից հետո նա ստորագրում էր Ալեֆ. Բամդադ (Ա. Արշալույս) անունով:

1940-ականների վերջին և 50-ական թթ. սկզբներին պարսից գեղարվեստական արձակում գերակշռող ժանրերը կարճ պատմվածքն ու նովելն էին, որոնք արտահայտում էին հակաիմպերիալիստական, հայրենասիրական մոտիվներ, գյուղացիության թեման, երևան էին եկել բանվոր դասակարգի կյանքին ու պայքարին նվիրված առաջին ստեղծագործությունները⁷: Գրական ասպարեզ իջնելով հենց այդ տարիներին՝ Ա. Շամլուն իր ստեղծագործական տաղանդը ոչ պակաս վարպետությամբ դրսևորեց նաև փոքր արձակի ժանրում, փորձելով դրա միջոցով նույնպես պատկերել իրանական ժողովրդի վշտերն ու թշվառությունը, ոգեշնչել և պայքարի կոչել նրան:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո գնալով մեծանում էին ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական, ռազմական ու քաղաքական հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ: «Ղավամ Աս-Սաթթանեի կառավարությունը փորձում էր ԱՄՆ-ի օգնությամբ հակազդել Իրանում Խորհրդային Միությանն ու «կոմունիստական վտանգին»⁸: Միաժամանակ կառավարող շրջանները համախմբում էին երկրի հետադիմական ուժերը՝ օրավուր հսկայական չափեր ընդունող դեմոկրատական, առաջադիմական շարժման դեմ, որը հայտնի է Պայքար նավթի համար անվամբ: 1953թ. Մոսադեդի կառավարության տապալումից հետո գեներալ Ֆ. Ջահեդիի կառավարությունը դաժան հաշվահարդար տեսավ վարչակարգի հակառակորդների հետ: Այդպիսի դաժան քաղաքական հալածանքների ու խիստ գրաքննության պայմաններում, երբ իրանցի լեզվաբան, գրականագետ պրոֆեսոր Ն. Խանլարիի բնորոշմամբ «նույնիսկ սիրահարն իրավունք չունեի որևէ բանից դժգոհ լինելու իր սիրեցյալից»⁹, պարսից նոր արձակում բանաստեղծները մեծապես օգտվում էին կյանքի երևույթներն այլաբանորեն ներկայացնելու դասական ավանդույթից, որպեսզի

արտահայտեն և՛ բողոք անարդարության ու բռնության դեմ, և՛ բարդ փիլիսոփայական հայացքներ:

Շամլուն իր պատմվածքներում կիրառում է այլաբանություններ և սիմվոլիկա, որպեսզի մարմնավորի ժամանակի արդիական խնդիրներն ու պրոբլեմները: Այսպես, «Դարերի կորսվածը»¹⁰ (Գոմշոդեն դորում) (1950) պատմվածքում Շամլուն նկարագրում է հուսաբեկ ու խաբված անձի մեմախոսությունն ու խոհերը, ով ոչ մի կերպ չի կարողանում հաշտվել «երկար ձգվող գիշերվա» հետ և անհամբեր սպասում է այգաբացին: Բռնությունը, անարդարությունը և կեղեքումն արտահայտելու համար, Շամլուն հաճախ էր կիրառում իրանական գրականության համար վաղուց ի վեր ավանդույթ դարձած գիշերվա խորհրդանիշը, որին փոխարինելու է գալիս խավարը ցրող լուսաբացը՝ որպես ազատության, երջանկության և փրկության ավետաբեր:

Ընդհանրապես, ինչպես պոեզիայում, այնպես էլ արձակույմ Շամլուն օգտագործում է բնության պատկերներ (լեռ, եղեգ, ճահիճ, գիշեր, լուսին, արև, մայրամուտ, գարուն, ամառ, օդ, և այլն), որոնց ցուցադրումը հեղինակի ստեղծագործության մթնոլորտը լցրել է բնության խաղուն գույներով ու գեղեցկությամբ:

Շամլուն իր երկերում մարդկային որակներ է հաղորդել բնության երևույթներին և տարրերին (տարվա եղանակ, քամի, ջուր, հող, կրակ), անշունչ և շնչավոր առարկաներին, որոնք կարող են նաև երևակայական էակներ լինել: «Մարդիկ և խսիրները»¹¹ (Մարդիկ և քուրիսիա) պատմվածքում ճահճի խորքն ընկած և փտող խսիրը բանաստեղծը ներկայացնում է որպես իրանական ժողովրդի խորհրդանիշ, «որի մարմնի բոլոր մասերն ու անդամները զաղութարար ու զորեղ երկրների հասցրած անիրավության, ոճիրների, բռնության, զրկանքի ու դժբախտության հետևանքով ջլատված ու քայքայված էին»¹²: Այստեղ նա խսիրը ներկայացնում է մարդկային ունակություններով՝ գիտակցությամբ (գիտակցել իր վիճակն ու որոշում կայացնել՝ դուրս գալ ճահճից թե՛ մնալ այնտեղ), ցանկությամբ (իր սիրտն է ցանկացել «ընկնել այնտեղ»), կամքով, զգացմունքներով և այլն:

Այն երկրում, որտեղ «զերեզմանափոքի վարձը մարդու ազատությունից ավել արժե», և ոտնակոխ էին արված ժողովրդի հույսերն ու սպասումները, իսկ «դժբախտների համար պատրաստվող

մտրակը իրենց իսկ եղբայրների ոսկորներից էր սարքվում»¹³, մարդիկ կարիք ունեին նաև հուսադրող և ոգեշնչող, սեփական ուժերի նկատմամբ վստահություն ներշնչող խոսքերի: Այդ առումով ամենաառաջնակին, թերևս, «Վերածնվածը»¹⁴ (Բազ Գյաշթե), (1948), պատմվածքն է, որը կարելի է վերլուծել երկակի ենթատեքստով: Պատմվածքն սկսվում է մի դիակի նկարագրությամբ, որը փորձում է իր վիճակն ըմբռնել: Պատմվածքը զարգանում է այնպես, կարծես հանգուցյալի դին իր մահամալու և դրանից հետո կատարվող իրադարձությունների ականատեսը լինի մի բյուրեղյա պատի ետևից: Նա ասես բյուրեղյա պատի ետևից տեսնում է իր կնոջը, որը շարունակ փորձում է գտնել ոսկեդեմի տուփը, չիմանալով, որ իր ավագ որդին մեկ ժամ առաջ արդեն հափշտակել էր այն: Տեսնում է իր հավատարիմ ծառային, որն իր հարսանիքի համար արդեն հասցրել էր մի ձեռք լավ հագուստ «պրծացնել»:

Շամլուն շատ վառ ու կենդանի է նկարագրում անտեր թողված ու մոռացված դիակի զգացումները, որը տեսնելով, որ ինքը ոչ ոքի չի հետաքրքրում, ապարդյուն ջանքեր է գործադրում իրեն տեղից շարժելու և պողպատյա դագաղի մեջ տեղավորելու համար... Եվ հանկարծ նրա մեջ նոր զգացում է առաջանում: Հանգուցյալը, որն իր կենդանության օրոք կյանքից հոգնած ու ձանձրացած էր և ոչ մի կերպ չէր ցանկանում որ իր որևէ մասնիկը այս աշխարհի վերադառնա, սկսում է Աստծուն խնդրել, որ իր որբացած զավակների սրտի մեջ գցի, որ «իրենց հոր անմտությամբ արած կտակը չկատարեն»¹⁵: Մա խորհրդանշում է կյանքի հանդեպ նոր վերաբերմունքի արթնացում, նոր մարդու ծնունդ: Գրողը ցույց է տալիս, որ մարդու գիտակցության մեջ փոփոխություն է կատարվում, որին հենց կյանքն է դրդում ամեն ինչ վերաիմաստավորել: Այս պատմվածքում Շամլուն երգիստենցիալիստ գրողի մոտեցում է ցուցաբերում, քանի որ իր հերոսին, որը տվյալ դեպքում հանգուցյալի դին է, ներկայացնում է որպես հասարակությանը, տվյալ դեպքում՝ իր ընտանիքին խորթ, օտար, միայնակ անձ, ով շրջապատող աշխարհում տեսնում է անտարբերություն, ուխտադրություն, շահամոլություն: Բայց հետաքրքիր է, որ եթե նախքան իր մահը այդ ձանձրացած, հիասթափված մարդը, որը և՛ կենդանության օրոք, և՛ մահից հետո ականատես է լինում իր ընտանիքի անտարբերությանն ու անհավատարմությանը (նրա որդիները անհավատարիմ էին նույնիսկ

իրենց հոր կտակը կատարելու մեջ), փոխում է իր որոշումը և այդ անելանելի վիճակից (նա մահացած էր), ելքը գտնում է միայն նրանով, որ ոչ թե պետք է այդպես հուսախաբ ու հիասթափված մնալ, այլ պետք է վերածնվել և էության մասնիկներով լցնել օդը և բնությունը: Շամլուն ռեալիստ գրող էր: Բայց այս պատմվածքը ստեղծված է արսուրդ սկզբունքներով, որտեղ ամենամահմարիմը, ամենամեծիտը, անբացատրելի կատարվում է առօրյա կյանքում: Այս պատմվածքում հստակ երևում է ավստրիացի գրող Ֆրանց Կաֆկայի ազդեցությունը, որն արսուրդի գրականության ներկայացուցիչն է: Այն հատկապես մնաց է Կաֆկայի «Փոխակերպում» վիպակին, որտեղ գլխավոր հերոսը փոխակերպվում է ուտիճի: Սակայն պետք նշել, որ ի տարբերություն Կաֆկայի վիպակի, որն ավարտվում է հոռետեսական մոտայով, Շամլուն իր պատմվածքն ավարտում է լավատեսական տրամադրությամբ: Այստեղ հեղինակը դիակի մտքերը և խոհերը ներկայացնում է այնքան սովորական, որ կարծես ոչ մի զարմանալի բան չկա, որ մարդն իր մահից հետո էլ չի դադարել մտածել, ցավել, գոհ լինել կամ աղոթել, ձգտել, ցանկանալ և այլն: Բնական է, որ դիակն ընդհանրապես որևէ բան չի կարող անել, բայց Շամլուն մույնիսկ այդ մահացած մարդուն չի պատկերում որպես իր սեփական անկարողության և անկատարության ստորուկ, այլ վեհացնում, բարձրացնում է նրան: Նա սահմանափակ հնարավորություններով ու կարողություններով մարդուն ներկայացնում է որպես դեպի լույսը, վեհ նպատակները ձգտող և դրանց հասնելու համար իր բոլոր ճիգերը ներդնող մեկի, ով չնայած շրջապատող պարագաներին, իրավիճակին և խավարին, որը տիրում էր նաև դազադում, մահին, իր ողջ էությանը ձգտում է դեպի լույսը և հասնում դրան:

Պատմվածքն ունի նաև քաղաքական ենթատեքստ, ինչպես Շամլուի բոլոր ստեղծագործությունները, այդ թվում մույնիսկ սիրային բանաստեղծությունները¹⁶:

1940-ականների վերջերին «իրանական մամուլի կանխատեսումների համաձայն՝ երկիրը մոտեցել էր անդունդի եզրին... Մայրաքաղաքում ու բազմաթիվ քաղաքներում գործող ռազմադաշտային դատարանները մի քանի ամիս շարունակ կայացնում էին դատավճիռներ, «Իրանի ժողովրդական կուսակցությունը՝ «Թուդեն», հայտարարվեց օրենքից դուրս, ջախջախվեցին նաև իրանական

կոմունիստների հետ կապված կազմակերպությունները»¹⁷: Առաջադեմ գործիչներին սկսեցին ենթարկել հալածանքների: Շամլուն հուսաբեկություն ապրեց: Ընդհանրապես, Շամլուին բնորոշ զիծ է հուսահատության ու հուսաբեկության պահերին խորհել ու գրել մահվան մասին, որն առավել ցայտուն արտացոլվեց նրա հետագա՝ ավելի հասուն շրջանի ժողովածուներում: Սակայն հեղափոխական եռանդով, կոմունիստական գաղափարախոսության և ժողովրդի հանդեպ մեծ հավատով լցված Շամլուն չէր կարող հաշտվել պայքարի խափանման ու պարտության հետ: Ուստի, պատմվածքի միջոցով նա ահազանգում է մարդ-հասարակական անհատին ոչ թե պարտությունից դառնալ անտարբեր, ինքնամիտի, այլ թեև պարտված, բայց՝ ծնկի չեկած: Ուստի, նա հռչակում է կյանքի հարվածներից չպարտվող, արժանապատվությունը չկորցնող, հպարտ մարդու գեղագիտական իդեալը, որը պարտվելով չի թողնում պայքարը հանուն հայրենիքի ու ժողովրդի, այլ նորանոր ուղիներ է որոնում հաղթանակի ձեռք բերման համար և հասնում դրան:

MARTA SIMONYAN
(YSU)

THE PROSE OF AHMAD SHAMLOU

Shamli's poetry is a mirror which reflects the crises, rises and moods of Iranian society. But he is invaluable not only for his poetry, but also for his mastery- through small prose to picture the sorrows and destitution of his people and also to try to encourage them through it.

Shamli was gifted with a great power of imagination and mastery to make allegories, which was expressed brightly in many of his stories, one of which is "The loser of centuries" (Gomshode-e korun) (1950). In another story- "The regenerated" (Baz gashte), even the died man is not presented as a slave of his own imperfection or feebleness. But the writer presents the human being of limited abilities as aspiring to the light and putting all his efforts to reach it in spite of all circumstances surrounding him.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բարահենի Ռեզա, Թալա դար մես, Թեհրան, 1980, ս. 316:
2. Շամլու Ա., Հավայե քազե, Շերի քե զեմդեզիսթ, Թեհրան, 2000, ս. 91:
3. Նույն տեղում, Ավազե շաբանե բարայե քուչեհա, ս. 244:
4. Leonardo Alishan. Ahmad Shamli: A rebel poet in search of an audience, (internet-<http://Shamli.com/>).

5. «Թուղեի» մասին մանրամասն տե՛ս Իսկանդարյան Գոհար, Իրանում տեղի ունեցած «Այաքս» գործողության հարցի շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Հոդվածների ժողովածու, Եր., 2002, էջ 120:
6. Շամլու Ա., Հավայեթ թագն, Սորուդե մարդի քեթանհա քեթոսի մի ռավադ, Թեհրան, 2000, ս. 316:
7. Մովսիսյան Հ.Հ., Շեխոյան Լ.Հ., Ժամանակակից պարսից գրականության պատմության ակնարկներ (1941-1978), Եր., 1989, էջ 57:
8. Բայրուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 640: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս նշված աշխատության էջ 652-666:
9. Нателъ Парвиз Ханлари, Насре фарси, с. 141, Комиссаров Д. С., Очерки современной персидской прозы, М., 1960, с. 30.
10. Շամլու Ա., Դարհա վա դիվարհայեթ բոզորգե չին, գոմշոդեթ դորուն, Թեհրան, 1973, ս. 37:
11. Նույն տեղում, Մարդիա վա բուրիահա, ս. 31:
12. Դավուդի Մ., Ղավամ Աս-Սալթանե, Թեհրան, 1947, էջ 15:
13. Ա. Շամլու, Մաջմուե՛ն ասար, դաֆթանե եջոմ, Շեքիա, Աիդա դար աիմե, Թեքրար, Թեհրան, 2003, ս. 464:
14. Շամլու Ա., Դարհա վա դիվարհայեթ բոզորգե չին, Բազ գյաշթե, ս. 67:
15. Նույն տեղում, ս. 69:
16. Այդ մասին տե՛ս՝ Սիմոնյան Մ., Ահմադ Շամլուի պոեզիան, Մերձավոր Արևելք, Հոդվածների ժողովածու, Եր., 2007, էջ 144:
17. Բայրուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 655-656:

**ՓԱՇԱՅԱՆ ԱՆԻ
(ՈՂՄՂ)
ՉԱՐԵՆՑԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՔԸ**

Արևելքն իր բազմերանգությամբ և հարուստ մշակույթով միշտ էլ հետաքրքրել է հայ գրողներին: Արևելյան բազմաթիվ իրողություններ խոր անդրադարձ են գտել Խ. Աբովյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Հովհ. Շիրազի և այլոց ստեղծագործություններում: Եղիշե Չարենցը /1897-1937/, լինելով անսպասելի և անսովոր թռիչքների բանաստեղծ, ժամանակ առ ժամանակ իր հայացքն ուղղել է Արևելքին: Եվ ոչ միայն: «Արևելյան» ձևով մտածելը Չարենցի ինքնատիպության դրսևորումներից է: Իր մեջ կրելով Արևմուտքը՝ նա զգացել է նաև Արևելքն իր ողջ խորությամբ և բովանդակությամբ: Այդ հարազատությունը զգացվում է և՛ «Տաղարանում», և՛ «Չարենց-Նամեում», և՛ «Երկիր Նաիրիում», և՛ «Բեյթերում», նաև այլ գործերում: Ծնված լինելով Կարսում՝ «Գանգրահեր տղան» չափածո նովելում հիշատակում է. «Եղիշե Չարենց, Բանաստեղծ ծնված Մակու քաղաքում»¹:

Նույնը կա նաև «Չարենց-Նամե» ինքնակենսագրական պոեմում: Արևելքը, անշուշտ, հարազատ է Չարենցին.

*Ես եկել եմ հեռո՛ւ Իրանից:
Հայրենիքս է - Խանի Մակուն:
Իմ հոգում - ա՛րևն է Իրանի,
Իրանի արևն է իմ հոգում²:
Նույն պոեմում խիստ արևելյան է մոր պատկերը.
Ահա մայրս՝ զնում է ջրի,
Գլխին՝ Թեհրանի լաչակ...³*

Կամ.

Իսկ երբ մայրս մազերին իր ձյուն.

¹ Չարենցի ստեղծագործություններից կատարված հղումները բերվում են ըստ հետևյալ հրատարակության՝ Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Եր. 1986-1987:

*Դնում է ոսկեմուգ հինա -
Թվում է մազերի միջով
Ես կարող եմ Թեհրան գնալ...⁴*

«Չարենց-Նամեսում» լիրիկական հերոսի տվյալտանքներն ու ոգորումներն աղերսվում են Արևելքի ամենամեծ խորհրդանիշներից Արևի, վարդի, կրակի, ինչպես նաև բույրերի, տաքության ու ախորժառնության հետ.

*Թող իմ սիրտը - բուրմունքը վարդի,
Իսկ ռեղեղս – կրա կը խանձի՜:
Ինչպես նաև.
Պարզում է ձեռքերն առաջ
Հոգիս, որպես որդ տղա -
Ուզում է արևկեզ հարավ,
Ուզում է արևի ծննդան...⁶*

Չնայած հերոսը մտովի «կարող է հասնել Հնդուշին, տիրանալ զանձերին Շահի», բայց, այնուամենայնիվ, «արյան մեջ երգում է Նաիրյան տխրությունն անծիր...»: Մեկ անգամ չէ, որ Չարենցի քերթվածքներում իրար են բախվում բանաստեղծի տաք հոգին արևելյան և սառը իրականությունը.

*Ես ուզում էի – շոգ,
Իրան...
Շիրազի վարդեր կարմիր:-
Բայց գտա...
Անկողնի...
Վրա...
Տարածված... մի պստ մարմին...⁷*

1921թ. գրված այս բանաստեղծության մեջ պոետի՝ արևի ոսկու և հրաշքի մասին երազանքը դարձյալ բախվում է «գունատ» և «տկար» իրականությանը.

*Գիշերը ամբողջ հիվանդ, խելագար,
Ես երազեցի արևի մասին:
Շուրջս ոչ մի ճայն ու շշուկ չկար –
Գունատ էր շուրջս՝ գիշեր ու լուսին՝:*

Չարենցի ստեղծագործության մեջ Արևը կենդանի իրողություն է, որն առանձնակի ուժգնությամբ է պատկերված հատկապես «Ութնյակներ արևին» շարքում.

*Այն արևն է՝ կարմիր ու հասուն,
Կախվել է որպես վառ մի միրգ⁹:*

Այս շարքում Չարենցի համեմատություններն անվերջ են: Արևանման արևը մեկ համեմատվում է ոսկի ծնծղայի, մեկ աղջկա կոնքերի, մեկ ոսկի սվինների հետ: Անձնավորված արևը երևում է անընդհատ և ամենուր.

*Աղջիկները չար խոսք են ասում –
Ու խնդում է արևը խելառ...¹⁰*

*Կամ. Ինչպես շոգ, ճնշող ու ոսկի
Բրոնզեճույլ, հոսում, հոսում –
Արևի տապն է հոսում,
Ինչպես շոգ, ճնշող ոսկի¹¹:*

Իսկ արևելյան համապատկեր հիշեցնող այս ութնյակում խտացված է շարժում, գունային մեղեդին, որտեղ կրակվում են վարդերը, խաշխաշները, գարնան օրերն ու ծիածանը, և ծփում է սերը.

*Դաշտերը խառ ծաղիկներով ծփծփացին.-
Աշխարհը – այ, նարնջագույն, վառքը – կարմիր,
Ողջը – հրաշք ու խնդություն արեգմածին...¹²*

Դարձյալ ամեն ինչ կապվում է արևի հետ և ավարտվում է արևով «Ամբոխները խելագարված» հայտնի պոեմում, որտեղ ողջակիզվող հոգիները՝ որպես Արևի ուստրեր և դուստրեր, գնում են դեպի Արևը:

1921-22թթ. Չարենցը գրեց իր սքանչելի «Տաղարանը»: Սայաթ-Նովայի Խաղերի հանգով գրված այս շարքն արևելյան զգացողությունների համանվագ է՝ ուրույն պատկերային համակարգով, գեղագիտական տարածությամբ: Դիմելով Սայաթ-Նովային և արևելյան քնարերգությանը՝ Չարենցը դարձյալ նոր խոսք է ասում: Մի պահ հեռանալով քաղցրածոր քամանչայի, սագի հնչյուններից, քեֆերի և ուրախության սեղաններին թափվող գինուց և օղուց՝ դիտում է իրական

կյանքը՝ ստեղծելով բանաստեղծի հոգու գունագեղ աշխարհը: Հմայված Սայաթ-Նովայի բանաստեղծական երևույթի հայտնաբերմամբ և երբեմն մոռանալով իրեն՝ այնուամենայնիվ, ստեղծում է չարենցյանը.

*Ինչքան որ հուր կա իմ սրտում - բոլորը քեզ.
Ինչքան կրակ ու վառ խնդում - բոլորը քեզ.-
Բոլոր իր տամ ու նվիրեմ, ինձ ոչ մի հուր թող չմնա՝
Դո՛ւ չմրսես ձմռան ցրտում - բոլոր իր քեզ...*¹³

«Տաղարանում» միավորվում են երկու հզոր ուժերի՝ Չարենցի և Սայաթ-Նովայի ոգեղեն հարստությունները: Առհասարակ հետաքրքիր մամուլություններ կարելի է գտնել այս երկու մեծությունների միջև: Երկուսն էլ հմայված են Արևելքով, երկուսի պոեզիան էլ շաղախված է սիրո քնարերգությամբ: Նաև նման են ճակատագրով: Սայաթ-Նովան ապրեց և ստեղծագործեց հայրենիքից հեռու օտար երկրում, որը խոր հետք թողեց նրա բանաստեղծական աշխարհի վրա: Չարենցը թողեց ծննդավայր Կարսը, որն անդրադարձավ նրա ողջ հոգեկերտվածքին: Նման են ոչ միայն իրենց արևելյան խառնվածքով, այլ նաև չհասկացվածությամբ: XV տաղում Չարենցը գրում է.

*Բայց խալխի անսիրտ քեֆերին ես տխուր, մենակ մնացի,
Ուզեցի թողնեմ-հեռանամ՝ հպարտ է ու չար է, ասին՝¹⁴:*

Շարքում արևելյան խրախճանքն անընդհատ հակադրվում և բախվում է բանաստեղծի սրտի մորմոքին ու թախծին: Ի դեպ, այս հոռետեսությունը ևս արևելյան է: Դա զգացվում է և՛ պարսկական, և՛ արաբական միջնադարյան պոեզիայում: Այսպիսի հոռետեսություն մենք տեսնում ենք նաև Ավ. Իսահակյանի «Աբու-Լալա Սահարի» պոեմում: «Իսահակյանի ողջ ստեղծագործության, մասնավորապես «Աբու-Լալա Սահարի» մեջ շատ կարևոր նշանակություն ունի արևելյան հոռետեսությունը՝ արևելյան մտածողության հիմքերից մեկը»¹⁵, - գրում է Ա. Եղիազարյանը: Չարենցի XV տաղում անընդհատ հնչում է բանաստեղծի բողոքն ու չհասկացվածությունը. «Ու ձմռան բուքերի միջին ես բոքիկ ու մերկ մնացի», «Ասի՛ թե՛ մա՛րդ եք ախար դուք, չե՞ք տեսնում մարմինս ծվար», «Խնդացին, քրքջացին միայն, որ այդպես մնացել եմ մերկ»¹⁶: Այսպիսի թախիժ կա XI դարի պարսից քնարերգու Բարա Թահերի հետևյալ ոտբայաթում.

*Միրտս վերք է, սիրտս վերք է, սիրտս՝ վերք,
Բժիշկ՝ բերեք, հեքիմ, ճար արեք,
Բժիշկ եկավ, դարման արավ ստիպված,
Երբ որ տեսավ, թե ինչպես եմ սրտաբեկ¹⁷:*

«Տաղարանում» Չարենցը փառաբանեց սերը, նորովի ներկայացրեց Սայաթ-Նովայի գոգալին, բայց և խնկարկեց Սայաթ-Նովայի երգածն ու զգացածը.

*Ամեն տեսակ երգ երգեցի - ամենից լավ տաղն է էլի,
Սայաթ-Նովի դրախտային, ամմահական խաղն է էլի¹⁸:*

Գյուրջստանի գոգալը, որ ատլաս ու խաս ունի հագին, հմայում, իրենով է անում բանաստեղծին: Մեկ ուրիշ տաղում չքնաղ կինը գեղեցկագույն է, շուրթերը՝ գինու թաս, մազերը՝ օսկի արքեշում, աչքերը՝ արմաս: Բայց բանաստեղծը լավ գիտի.

*Թեկուզ սիրի, գիրկդ ընկնի, դենս օսկե դափաղի մեջ,
Կնկա էշխը հոգի հանող անհանգչելի ցավ է էլի¹⁹:*

«Տաղարան» շարքը փակվում է պայծառ և անմահ «Ես իմ անուշ Հայաստանի» կերտվածքով: Չարենցի արևելյան մտածողության վիրջնակետն իր երկիրն է: Բոլոր գույները, բույրերը և երգերը ձուլվում են հայկական պատկերներում: Բանաստեղծի սերը Հայաստան-յարն է՝ իր ողբաձայնությամբ, գրքերով, հանճարներով, հազարամյա քարերով և արևահամ բառով:

Չարենցն օգտագործել է աշուղական պոեզիայի մի շարք չափեր ու ձևեր գազելներում, ռուբայիներում և բեյթերում: Հատկապես 1934թ. գրված «Բեյթերում» բանաստեղծին դարձյալ հետաքրքրել է Արևելքը՝ Հաֆեզը, Ֆիրդուսին և դարձյալ Սայաթ-Նովան.

*Ո՞ր շահն ունի այդքան ոսկի ու անգին քար,
Սայաթ-Նովա,-
Չի՞ ունեցել քեզ պես շռայլ խալխը՝ նոքար,
Սայաթ-Նովա²⁰:*

Իսկ ռուբայաթներն իրենց խոր փիլիսոփայությամբ հիշեցնում են Թումանյանի քառյակները.

*Ինչ թողնդ է քո գինին, իմաստուն, նրանից իմ հոգին հարբում է.
Դա գինի՞ է, թե խո՞սք է ազդու. նրանից իմ հոգին հարբում է.
Խմելու՞ ես, մահով իմ սերած, խմելու ես դու է՛լ այս գինին,
Եթե այս պարտեզը զաս դու, - նրանից իմ հոգին հարբում է՞՛:*

Բանաստեղծությունների մի առանձին շարք՝ գրված 1937-ին, Չարենցն անվանել է «Ճապոնական թանկաներ»: Թանկան ճապոնական պոեզիայում ամենատարածված ժանրն է IX-XII դարերում: Այս շարքում զետեղվածները գոտորիկ մանրանկարներ են հիշեցնում՝ վիրավոր սրտի տխուր ելևջումներով.

*Կյանքը բերել է փորձանք ու անկում,-
Միշտ համբերել ես դու, սիրտ իմ անքուն.-
Միշտ լընդունել ես ամեն թույն ու մահ,-
Սիրտ, դու դատարկ ես և բարկ ես հիմա,-
Ո՞ր ես, քնքուշ իմ և քաղցր կարոտ,-
Խեղճ ցանկություն իմ - բազե՝ անկայող...²²*

Սայաթ-Նովայի և Եղիշե Չարենցի մեկ նմանություն ևս: Երկու բանաստեղծներն էլ խորապես զգացել են իրենց մեծության աստիճանը: «Դուն էն գլխեն իմաստուն իս» հայերեն խաղում Սայաթ-Նովան գրում է.

*Ամեն մարթ չի՝ կանա խմի՝ իմ ջուրն ուրիշ ջրեն է.
Ամեն մարթ չի՝ կանա կարթա՝ իմ գիրն ուրիշ գրեն է՞՛:*

Սայաթ-Նովայի արժանավոր հետնորդը՝ Եղիշե Չարենցը, «Փողոցային պչրուհուն» շարքի 3-րդ բանաստեղծության մեջ գրում է.

*Ե՛ս եմ հիմա - մի պոետ և իմ անունը -
Չարենց-
Պիտի վառվի դարերում, պիտի լինի բա՛րձր ու մեծ՞՛:*

ANI PASHAYAN
(RA(S)U)

CHARENC AND THE EAST

The East had a deep influence on many Armenian writers. Among them is a famous Armenian poet Eghisheh Charenc /1897-1937/. The Oriental mentality is obvious in his "Tagharan", "Charenc-Nameh", "Yerkir Nayiri", "Beyter" and other works. The East was familiar to Charenc. He used many eastern symbols - like Sun, rose, flame, etc. The eastern pessimism, as well as hedonism, is typical to his works. Charenc even used traditional forms of Arabic and Persian literature - "ghazel", "rubayi", "beyt", named a range of poems "Japanese tankas".

The paper deals with comparatives between Charenc and Persian poets, Charenc and Armenian poet Sayat-Nova.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եղիշե Չարենց, նշվ. ժող., հ. II, էջ 316:
2. Նույն տեղում, հ. I, էջ 411:
3. Նույն տեղում, հ. I, էջ 413:
4. Նույն տեղում:
5. Նույն տեղում, հ. I, էջ 411:
6. Նույն տեղում, հ. I, էջ 413:
7. Նույն տեղում, հ. I, էջ 417:
8. Նույն տեղում, հ. I, էջ 7:
9. Նույն տեղում, հ. I, էջ 192:
10. Նույն տեղում, հ. I, էջ 193:
11. Նույն տեղում, հ. I, էջ 196:
12. Նույն տեղում, հ. I, էջ 12:
13. Նույն տեղում, հ. I, էջ 207:
14. Նույն տեղում, հ. I, էջ 223:
15. Եղիազարյան Ա., XX դարի հայ գրականություն, Եր., 2002, էջ 69:
16. Եղիշե Չարենց, նշվ. ժող., հ. I, էջ 223:
17. Պարսից պոեզիայի ընտրանի (Ա. Կոզմոյանի տողացի և Ս. Կապուսիկյանի թարգմանությամբ), Եր., 2004, էջ 82:
18. Եղիշե Չարենց, նշվ. ժող., հ. I, էջ 220:
19. Նույն տեղում, հ. I, էջ 221:
20. Նույն տեղում, հ. III, էջ 183:
21. Նույն տեղում, հ. II, էջ 96:
22. Նույն տեղում, հ. III, էջ 493:
23. Մայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, Եր., 1959, էջ 20:
24. Եղիշե Չարենց, նշվ. ժող., հ. I, էջ 182: